नं॰ ६३-घ

सिद्धान्तकौमुदी

व्याख्यानम्, वैयाकरण-

सिद्धान्त रत्नाकार (अपूर्ण)

पत्राणि १११

नं० ६३-घ

सिद्धान्तकौमुदी

व्याख्यानम्

"वैयाकरण सिद्धान्त

रत्नाकर:" (अपूर्ण)

पत्राणि १११

त्रसन्मननमिदमितिद्वैधर्ष्यमत्रूपतानुभयमपिनामतभेदकल्पनायांमानाभावात्।नचप्ररोघनि।
प्ररोदयनेप्ररोधयतीत्यादौनित्यंणत्वंसकलसंमतं।तत्रत्रअमनेऽन्त्वंसाध्यंदाधाघ्वदावित्यत्र
हेदेङ्धेटामनुकरणानिव्यवस्थाप्यप्रकृतिवदित्यतिदेशेनादेचइत्यात्वंक्रियते।अनैमित्तिकमा
त्वमितिसिद्धांतात्।एवंदाञ्दाणधाञामप्यनुकरणंज्ञेयं।ततएकशेषः।दीङ्त्वत्रनानुक्रियते।आ
त्वासंभवात्।मीनातिमिनोतीत्यनेनवार्त्तिकमतेएजंतानामात्वविधानात्।भाष्यमतेनैमित्तिक
त्वाच्चाणात्वविधायकेसूत्रमनेप्रकृतिग्रहणाभावाच्च।तस्माद्दीङ्रूजादौसत्यप्यात्वेघुत्वाभावात्प्र
निदानेस्यत्रपाक्षिकमेवणत्वंयुक्तं।अदासेत्यत्रैत्वमपिनाभाष्यवार्त्तिककारयोर्मतेदाधाइति
रूपग्रहणान्नतुप्रत्येकमनुकरणमितिकथंमतभेदेप्रमाणाभावइतिचेदत्रोच्यते।यथाप्ररोघ
तीत्यादौनित्यंणत्वमिष्टंतथाप्ररोदातेत्यत्रापि।भाष्यवार्त्तिकोभयमतेपिप्ररोदातेत्यत्रनित्यमेव
णत्वमितिकैश्चिदुक्तं।इत्वंचविनिगमकाभावात्प्ररोदातेत्यादौरूपग्रहणमेवास्तु।अनित्रयस्य

सिर.जि मनैकयसंभवेनडुदाप्योगातान चैवं प्रणिघतीत्याघसिद्धिः दान्तविधावेवप्रणिमयतेत्याघर्थंक्रिय
८२ माणोनप्रकृतिग्रहणेनैवेष्टसिद्धेः न चैवमदाप्त्यत्रेत्वप्रसंगः संनिपातपरिभाषयातदप्रसंगा
१२ त्। दीर्घनडुनिस्थितेएज्विषयेप्रवर्तमानमात्वंसिचो किंत्वसुपजीवतीयदिचात्र घुसंज्ञास्यात्ता
र्हिस्थाघ्वोरिच्चेतिसिचः कित्वं स्यात् तत तस्मादकित्वमाश्रित्योत्पन्न आकारः किंत्वहेतुभूतो घुसंज्ञा
नप्रवर्तयत्येवेति। अतएव दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वइति विषयविशेषे तु त्वनिषेधपरं वार्त्ति वु ५
कंभाष्यकृत्प्रत्याख्यत् तानदिन्द्रमतभेदोत्र नास्तीतिभूरितंमया। यद्वयंतुविस्तरंभाष्यकैय्यटाभ्यामम
नीषिताः॥१॥ किंच दोदेङ्धेटामनुकरणेऽत्रात्वात्पूर्वं घुसंज्ञा न नात्वेन देङ नाघः प्रत्यत्वादनंरंगत्वाच्चि
त्यत्वाच्च पूर्वमात्वस्यैवेत्यायत्वात् कृतदाधारूपादेशेनैसंज्ञाविधिसंभवेन तन्मागायोगश्चाएङनानु
६२ करणेप्रमाणाभावात्प्रक्रियागौरवाच्च प्रयोगे एव येत्रादंतात दनुकरणानामेवायमेकशेषइत्यादिकैय याम
टविरोधाच्चानवेष्टापत्तिः। दोदेङ्धेटांघुसंज्ञायांस्थानिवद्भावेनदाधारूपाणांघुसंज्ञेतिभवतु किंविरोधा ८२

तानद्वितीयः।दोदेङ् घेरंग्रहणत्वानापत्तेः।नचतन्न दन्तुकरणासामर्थ्यान्नैषामेव घुसंज्ञेतिवाच्यं।दीङ् का
हृन्यर्थे तयानस्य साफल्यान्तायद्यौक्तं दीङो नुकरणेदारूपासंभवेनेत्यादिनदयिन।यत्रत्वं
व स्कृतोजायनेतस्यैवानुकरणासंभवात्।किंच अस्यातिवक्तिरव्यातिभ्योऽङि।यत्र वदूरव्या
देशयोराधधातुके विधीयमानयोरित्यादेश [illegible] द्रूपमप्यंगा कृत्यनयोरेव ग्रहणं वदङ्ङि रिहदी
ङोऽनुकरणेदारूपासंभवेनोग्रहणमितिकथमुक्तमितिविभावनीयं।अपिचदाप्दैपावनुकृ
तौनवा।नाघः।विधिप्रतिषेधाभ्यां ग्रहणाग्रहणावधिकल्पापत्तेः।नद्वितीयः।अदावित्यस्य वैयर्थ्या
पत्तेः।नचादावित्यनुक्तौनयोरथानुकरणासंभाव्यतेतिनव्योक्तं युक्तमाव्याख्यानतद्रूपनयानन
योरूद्देश्यकोटावनुकरणमितिस्वत्वात्।तस्यास्वपापिप्रकृत्तेऽवश्याश्रयणीयत्वात्।अपि
चमतभेदमंगीकृत्यमनोरमायांप्रनिदातेत्यणाकारं रूपमुपन्यस्तं।नत्किं भवतासाधुत्वेनसम्मतं
उत्तनवा।नाघः।भाष्यवार्तिकोभयमतेपिनित्यमेवणत्वमितिनिन्चेडुक्तिविरोधात्।नद्वितीयः।असाधोः

सि॰र॰ति
६३
93

शब्दस्य संज्ञित्वं ग्रंथेऽस्मिन्नवक्तव्यमप्रयुक्तत्वादिति दिक्॥ डीङ् विहा॰ डीनः। डीनवान्। ओदितश्चेति निष्ठा
नत्वं। स्वादिषु पाठसामर्थ्यादिड भावः। डपितशब्दस्य भौवादिकस्यानच किंत्वा ज्ञुरानिषेधः। निष्ठा
शीङि न्यत्र निष्ठेति योगविभागेन नन्निषेधादिति सीरदेवादयः॥ मीङ् हिंसायां। नितानेना कर्मकोय
मिति भावः। मीञिति क्र्यादौ तु मिञ्रूस्वा न स्वादौ। मीगतौ विति चुरादौ। पकेति। व्याख्यानमत्र शर
णं। अत एव निर्देशाद्य गिति भावः। यन् सार्वधातुके यगिति विहितेन यकेति न व्याः। नत्र। अपो भाव क
र्मवाचित्वाभावात्। त्रीङ्। दंत्यो ष्ट्यादिः। त्रीवृ रणाइति क्र्यादौ। स्वादय इति लाघवार्थं गणस्सूत्रमेतत्।
ओदित इति। छूङ् प्रा ति प्रसव इत्यारभ्य त्रीङ् पर्यन्ता इत्यर्थः। माङ् माने। मायते इति। बुमास्थेतीत्वं न।
ना सार्वधातुकपरत्वाभावात्। प्रीङ् प्रीतौ। प्रीङ् न र्पीतो क्र्यादौ युजादौ च। षांत। अभिष्यतीति उपसर्गा
त्सुनोतीत्यादिना षः। अभिससाविति। इह स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वमिति नियमादभ्यासस्य न षः। राम
नाप्युत्तरस्यास्थादिष्वभ्यासेनेत्युक्तेरस्य च स्थादिभ्यः प्राक्पठितत्वेन षत्वप्राप्त्यभावात्। धरीरशीय ६३

रउ घमने। आङ्कुं यः गुरुहनिङ्क्त्वोपधक्कदादौ। पाठांतरमिति। इमि लाचार्यनिरुक्तकारादीनां सम
तमेतत्। घुतघामेति मंत्रांतरे पि। त्रिरादि वो विदथे पत्यमानः। ननद्धे निनहो धइति धः। अनाल्ही दिति
हलंनलत्सणा नित्या वृद्धिः। स्छ्रविसर्गे। त्वष्टेति। स्फुजिदृशो रिन्यमः। घोः कर्मका दिति। एवका
रस्यपृथक्। तन्वेअर्थांतरेवर्तमाना। नाडाधः शयनन्न। स्यात्। अत आह। मिनक्तमइति। एतदेवस्य शयति।
अकर्मकादेवेति। उदाहरणमाहेति। गणास्त्रे वृद्धिग्रहणमकर्मकत्वप्रयोजकानामर्थानामुपल
क्षणान्तवर्थांतरव्यावर्तकमित्यर्थः। श्लिष आलिंगने। अनिङ्कोयात्। अनिट्कारिका स्वश्लिष्यतपहति
श्रयनानिर्दिष्टातः इतिदर्शयनि। श्लेषेति। भौवादिकस्यासेट्कइति भावः। शलइगुपधादनिटः क्सइत्यस्मा
श्लि ३ दनंतरं श्लिष आलिंगनइति सूत्रं पठितं। तच्चेगुपधादित्यस्य सिद्धे पियुघाघङ् बाधनार्थः सन्पूर्व
विधिरेव स्यात्। तत्र जोऽर्थांतरे चारिता र्थ्यात्। तान नियमविधिः। नचेष्टापत्तिः। कर्मणापानां प्रसक्तेषा लिंग
गमे नालिंगने च क्सः प्रसज्येत न चालिंगने क्सविधिर्नालिंगने क्संनिवर्तयिष्यतीति वाच्यम्। अ

सि॰ क॰ ति
९४

पूर्वविधेरित्यनेन निवर्त्तनं कृत्वा योगात् किंच कर्मणीति न शक्यं तद्याश्लेषि कन्या चैत्रेणेत्यत्राचि णिष्य
नेसोऽपि बाध्येतेति वाच्यं सामान्यचिंताश्रयणान्नेममं दोषं मत्वा हुयोगविभागं व्याचष्टे। श्लिषश्च
ति। अनिटः किं। श्लिषु दाहे सेटो मा भूत्। अयं प्रसववविधिस्तस्य फलमाह। अजायवादिति। पुरस्ता
दिति। लक्ष्यानुरोधात् बाध्यविशेषचिंतैवाश्रीयत इति भावः। यद्वात्र रेतानुचिराभावकर्मणो णित्यत्रावि
णेति वर्त्तमाने पुनः श्लिषग्रहणाच्चिणो वा भवति नान्यदिति व्याख्याने दोषः। द्वितीयं तु नियमार्थ
मित्याह। आलिंगन इति। सामर्थ्यादिति। यदि हि श्लिष इति प्रागप्येव निवृत्यैतां तर्हि एकतान्यतरयाश्र
पूर्वविधिरेवास्तु। फलस्यतोल्यादिति भावः। नियमस्य फलमाह। समश्लिषदिति। प्रत्यासत्ताविति। आ
लिंगनं हि प्राणिनां संबंधविशेषः स चाचेतनेनास्तीति भावः। स्वस्य फलांतरमाह। कर्मणीत्यादि
नाश्लिक्षेतेति। आलिंगनएव कस इति नियमात् कर्मणि च ङः प्राप्याभावाच्चिंविषयादन्यत्र परिशेषाच्श्लि
क्षेव न तु कस इति भावः। समाश्लिष्टा नेति। जतु नकाष्ठेनेति शेषः। नरसे सति क्लांतरत्यंता देशः स्यात् सिच

राम
९४

त्वनुकारान्यरत्वाददादेशः एवमभवतीति बकुवचनं सुखमुदाहराम्मितिमाकाः अच्छि शातां जन्तुनी
काष्ठेरित्यत्र द्विवचनेकु ससिचोर्विशेषाभावात्। क्त्वा देशे सत्यपि क्त्वस्या वीत्यलोपे नातो डि: तड्तीय
देशाभावात्। अच्छिष्ठो इतिनाझलोझलीति सिचो लोपे ष्टुत्वं। अच्छिड्ढू द्वमिति। इहापि सिचो लोपे ष्टुत्वे
ष्टुत्वं चाउ भयेति। शास्त्रांतरे विभाषितशब्दस्योभयपदिषु संकेतितत्वादिति भावः। केचिदिति। चंडगोम्या
दयः। विधु संसराद्धिर्निष्पन्नेः। उदितो वेनी इडूपक्षे सिच्विन्वासेधितवार लोपस्यधादिनि वा किन्वात् इडभावे सि
चोऽप्रामादिकइति। अनिट् स्वपारवे य्यर्थ्यापत्तेरिति भावः। रधहिंसासार धातीति। हिनस्ति पचति वेत्यर्थः।
रंधतुरितिपरत्वान्नुमि सत्यकित्वात्र लोपाभावः। अरधदिति। प्रतिपदोक्तस्यापि नुमोऽन्यत्रसाव
काशत्वादडि लोपो भवत्येव। प्राचाउ तु मनुषक्त मयाठितत्रेति भावः। णशअदर्शने। प्रनंष्टेति। पृन्तु
प्राचाप्रनड्। रधे तु सुहाद्दतां तन्द्रणकें। नशेर्वेति वैकल्पिकमपि कुत्वं पदान्त एवविधीयतइति सिद्धांता
त्। किंचकुत्वेन शस्यखकमः स्यात्तथापि धित्वविरहात्तथीधत्वे दुर्लभमेव अत्रापि च नेति निचपहे
१ नश्यं नशिवरित्यपि स्यात्। यत्तु नष्टं नष्टिरित्यादिलो भ १ कवेरप्रसिद्धाप्रयोगाविरुध्येरन्निति तन्न्याः। तद्विन्त्यम्। १
१ कुत्वस्य पान्दिकत्वात्। प्रनड्। न्द्य १

सि॰ति नीतिरधादित्वेन वेङ्कन्वादिडमावेशास्यैषत्वकत्वोत्तुमोऽस्तु स्वारपरसवर्णाम्यांङ्कारः । डुड्डो हि थड्डोगे
९५ निपाहिकानिर्देशा क्वादिनियमाभाव इति नित्यमिति नास्तीति राधादिके वैकल्पिके द्विरूपद्वयं भवती
ति भावः । वृमपौरस्थे वा पुषादयस्त्विति । अन्नप्रमाणमस्य निवर्त्तीति । सत्रस्थं भाष्यमेवानेन स्यत्वियहणमा
त्मनेपदेऽर्थं परस्मै दे तु पुषादित्वादङ् सिद्धः । स्तुकं । कैय्यटश्चपुषादय आगणान्तान । अंतराले वृत्करणं
रधादिसमाप्त्यर्थं न तु पुषादिसमाप्त्यर्थमिति तद्भाष्यव्यवहरणोत्ता । अस्य नेश्च रधादिगणोत्तरं पाठ इति व्यक्त
मेवाए तेन गणाद्वयसमाप्त्यर्थमंतराले वृत्करणमिति कैय्यटोक्तमपेह्यमिति । नश्याः । वस्तुतस्तु अ
स्यतेस्तु गिति सूत्रमप्यत्र लिंगं बोध्यं । मा शेषमिति । प्रयनिद्रा घोलुङि । अङ् च विशेषयत्त्वाम्यामन्य
रामः दित्यर्थः । नम्रा च हा [illegible] वेति । म्वोश्चेति नत्वं । ततो रात्वं विधिरधिद्विभाजकं देवदत्तत्र श्लोकार्धं प्राह । आदि
तः हाम्यतेरिति । नडर्थमिति । संप्रत्यपेवेन व्याख्याने । य सोऽनुपाद्दहानुपसर्गे यहणांशकपमकर्तृत्वे राम
संयपसश्चे [illegible] तिनियमादिष्टसिद्धिः । ॥ उक्तिप्राचुर्येण कैश्चिन्नेऽरत्नाकरेऽनुलोपस्यत्वा द्विवादिरिम ९५

वद्वैंकदेशग्रप्रसादनः॥ ॥इति श्रीमन्निर्मलभट्टात्मजरामकृष्णभट्टकृते तिङंतसिद्धांतरत्नाकरे दिवादयः
॥ ॥ ॥षुञ् अभिषवे। सुन्वहइति। लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोरिति वा लोपः। सुन्विति। उतश्च प्रत्य
यादिति हेर्लुक्। स्तृञ् वरणे। वभ्रस्थानततां विधानमुत्संपनत्रावभ्रथा। येनोनां नरिह्नमुवीत नेथा अजस्मा
तेरहिराम्भिं इहस्तां। यस्य मदे श्रयगोत्रावबर्थी। वहवेति। क्रादिष्वप्यस्य पाठ उभ्दड भावः। वरितेति। वृतो वेति
दीर्घविकल्पः। अवारीदिति। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः। अवारिष्टम वारिषुरित्यादौ वृतो वेति
नदीर्घः। सिचि च परस्मैपदेष्विति निषेधात्। लिङ्सिचोस्सस्यादेवेत्याह। अवरीष्टेति। हरवाङि। अनङि। किं।
अङीह यत्नान्तवचङीति व्यर्थं। आंयतस्य धातोस्तरत्वेन केवलस्य ग्रहणो राय[illegible]कस्य ग्रहणो माना धि ४
भावात्। सस्यमाराय्यधिकस्यापि ग्रहणोज्ञापयितुमेव तन्न्। तेन। जिघायिषतीति सिद्धम्। आप्ना। अ
भुवंतीति। कुम्भु बोधसार्वधातुकइति नयणा। उकारस्यासंयोगपूर्वकत्वाभावात्। आप्नुहीति। उकारस्या
संयोगपूर्वकत्वाभावादुतश्च प्रत्ययादिति न हेर्लुक्। राधो हिंसा। इदंसूत्रं प्राचा दिवादिष्वपन्यस्तम।

सि.र.स्व
९६
96

इहैव वत्स्यति न मकर्मकस्येव दिवादित्वमिति निराधोऽकर्मकादित्यत्रोक्तत्वात् तथा च हिंसायामस्य ग्रहे रम
यज्ञो महो वसोः इति श्रुतिः। ञिधृषा निष्ठायामादित्वं नीरानिषेधार्थमादित्वं धृष्टः धृष्टवान्। प्रलेन धृ
ष्णोति प्रगल्भमनेऽप्रलधृष्णक्ति धृष्णक्ति नयन्त्यपस्येनिकुत्वात्। कत्विमादित्स्त्रेदधृगिनिष्णक्ति नोविधानाद
न्यत्रापि प्रियदानेकृत्वाभ्युपगमात्। तान्त्पुष्पीतानः इत्येक इति। स च सेटकः। अनिट्कृष्णतत्प्यनीतिश्य ना निर्दे
शात्। वृदसीति। गशास्र त्रमेनन्तातेनाष्ट्न्यादयोहरोत्येनालोकेन साधवइति भावः। दाश्चातिन मन्त्र
क्तिमिरित्यादिश्र्तिसिद्धम्॥ ॥युक्तिप्रावृपयुक्तेश्रीतेङरत्नाकरेनुलोम्नुमान्स्वादिरत्नस्वरोविकरे
शप्रसादतः॥ ॥इतिश्री मन्तिलमलभट्टतनुजरामकृष्णभट्टकृतौ तिङन्तरत्नाकरे श्नुविकरणा
स्वादयः॥ ॥तुदादिभ्यः शः। कर्त्रर्थकसार्वधातुके विधीयमानत्वाच्छयोऽयवादायम्। अस्त्वपाके
औदित्वमप्रमाणकं। भ्रष्टः भ्रष्टवान् नित्यत्वनिष्ठायामादित इति नत्वापत्तेः। स्थानषष्ठीति। स्थानं चप्र राम
संगहत्सुक्तेः। रोपधयोः प्रसंगे रमप्रयोज्यः। रोपधत्वेनग्रयोतत्वोः इति पावनताः मृज्जमित्वादेत्वादचःपर० ९६

वायस्याहि देशांतरेन निधानं सस्थानि देशाएवेति युक्तमराजयास्थितत्यागेमानाभावात्॥ इहतु मित्वे
नन्यायो वाध्यते॥ तर्हि तयोः श्रवणं किं न स्याद् तत्राह॥ निर्देशादिति॥ तत्सामर्थ्यादित्यर्थः॥ इ
त्थं चरमोन्त्यादेशत्वेद्वे अपीष्टाघ्नमः प्रत्ययत्वागमत्ववत्॥ भारद्वाजीयास्तु सनः कित्वीत्यतो लो
य इत्यनुवर्त्य रोपधयोर्लोपं विधाय रमागम एवेत्याहुः॥ उक्तं च॥ भ्रस्जो रोपधयोर्लोपश्चागमोर
म्विधीयत इति॥ ननु भ्रज्ज्यात् भ्रज्ज्यास्तामित्यादावाशीर्लिङि ग्रहिज्येति संप्रसारणं बाधित्वाप
रत्वाद्रमेव स्यात्॥ न च रमुत्तरं पुनः संप्रसारणं शंक्यं॥ भर्ज इत्यत्र रेफस्यर्कारे सत्यप्या[illegible]रोन
भर्ज्यादित्याद्यनिष्टरूपस्यैवापत्तेरित्याशंक्याह॥ पूर्वविप्रतिषेधेनेति॥ विप्रतिषेधे सति पूर्वं रास
प्रोरोत्यर्थः॥ प्रसारणस्यावकाशः॥ भृज्जतीति॥ रमोऽवकाशः॥ भर्ष्टा भर्ष्टुमिति॥ इहोभयं प्राप्नो
ति॥ भृज्ज्यात भृष्टः भृष्टिरित्यादौ॥ प्रसारणमेव भवति॥ किंच संप्रसारणं नित्यमित्युपि सर्वं वक्ष्यमाण
च शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्य इति वाच्यम्॥ भुवो वुक्[illegible] नाहन प्रसंगत्वमात्रेणापि कचिद

सि.र.स नित्यत्वाभ्युपगमात्। अत्र वार्त्तिककारः रसोर्वर्णवचनात्सिद्धमित्याह। अयं भावः। अभ्रस्तोर् रसोर् वा
९७ इत्येवमस्तु न मम। लाघवात्। सा च स्वरेफस्य सकारस्य च स्थाने ऋ इत्ययमादेशः स्यादित्यर्थः। ह
97 रदत्तस्तु अभ्रस्तोर् रसोर् इत्यन्तरस्यामित्येवास्त्वित्याह। तत्र रस इत्यत्र ऋ इत्यादेश इत्यर्थः। ऌकारे तु तुल्य रस ३
मेव द्वयोरपि। न च ऋ क्लिति गुरोहृतेर्भर्ष्टीभस्येनीत्यादि सिद्धम्। ऋकाराभावपक्षे तत्र अष्टा अक्षपनी
त्यादि। ऋ क्लिति तु ऋकारादेशे भृष्टमिति तद्भावपक्षेपि संप्रसारणेन तद्वद्रूपमिति नार्थः। पूर्वविप्रति
षेधेनेत्ययं लाघवं। किं च पथ्यान्यासे पठ्येते बरीभृड्यते इत्यत्र रीकोऽनिवृत्तिं वारयितुमुपदेश इत्य
नुवर्त्यमाह इदानीं तदपि मास्त्विति लाघवान्तरमिति। तथानुनहृतमित्येवेति हरदत्तेनोक्तं। तन्न चिन्त्यम्। पू
र्वविप्रतिषेधस्य वार्त्तिकमतेऽप्यावश्यकत्वात्। अन्यथा परत्वा[redacted]दुलंतलक्षणायाह ध्या
ऋत्वस्य बाधितत्वादभ्रात्तीन्येवरूपापत्तेः। अभार्ष्टीदित्यनापत्तेश्च। न च ऋत्वं नित्यं हरिद्वौ मत्या मध्ये राम
कदेशविकृतस्यानन्यत्वात् आप्नोति हृद्विकृतशब्दांतरप्राप्त्याऽनित्यमिति वाच्यं। कृताकृतप्रसंगित्वेनाजा ९७

…हत्याश्रयेण। न तस्या अपि नित्यत्वाविशेषात्। न चांतरंगत्वाद्गुणो भविष्यतीति वाच्यं। असि-
द्धं बहिरंगमंतरंग इत्युक्तेः। एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। किंच भ्रष्टिरित्याद्यर्थं च पूर्वविप्रतिषेध आव-
श्यकः। अन्यथा संप्रसारणं बाधित्वा परत्वाद्भावविकल्पस्य तु वारत्वात्। अत एव चाक्षवमित्या-
स्येत्वस्योभयत्र विभाषात्वं संगच्छते। रमागमयत्नेनु नित्यत्वेन पूर्वविप्रतिषेधः प्रत्याख्यातो भा-
ष्ये। न्यवधेयं यत्नुवध्या। रसकृद्भावेदपि ल्लिट् सन्न लिङ् परस्मिन्नेते दोषा भ्रस्जो मृज्जो चेवं दोषा
यङ्लुकि चाधिकाः। अयं हि सूत्रे च मिथ्यते यथान्यासमेवास्त्विति निवदतो भगवतो भाष्यकृतोभिसंधिः।
रसकृद्भावे पंच दोषाः। अपि ल्लिटि बभर्जतुर्बभर्जुरित्यादीष्यते। बभ्रजतुर्बभ्रजुरित्यादि प्रा-
प्नोति। सनीवंतेति द्विकल्पाद्बिभर्क्षतीत्यादीष्यते। बिभ्रक्षतीत्यादि स्यात्। हलंताच्चेति सनः कित्त्वा-
त्। लिङ्सिचोस्तङि भर्क्षीष्ट। अभर्ष्टेत्यादीष्यते। भ्रक्षीष्ट। अभ्रष्टेत्यादि स्यात्। लिङ्सिचावात्म-
नेपदेष्विति कित्त्वात्। चङ्परे णौ अबभर्जदित्यादीष्यते। अबीभ्रजदित्यादि स्यात्। उरृदिति रत्व

सि.र.नि. प्रहृतेरित्याङ्गं नत्राच्छ घचतु र्दोष्याः संनिपातेत्यनयाऽस्ङ्करत्वात्ताघात्वा किन्नत्यपो भयसंनि
९८ पातलक्षणाऽभावोऽस्तु भावो वा नहि घातापकथं निमित्तस्यात एव दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वो रित्व
९४ इति वार्त्तिकं उपादाने त्येनद्रूपफलकं नाम एव परिभाषामाश्रित्य प्रत्याचख्यौ गोनर्दीयः। न च मी
नातिमिनोतीत्यनेनैङन्तानामेज निमित्ते वा परत्वाऽन्त्वविधानादस्तित्राकि त्वस्यार्थिक मु
पजीव्यत्वमिति पुक्तस्याः सं बास्य प्रहृतेनैवमिति वाच्यं रसइति सा कस्यु रेफस्य स्थानित्वेन
निर्देशादर्थितो किन्त्वप्रहृतेष्वुपजीव्यमिति वल्यत्वात्तो भ्रस्ज भ्रष्टिरित्यादौ किति संप्रसारणा किंच ६
आ२ विषये त्वादिप्रवृत्तिर्नैव युक्ता प्रतियादि तन्वाद्वानव किल्यपि वैकल्पिकमत्वं परत्वात्पूर्वं
विकल्पस्य प्रवृत्त्या प्रवर्तते वेत्यां किन्त्वं नोपजीव्यमिति वाच्यं संप्रसारणे नैवं भ्रष्टिरित्याद्युपपत्तेनि
ष्फलमभावप्रवृत्त्यंगीकारे शास्त्रस्य या ह्निकाप्रामाण्यप्रसंगात् न चैवमपि पंचमो दोषो ऽस्तु रामभ
ज्जी भर्ज नश्च ति चादौ पाठे न तत्र रूपद्वयस्यापीष्टत्वात् उक्तं दित्यस्य याह्निकत्वात् न चैवमपिल्लि ९८
२ आवानवतीति क्रियाध्याहारे लाघवेनाप्राप्तविभाषायाएव रमीवाश्रयणात् नवोभयत्रविभाषा विप्र
माणं नापि प्राप्तविभाषा त्वे। न ज्ञिवि शिष्ट क्रियाध्याहाराप त्ते। इत्थं वा किन्त्व मुपजीव्यमिति स्य
एमेवादि तसाधितो त्यादा वकित्वोपजीव्यता लिङ्गाभिन्नमतिष्टत्तो लिप्स्तायामिति लिङ्गाद्वसंनिपाते र

त्रिवभ्रज्जतुर्वभ्रज्जुरितिदुर्वारम्। तस्याउदात्तेत्वेनयरस्मैपदाभावा त्सेट्कत्वेन बभ्रज्जीष्टाभ्रष्टेत्या
यिभर्विष्यतीति नभ्रमितव्यमायदपिभ्रस्जेर्भृज्ज्वेत्यस्मिन्नर्थे हेपङ्लुकि साभ्यासस्य भृज्जादेशेवा
भर्ज्जिता नाभर्ज्जिष्यतीति नस्यात्तस्याति वृद्धावेनानभ्यासस्येति द्वित्वनिषेधात्। द्विवमप्युपेत्यापि द्वैमः।
रूपिग्रीको दुर्वाराइत्युतोपर्यासमेवास्त्विति तदपि न। कृते द्वित्वे ग्रहरखडस्यैवार्धधातुकपरत्वाद्भृ
ज्जादेशप्रवृत्तौ विशिष्टसिद्धेः। द्विप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात्। धातुत्वस्य तद्ध्याप्यजातेर्वा स
मुदायेऽभावाच्चात्र स्कपोसाभ्यासस्यादेशः। स्वाश्रिताभ्यासो विवत्वमादाय द्वित्वप्रवृत्तेः स्वव चत्वा भा ६
त्तत्र नभ्यासस्येति नप्रसज्यप्रतिषेधः किंतु पर्युदासः इति यङ्लुगन्ते स्वयमेवोक्तत्वात्। एतेन हन्ते
र्यङ्लुकि साभ्यासस्य वचादेशे वध्यादवधीदिति न वोक्तं पराम्नं चावध्यादित्यादेरेकन्याय्यत्वात्। अ
नंगे घुरूगादि भ्रुकर्त्तव्ये भ्रस्त्वभ्रज्जभाव्ययोरसिद्धतयान दप्रसंगात्। बाह्यार्धधातुकनिमित्तत्वमप्य
वहिरंगत्वात् स्वतंत्रस्य धातोरूगाघावस्पकत्वेपि वाभर्ज्जिता वाभर्ज्जिष्यतीत्यादीन्यपि रूपाणीष्टानि

भावे १

सि॰ कौ॰ ९९ न्यवधेयमतस्मात्प्रभावेभ्रजिँवानव्योर्क्तंहृषितंमया॥ भाष्योक्तं हृषाणांनत्रप्रायुक्तं बाढमेवनः
तस्माददृष्टयथान्यो संलाद्व वेप्रीतिरत्तिचेत्॥ अस्तोरसोररं विद्धिमर्जमि वेतिमन्म ॥ अरइत्या
देशं भर्जइत्यादेशं वेत्यर्थः इत्यलं विस्तरेण ॥ त्यास्तां तावत् ॥ हृषविा अहृहोनेति ॥ सिचयहो श स्यात्मुनेपदे
ष्वनतइत्यदादेशे रूपमेतत्॥ एकवचने तशब्देपरतो॥ पिह्लेः कसादेशेप्येतदेवरूपमित्याह ॥ अहृहोनेति ॥
कस्याचीन्यंत्यस्यलोपादातोङितइत्तीपोदेशाभावे द्विवचने कसासिचोस्स्क्ल्यं रूपमित्याह ॥ अहृहा
तामिति ॥ अहृहंनेति ॥ कसादेशे न नइत्युक्तेरदादेशाभावः ॥ विज इट् ॥ इडादिः प्रत्ययइति ॥ हद्विय स्याच्चा
मादिरित्यत आदिरित्यनुवर्तनेइत्तीडादिप्रत्ययमात्रस्य ग्रहणं भवति ॥ अन्यथा विजीषीष्टेत्यत्रोत्तमैक
वचनस्येटएवङित्वं स्यादिति भावः ॥ इह श्री विजीभयचलनयोरित्ययमेव गृह्यते न तु डोहोत्यादिक
:इष्टः॥ भावार्थकइरिदिनिहरदन्नादयः॥ तस्यानिर्द्धत्वात्॥ कादिनियमेन लिटीटः संभवेपिव मादिषु किन्वा राम
देवसिद्धमाद्यालिक्विन्वाभावाद्द्विवेडिटेत्यत्रेडादिः संभवति ॥ तथाग्रिपिचलं वोपस्थितिकत्वा ... स्यानाद्वा ९९

घा १

विङ्किशेनयग्रहणामिति तस्मान्नौदादिकवौधादिकयोरीदितोरेवग्रहणमित्यवधेयम् । यत्तुप्राचाङ्गि
ह्र्द्रेङ्इतिव्याख्यानं तन्निष्फलं निर्मूलंचेत्युपेक्ष्यं । व्यवस्था किंचतीति । यग्रहि ङ्येति प्रसारणंशास्यङि-
त्वात् । पर्युदासेनेति । अन्यथा समर्थसमासवाक्यभेदयोरापत्तेर्गौरवंस्यादिति भावः । हृमात्रेति
मात्रशब्दोत्रावधारणो पर्युदासस्य सदृशग्राहित्वाद्विचिनाविचिदमित्यादौ कृतएव ङित्वंमनुस्य
सिच । सोपुष्टनास्यादिति । एतच्च हरदत्तमाधवादिग्रंथेस्पष्टम् । अतएव प्राचाऽविवीदित्याघुदाहृ
तासिद्धादानामपिङित्वस्वीकृतेतदाकरग्रंथविरोधात्संज्ञप्रतिषेधांगीकारेगौरवाच्चापुक्तमशाय
त्तुकातंत्रेगाङ्कुटादिभ्यइत्यत्र कुटादिषुव्यचेः पठितत्वात्स्वसिनि षेधमात्रमनेन क्ङिपनेङि
त्वस्याविशेषेणासिद्धत्वात् । एवंचविधेयभेदाभावेऽधन्योवाक्यभेदइतिमाधवादियत्थाः संगतएवे
तिप्रक्रियाप्रकाशकृतः । नन्विचिंत्यं । पाणिनीयेतदभावस्यस्पष्टतयातदनुवादेनेदं चानिकंपूर्व
तमित्यस्यासंगतत्वादितिनव्याः । वस्तुतस्तु नित्रयाविरोधेशास्त्रांतरेकवाक्यतासिद्धयेवाग्नि

सि॰कौ॰टि
१००
100

केचावयमेदांगीकारेपिवाधकाभावः अथवाप्रत्ययत्वेनसाहचर्यंगृह्यते नच्छत्वेनेत्युक्तधेयम
उक्तिं ऊष्ठो ऊर्ध्वो विवासोहमोभ्वादावपिस्तः इहयाच स्तोत्र उच्छुतीउच्छ्ती तिजुम्विकृत्यार्थः आदी
नघोर्नुमित्युक्तेः शर्वंत्र पाठस्वरार्थः उच्छ्तीत्र उच्छती त्यादौ पिद्वचनेशाप्नवादीनांपित्वादनुदात्त
तायांधातुस्वरएवशिष्यते शेतुप्रत्ययस्वरेणसति शिष्टत्वान्मध्योदात्ततानचान्यत्रविक
रणो भ्यइत्युक्तेः कथमेतदितिवाच्यमातस्य सार्वधातुकस्वरापेक्षयाविकरणस्वरस्यबलीयस्त्वं
नेत्येवंपरत्वात्तास कगानि चेतितुकृतस्यगुत्वेनचानत्रलिटि द्वित्वेऽभ्यासकार्येचसतिउक्तरंवं
ऊस्यगुरोहलेआअछ्रूअइतिस्थितेव्यंजनत्रयस्यसत्वात्कथंनुडित्याशंक्याह द्विहल्य
हणस्येति उपलक्षणत्वादिति अत्रवमानमडुपधस्यचेदश्नोतेरेवेतिनियममवष्टभ्यद्विह
ल्ग्रहणंमन्यारब्धानुभीष्यत्त तउक्तिरेवेतिभावः लोभिनालोवेनातीबमहेति वेदूकुरशवै राम
करोतेरेवेतिकुद्रूइतिरूपस्यलाहरीकृत्वेपितप्रसिद्धनपास्येवयहणमिति भावः मुरसवेष्ट १००

नोइगुपधत्वात्कः।मुरो दैत्यः।मुरारिर्विष्णुः।घुरा।पचाघचाघोस।इत्यस्य घमादं त्योष्ठ्या।दिरिति।उ

इहरस्तः सह्यस्लभिं इति मंत्रे प्रयोगदर्शनात्।इ षड्डक्षण्यां।अतु दित्वमस्यभाष्यवार्त्तिकसम्मत

मिति क्र्यादौ वद्या नि।उदित मेवामुं केचिदाकुः।तन्मफलं तु छन्दविधौ।इङ्गिकल्पे चो।कारविशिष्टस्ये

वपाठादेवादिकर्कैयादिकयोस्तान्निहन्निशिति।।तिलस्नेहने।तिल।निइगुपधत्वात्केति लः।तिलग

नो।मेलनं तीति शपि।चिलवसनेचेलाय चाघुरा।चेलतीतिशपि।बिलसा।दंत्योष्ठ्या।दिरिति।अविल

मिति दर्शनात्।शिल।षिल।आघसाल्व्यादिर्द्वितीयोमूर्धन्यादिः।मिलश्लेषणे।अय स्वरि नेत्वपिय

ठिष्यतोइहयठनेतु कर्त्तृगेयिफले परस्मै पदार्थम्।लिखअक्षरा लेखिनालेख्यती त्यादि।लिखि

तुं लिखिष्यति लिखनमित्यादि प्रयोगाः स्वसाववए वाफतुकुठादिष्वपि इत्यत्र बहुव्रीहिनत्पुरुषयोरेक

शेषमाश्रित्यतेषां साधुत्वात्।तत्रा लेखितेत्यादावपि गुणानिषेधप्रसंगा न्नाहन्नियद्मं जर्यादिविरो

धाद्यायाच्चनुष्ण्वाकुनि भ्या लेखनइति सोत्र प्रयोगविरोधाद्वा कथंलिखापयतीति।लेखनं लिखः।घञर्थे

खि ५

सि॰र॰ति
१०१
101

कृत्स्नं करोतीति णिच्याप्युकोदीर्घोच्चारणादन्यत्राप्याप्युगित्युक्ते पः नव्यात्स्कन्आप्युक आकारस्य भा
ष्यप्रत्याख्यानत्वात तेनेति भाषमाणा आप्यनमापः प्राभिः आप्नोतेर्घञ् लिखस्यायोलिखापृत्स्नं करो
तीत्येवं समादधिरेाास्तवनोयधिराह्तगुणोदयइति भागवते आघोषो दीर्घ इति श्रीधरोक्त मेतद्वात
दर्शनप्रयुक्तमिति बोध्यमम्भिड् प्राणान्तुम्रियतेर्लुङ् लिङोरात्मनेत्यपूर्वविधिरेवास्तु किं ङित्वेनेत्या
शंक्याह। स्वरार्थमिति। तेनमाह्निम्रतेत्यत्रत्ता स्यनुदात्तेत्यनेनलसार्वधातुकानुदात्तेसतिधातुस्वरा
तः सिध्यति। नत्वङ्विधाविद्धमिति सिड्लोपस्यासिद्धत्वं शंकयाह। ङित्व सामर्थ्यात्। रिपिगतौ। रिश्शति
ति रिश्तेनेपरत्वाल्लघूपधगुणमाशंक्याह। अन्तरंगत्वादिति। इयङि तिनुभयोरङ्गत्वाविशेषेपिश
मात्रनिमित्तत्वादियङ् नरंगः बाह्यनिमित्तापेक्षत्वेनगुणो बहिरंगः नाज्जानंतर्य इति निषेधस्त्वनित्य इति
भावः। प्रच्छती सा। कथं तर्हि विक्रारंपृच्छकं श्रोतुं इति। प्रच्छकमित्येवमाव्यमिति चेत्सत्यम्। भिदादे
राकृतिगणत्वात् दङि पृच्छाप्रश्न इ साधुरित्यात्रेयादयः। तां करोतीति णिच्तां लितिगृह्णाणा। करादयो ह
सद्य १

१०१
१०१

त्। इति। एतेषांच मृषाकर्म किरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदादिति वार्त्तिके कर्मकर्त्तर्यात्मनेपद व्यतिरिक्तानी
यकुचिण् चिरावदिटां निषेधविधायके विनियोगो वक्ष्यते। अत्र वा...रनेहस्मीन्यादौ ससजि थे ति विभाषास्
जि दृशोरितिथलि वेट्। टुमस्जो मज्जनेग्धुः। द्विते। ग्धुचा मस्जः। ओदित्। श्वीति निष्ठानत्वं। मज्जतीति। श्चुत्वेन
सस्य शस्तस्य जश्त्वेन जः। ममङ्क्थ इति जकारान्त्यं वं तु मिसति सस्य संयोगादिलोपे जस्य चोः कुरिति
कुत्वेन गकारेण स्यानुस्वारे गस्य चर्त्वेन के। अनुस्वारस्य परसवर्णेन ङकारः। एवं मङ्क्ते त्यादावपि बोध्यं। मङ्
क्ष्यतीति। तस्य षत्वं विशेषः। विछ गतौ। अनुदात्तस्य पाठसामर्थ्यादायप्रत्ययान्तोदपि शोनत्वशपा तेन वि
च्छायंतीविच्छायतीति उभ्विकल्पः सिध्यति विच्छति किंच न इत्यादि प्रयोगस्यासाधुत्वमेवाभिन्नयहे। अत्रान्ये तु तदीय पा
ठसामर्थ्यादायप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वं वदंतो विच्छती विच्छायंतीति केवलादपि रूपद्वयमाहुस्तेषां मते नुदात्त
पाठस्य केवले चारितार्थ्यादायप्रत्ययान्ताद्वैव। तेन विच्छायंतीत्यत्र शप्श्यनोर्नित्यमिति निदेत्पानु
म्। घिवत्वराके चिदिममभिरिनं पठंति। तदयुक्तं फलाभावात्। लिपिसि विद्भ्य आत्मनेपदे ष्वन्यतरस्यामि

सि॰र॰त्रि॰ न्यस्यासिच्यंशो न तङि परिसंख्यात्वापत्त्याऽतिगौरवाच्चेति॥ युक्तिप्राचुर्ययुक्ते श्रीतैङरत्नाकरे तु रुदादयो लो॰ १
१०२ भवन्त्यशी वेंकटेशप्रसादतः॥ ॥इति श्रीमन्मिथिलभट्टार्यात्मजरामकृष्णभट्टकर्तृके वैयाकरणसि-
102 द्धान्तरत्नाकरे रुदादयः॥ ॥रुधादिभ्यः श्नम्॥ श्नममयं मित्वादागमोऽपि प्रत्ययसंज्ञो भवत्येव विरोधाभावात्।
तेन प्रत्ययादित्वाद्धस्य न्तसंज्ञा सिद्धा न च शस्य श्नवर्णाशंक्यं। न्तताहृश्नमिति लिंगात्। न चोच्चारणार्थ्य म-
श्नसोरल्लोपः श्नात्र लोपइत्यत्र विशेषणार्थत्वात्। नात्र लोप इत्युक्तौ प्रश्नानां श्नान्नामित्यादावतिव्याप्तेः। भं-
जो आमभनक्ति। अतो दीर्घ इति न दीर्घः। अंगत्वाभावात् त्वावयवेन यो वा यपीभावाच्च। न्त्वाहृश्नः। श्नम्विशि-
ष्ट निर्देशाभावे परत्वाच्छ्रमागमे ततः श्नम्प्रसङ्गे नेत्यत आहात्वहृश्न मिकृन इति हलादौ पिनीति। वस्कत्नस्क
हलीति नात्र वर्तते। अचि पिति नेत्यत्र वर्तनात्। हानीत्यादौ नातिप्रसंग इत्युपपादितं प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्ष-
णामित्यत्र। अंजेः सिचि नुट् इलक्षणा विकल्पापवादः। अविता। इडिति एवानिट्सूत्रपाठादयं सेट्क एवेति निधनयत्ना। ताम
हाविज्ञितेति। अविजीदिमिनेटीति प्रतिषेधात्महलंतत्लक्षणा वृद्धिः॥ ॥युक्तिप्राचुर्ययुक्ते श्रीतैङरत्नाकरे श्नलो॰ १०२

रुधादिः सप्तमः पूर्णो वेंकटेशप्रसादतः ॥ २ ॥ इति श्रीमत्ति १

मलमहात्मजरामहस्तसम्भद्दकर्त्तेकरत्नाकरे रुधादिः सप्तमः ॥ ॥ तनोतीति उप्रत्ययस्य तिम्निमि

नो गुणः ॥ तन्वइति ॥ लोपश्चास्यान्यतरस्यामिति वा लोपः ॥ हरणे हिंसायां ॥ ह्निणु च ॥ द्वावप्येतौ दंत्यौ

नौ णत्वं तु वा वनिकं ॥ नेनुयड् लुकि चं हूंति चें हिंतीत्यादौ नश्चापदांतस्येत्यनुस्वारः सिद्धः ॥ सं परिभ्यां

करोतौ ॥ भाष्यसम्मतौ ऽ सोयाडः ॥ संपर्युपेभ्य इति काशिकाहल्कं याठस्क भाष्यविरुद्धत्वान्नादर्तव्य

इति वोध्यम् ॥ समस्तेनेति ॥ सलोपश्छन्दस्यावंगादिति सिद्धः ॥ ॥ पुत्रिकप्राडपयेपुत्रेश्रीनैडेरत्नाकरेत

लोतनादिरष्टमः पूर्णो वेंकटेशप्रसादतः ॥ ॥ इति श्रीमत्सिद्धान्तरत्नाकरेऽष्टमस्तनादिः ॥ ॥ डुक्री

ञ् ॥ ई हत्या ॥ ईत्वं हलादौ क्ङिति परिशेषादजादौ क्ङिन्याल्लोपः ॥ पत्रन्वीत्व मघोरिति प्रतिषिद्धं नेत्याप्याल्लो

भ्रू ३ यः स्यादेव दत्ते दत्त इत्यादौ ॥ एवं ...स्येति ॥ आत्मनेपदे इति शेषः ॥ हिनुमीनेति उपसर्गस्थान्निमित्ताय

रस्यानयोर्नस्य णः ॥ न्त्रीस्यादिति स्मारितः ॥ लन्नु स्क भुसोत्राश्नुत्वारोपिनो य धा धातवः ॥ विष्टभ्नोती

ति ॥ स्नभैरिति घः ॥ अवष्टभ्नोतीति ॥ अवाचालंबने ति घः ॥ अवतष्टभेति ॥ स्थादिष्वभ्यासेन चेत्यादिना षः ॥ ४ ॥

सि॰कौ
१०३
103

व्यष्टम दिति ॥ प्राक्सितादिति षः । वेः स्कभ्नोतेर्नित्यं विष्कभ्नोतीति पत्तु स्कभ्नातेरित्युक्तेः स्कभ्नाते सितुतेः
स्कभ्नोतेर्नेति प्राचोक्तं तन्माधवाद्याकरग्रंथविरोधादयुक्तमिति भावः । यश्च सूत्रे श्नाप्रत्ययविशिष्टं
रूपं विवक्षितं स्यात्तर्हि विष्कभ्नोतीत्यादावपि न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । विष्कभ्नोतेर्जरेह्वरिते सत्य
त्रत्यश्रौतप्रयोगविरोधात् । अथ धातुमात्रं विवक्षितं तर्हि श्नु विशिष्टेऽपि षत्वं दुर्वारमिति दिक् ॥ हलः श्नः
पत्तु सौत्रेभ्यः श्नः शानजादेशो नेति कैश्चिदुक्तं तन्सकोनेः प्रमाणाभावात् स्तभान स्कभानेत्यादि मा
धवग्रंथविरोधाच्च तदयुक्तमिति भावः ॥ हलः ॥ अंगस्येति अवयवषष्ठीत्याशयेनाह ॥ अंगावयवाद्
लड्डति ॥ तेन निरुनंतुस्तनमित्यादौ नाग्रंपावक्तव्यावि ति । व्याकरणानुरोधाद्वक्त्रायाश्रयणीयोऽस्तु नित्
पुविरोधाभावे बाधकाभावादित्यर्थः । संयुक्तहल्मध्यस्थान्वाद्यंशेरादेशादित्वाच्चाप्रामोक्च नैच्छल्ला
नेरपीति ॥ तथा च ॥ नीषसहेत्यत्र साहचर्यं वार्त्तिकविरोधान्नादर्तव्यमिति भावः ॥ श्यन प्रत्ययादि ॥ राम
ति ॥ अनडुहा संविग्नानो नडुब्राह्मिः ॥ ग्रहोलिटि ॥ आर्धधातुकस्येडवलादेरित्यनुवर्त्तते यह इति पंचम्याः षष्ठी प्रकल्प्य १०३

नव्यास्तत्रैवव न्दचन्ति। वस्तुतस्तु एकाव इत्यनुवृत्तिर्भाष्या दिविरोधादयुक्तेति २

रव्या ४

तेलदाहाइगोदीर्घइति। एकाचः किं। पङ्लुकि माभूत्। जाग्राहिनाडाग्रहिनुमितिान चेष्टापत्तिः। आक
ति २ रविरोधादिति वक्ष्यते। विहितस्यैकिं। ग्राहितं। नचेह णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् हेः परत्वमेव नास्तीति
किं विहितविशेषणेनेति वाच्यं। दीर्घविधौ तन्निषेधादिति नव्याः। वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदि
त्याश्रित्य दीर्घग्रहणं प्रत्ययो तमिति स्वयमेवोक्तत्वाद्विहितविशेषणं व्यर्थमेवेत्यवधेयम्। ग्राहीपीष्टे
ति। इह नलिङ्इति दीर्घनिषेधो न भवति। नत्र हूतइत्यत्र ढहनेः। आग्रहीष्टामिति। इहान्तरंगे दीर्घकर्त
व्येऽन्तरङ्गत्वादेकाचो विहितत्वमस्येवेति दीर्घः सिद्धः॥ ॥युक्तिप्राचुर्यप्रयुक्ते श्रीनैडे रत्नाकरेतुले
नवमोपमर्द्ध्यादिर्वैकटेशप्रसादतः॥१॥ ॥इति श्रीमत्तिरुमलमहार्यान्मजरामहरस्य भट्ट कृते
कृ रत्नाकरेत्र्यादिर्नवमः॥ ॥तुरस्तेपे।सत्यापपाश।सत्यापयतीत्याद्युदाहरणानि नाम धनु म
क्रियायां वक्ष्यति। प्रक्रान्तोपयुक्तमाह। तुरादिभ्य इति। पङ्क्ति धौधानुग्रहणमक्रियनद्व इतिन व्यमत
हणावसरे प्रागुक्तत्वादत्र च योग्यनया पोगविभागेन वा तुरादिभ्यो धातुभ्य इत्यर्थो वोध्यः। तेन चोरय

नीत्यादौ।णिच आर्धधातुकत्वात्तन्निमित्तो गुणः सिध्यति स्वार्थ इति। अनिर्दिष्टार्थ इति न्यायादिति भावः।गुणो
ति।णिचः शप्निमित्ते गुणो सत्ययादेशः।शयः शित्त्वं णिलोपाभावार्थमेवेति बोध्यं।अचूचुरदिति।यत्तु प्र
साद कृतनासत्वल्लघुनीनिसच्चद्वावइत्युक्तं तन्न्यूनमादिकं।अभ्यासेऽकाराभावेनेत्वफलकत्वायोगात्।
इदित्करणमिति।णिचो नित्यत्वे हि तेन व्यवधानाद्विंत्यादित्यादौ न लोपप्राप्ता किंतु निहृत्यर्थकेनेदित्वे
नेति भावः।तच्च व्यर्थं सद्घटादिधितो वा ग्रहणानुवृत्तिं ज्ञापयतीत्याह।णिचः पाक्षिकत्व इति।सामान्यापेक्षमि
ति।न चैवमाधृषाद्वेति व्यर्थं तत्स्याधृषीयाणामेव णिको विकल्पइतरेषां व्यवस्थितइति ज्ञापनार्थत्वात्।इति
कृतेति।नत्रैवानित्यापेक्षायामाधृषादयइति सामान्यतो न्यासकृतनाभणितनत्वा चेतिज्ञेयं।[illegible]मित्य
त्यस्वस्थाचाह।विशेषेति।एवं चास्मिन्पक्षे वा ग्रहणानुवृत्तौ ज्ञापकं वर्णनीयं तस्याव्यवस्थितत्वं चुक्
त्य्यमिति लेशाभावः।नवैय्यर्थ्यमिति।पूर्वमते तु तस्य कथं चित्सार्थक्यं वाच्यमत्र तु व्यक्तमेव न तत्रावैय राम
र्थ्यशंकालेशाभावादिति भावः।एवमेव चपत्तोरोरणोस्तत्रेगणायतिगणांगोपालइत्यदाहरणोच्छुषिरविशब्द १०४

जगणातुरिति।अदन्तादस्मात् [illegible] नेकावत्रामाभाव्यमिति चिन्त्यं

नइतिसूत्रेचभाष्यकैयटयोःस्पष्टएवेतिहर्दमितमप्रमाणमेवेत्यवधेयम्॥इदित्करणादिनालिंगेनना
ववीविकल्पाज्ञापयतेगौरवात्॥किंत्वयसंहारन्यायेनानुवृत्तएवविकल्पःसंकोच्यतइतितत्वम्॥तत्रवित्यमि
तिायेत्रकुंइत्याघनिदित्वाइयपिनस्यानुयधान्वाघच्यादिन्यादौलोपप्रसंगमावादितिभावः॥अतएवकुविकल्प
डुमेयत्रित्तवित्कुदिमत्रयोनित्यत्वात्पन्ताइत्युक्तं॥ओकारइदित्येकइतिआस्मिन्नपक्षेनिष्ठायांरूपविवदं
तेलंडुमाः॥ओदित्वबलादिटानेत्येकोलंडिनः॥ओदित्वबलादियव्यवधानेपिनत्वमित्यन्ये॥ओदत्वम
स्तिनवेतिपक्षद्वयमपिमाधवबोपदेवादिभिरुक्तं॥ओदित्वपक्षेपिनिष्ठायांनत्वमस्तिनवेतिपक्षद्वयम
पिकाव्यकृमध्येनावासीत॥ह्रूरशो॥तद्धीति॥एतच्चश्रीभट्टादीनांमतंमाधवग्रंथेस्थितमयन्तुनव्या
न्हृदेनाःसद्धाइतिपाणिनिवचनाभावाद्विशिष्येवोदात्तखुदात्तानांपाठाभावेनैतद्युक्तमित्याहुः॥न
वित्यापाणिन्याशयकल्पकभाष्यकारवचनस्यशरंताख्वानुदातात्जागहइ्डइत्रेड्डत्पस्यतन्कूल
मूतस्यसत्वात्॥अन्यथाक्षुद्रूदंतेपौतिरुहगुइत्यादिस्वोक्तेरप्यप्रामाण्यापत्तेः॥एतेनकविल्पडुमे
२९

सि॰ति
१०५
105

पारपनेर्निन्यगंयनत्वमुक्त मिति स्वोक्तेर्थेसम्मतिरपिपरास्त्रा ऽकृ॰ न्त ॥ इरगरामितिादीर्घोपधेउपधा
यास्त्रेत्तीम् प्रामः। पथाः चीकृ नदिनिमि डे हहिरित्यारप्रात्रः। पथामीमरुज दितिाद् नरेषामरुउप
धानामर्। पथाः चीवृ नदिनि। स्पादेन तातरित्य नुवाघ समर्पके गाल्। कारोप्रिसावर्णपाऽ सेन
ऋदित्यस्य तु विधे पतपामाम्स्य वर्णा याहकनाइन्द्रे चाची कृपदितिस्पादिति वैनसन्याललस्पा
सिद्धत्वेन प्रथमतएवारंवाधित्वाउर्ऋदित्यस्यप्रवृत्तौत नोलत्व प्रवृत्ताव चीक्लृपदितिसिद्धिरिति
गृहाणा। यदितुत्तुरसा मर्थ्यादिति ल्कारोपुधएवयघेतानस्थिक्तदोषोदुर्वारएवातस्मादुपधत्व
धातो र[redacted]वश्य कांचल्लीलृपत इत्यादौरीगागमार्थमृकारार्थंच [redacted]। कृपोरोल इत्यस्य व्याख्या
ह्नपंवावश्य कमिति दिक्। स्मायपत इति॥ नवात्रान्वशंक्या। नित्यं स्मयतेरित्यत्र स्मयतेरिति नि
र्देशाद्विभेतेर्हेतुभय इति पूर्वसूत्रे हेतुमल्लकारे वय हरोनेहात्मनेपदाधिकाराश्रयणाद्वैहेतुमत्सावेवा राम
त्वविधानात्रा सुल्वमानेपवर्गल्त्नीयांनोयमित्विोयदेवः श्रुल्वसूत्रमिति प्रयोगोप्यासिोतुटद्वेदव १०५

त्तीतिशेगतं।वज्रमार्गाद्व्रजेत्येके।व्राजयति।केचित्तुमार्गेतिनघात्वंतरं।किंतुमार्गसंस्कारोधात्वर्थ।ए
केप्याहुः।मृगमन्वेषणोऽस्येत्यादौ।मार्गमन्वेषणादित्युज्ज्वलादौ।उपमितं।अपूर्वज्ञानमिति।प्रतिपत्त्य
सिचेतनाः।प्रच्छन्नसायामित्यादौ।तथादर्शनात्।ज्ञापनेचेति।श्लाघह्नुङ्स्थाशपांज्ञीप्स्यमानोबोधयि
तुमिष्यमाण इतिव्याख्यातत्वात्।यमश्चापरिवेषणमिहेति।चंद्रस्यपरिवेषइत्यादौ।तथाप्रसिद्धेः।न
त्विति।अनुकूलव्यापारेहिभोजना।तयंनाघुचातत्रघटादित्वादेवसिद्धेरितिभावः।नापीति।वेष्टनेत्व
त्रापिएवंवेदितव्यमस्यनाघुचातत्रापिघटादित्वात्सिद्धेः।नान्येमितः।ज्ञपादिभ्यइति।सुखयंमनेयचभ्यो
मनानरेतुचपिरहिंभ्यांसहसमभ्यइत्यर्थः।चर्षासंकोचने।अर्थभेदात्पुनःपाठः।मर्चचेति।अयंधा
तुर्मिदचोन्यात्तस्तत्रैकेपठेनोनः।अपनेच।।मनोमर्तन्मार्चयतिहृयेनेति।।लावराहस्पेकइति।इत्यधा
तुभेदेऽर्थभेदेचममप्रत्ययस्त्वपिविदुषाऽप्रामाण्यशंकानकर्तव्या।तथाचस्वामी।पाठेऽर्थेचागमभ्रं
शान्महतामपिमोहतः।नवि [illegible] किंजहीमोऽत्रकिमुपादद्महेवयमित्याह।लुविलुविड्इदित्वाल्लुंवति लुंवति।

भ:१

शुं १

सि॰र॰ति अ दनेपिम्वादित्वान्नदेवस्रूपद्धपमरा॥अतएवास्वरसादाहा॥अर्हनइन्येकइति मैत्रेयादयः॥इलप्रेरो

१०६ इलतौ॥नि शेगतां॥म्नस्त॥म्लै छने। [redacted] ॥म्लेछ नमयपशब्द नं॥तैला॥दिना॥भ्यंज नेष्म्य पं॥अ हयति॥अ

106 इनी॥नि संघाने शापि॥म्लेछ अव्यक्ता॥अव्यक्तावागत्रापशब्द नमेव॥पस्यशापानम्लेछितवैनायभा

षितवाइति भाष्योपन्य स्म्नतेः॥छ ह्रूर्वनि केतने॥स्र ह्रपति स्र्वयति॥केचित्तु ह्रूर्वनिकेतन इति

पठित्वा ह्रूर्वनिवासइत्यर्थइनि व्याचख्युः॥ह्रूर्वतीति स्वरयोरापि॥ज सिरत्नरो॥ज स्यनी॥निमोद्य

रोश्यनिगते॥इहेवंहिंसार्थेशापियेरोषनि॥रुष्यतीति श्यमि॥डिपक्षेपे संघाने त्वाकुस्मीयः॥डिपति ड

प्यनीति राध्यनोगनं॥पुयस॥स्त्यपलि॥अनुष्टपता॥आकुस्मान्ता॥गरा॥सत्र मेनतत्॥दसेरूपमेवाद

ति॥पिनेवस्तुवं दसयेववोपिपितिमं नेदसयेसंगर्हमीत्यर्थः॥दसदसिदंशनदर्शनयोरिति चौरादिक राम

स्पमत्ययेनद्धभावः॥धात्तनामनेकार्थत्वा॥तुत्रा॥र्थुलाभइतिभहभास्करे॥व्या॥स्वा॥नत्वा॥नरा॥स्पश

४४ सायांडासयतीति मविष्यतिनानयानाडनेयि॥डउतिं॥असमाम्निजनित्यः॥उादेस्त्वरगीत॥जामयति॥जमनि॥ज १०६

सित्वा॥जत्वाज स्तंभ्र परोबाहिं ५

यहरा।स्याशायते।स्याशायस्वयोत्र स्मौ कु।अयस्यशाता।अत्स्मुद्दत्वरेत्यादिनाभ्यासस्याकारःइत्वा
पवादः।बाधनस्पर्शिनयोःस्यशातेस्यशाती।निशायिगतं।तर्जभन्त्सीनिर्जीयत्रिवकेत्तुभिरितिर।का।व्य
तुभौवादिकस्यनङीतिहेतु।म[redacted]सिविशनेतिव्याख्येपमावमगंधात्र।ईनंहिसा।
दंन्योद्घ्यादिराघः।कूरासंदाघीपधोयं।हूस्वोपधस्त्त कथादौशद्रोयकरणायोः।कुराती।तिशेगतं।
म्रःराश्र।म्रःराः।ऽभेकोगभष्प्रा।पहाः।जा।पह्नः।पचाघूच।ररा।अयंदाघीयधूगरयते।हूस्वोपधत्त
दादौदिवादौचाईदिनौवा।त्वुरादिरनादित।शामयतहूति।आकुस्मीयन्त्वा।त्रित्यस्त ङः।निशामयतत्तु
त्यन्तिमित्यत्रत्तुस्वार्थिशयते।ह्वेत्रमस्मोपरस्मैपदंबोध्यं।निवृत्तप्रेषणात्।हुनोरितिन्यायात्।अयेराणर्थ्यासं
गतिःपरिहार्या।लक्षयते।लक्षयतीतितुगतं।कुत्स।एतत्रक्तुत्सायाभितिनिर्देशादङ्।कुत्सा।रायासत्र
घृशतिपुचा।कुत्सना।त्रुट।दिवादौतुदादौ।चायंभला।आभंडनंनिरूपणं।पवर्गात्तवीयांतोप्ययमितिदे
वः।कुद्दप्रा।कुद्दयते।इतिस्वामी।मैत्रेपादयस्त्त कोट्यतेइत्युदाहरंति।वंचुप्रलंभ।इदित्करणाद्सायरीडनित्य।६।

सि॰र॰ति॰ वं च नि। वं चिताङ्कुदिदयमित्ये को तन्मतेयङ्कृते त्यपि वक्त्वा वचित्वा वंचित्वा॥ वंचिलुं च्यतश्चेति
१०७ सेद्धस्यन्क्ः किन्त्व विकल्पात्तयते नलोपाः इडभावेनु नित्यः निष्ठा पां वक्तां। वृष शनि। प्रज्ञुननेनि। केश
वस्वाम्यादिमतममेनन्ता। शक्तिसंबंधः नि। इदं मे त्रेपस्या शानिपदि [illegible] क्रमि
107
ति। कुश्वीन्स्मयते रन्ये षपिद्दध्यनेइति स्त्रैः न्वेभ्योपि दृश्यतद्दनि वात्तिके न प्रत्यये कुगतीनि समा
सेनि ष्यन्नां न च कुस्मयते इत्यादि रूपं कुपूर्वस्य षिडो पिसि ध्यतीनि किमनेनेति वा च्य मराख्य तुकु
स्मयतेति रूपासिद्धिसंगात। यन्तु प्रकुस्मयत इत्या दिनस्यात् उपसर्गस्य धातुना व्यवधानायोगादि
४ तत ति न व्याः। संज्ञानियमे बाधकाभावाडुपेइस्म। किंच प्रकुस्मयांचके इत्यापि स्यात्। धात्वर्थे। राङिति कु
स्मं करोत्याचष्टे वेत्यर्थे तत्करोति न दा चष्ट इत्यने नेत्यर्थः। इव नित्यरायना आकुस्मीयाः समाप्ताः। क ०
रानिमी अयं स्वभावादेकनेच निमील नेवर्त्तनेतां। श्च हेतुमत्तो व इयति। [illegible] राम
त स्मादेतुमस्माविति। न कम्यमिच मामिति मित्वनिषेधात् स्याप्यामयतीत्येवा यद्यपि मूले अमयती १०७

कारापादीनामिति २

तिरूस्वयामेह श्यते सग्रादिक एव। निषेधादिति। विशाहनार्थादस्मादनंतरा निष्ठा नास्तीति किं निषे
धेनेति भावः। छूरित्वमपि। रि। ज नित्यत्वे लिंगं वोध्यं। लेस। शिल्पयोगे। शिल्पोपयोगइति पठन्स्वामी
त्वषेनिमूर्धन्यांतं केचित्पेठुरित्यवादीत्। अस्त्रुप्र स॥ गदत्वादस्य। रि। ज। नित्यः। शर्धति। अस्त्र। शर्द्धि
त्वा। ष्ट्र। हू। मेरा। ऋश। शर्धदिति। इत्वमभ्यासस्य नाचङ्पररोः। यो अकारस्तस्य लघुत्वाभावात्। ब्रा। पुननि
का। स्वामीतु निकारस्थाने निराकार इति पठित्वा निराकारः परिभव इति व्याचख्यौ। क्रिया निघंटौ च।
मन्त्रे प्रेषे निराकारे यातयेदस्य पेक्षुना विसुक्तं। निरः परो पं धान्यध नादेः। प्रतिदाने। ऋरां निर्यातयति
प्रतिददातीति यावत्। ररगे इत्यन्ये इति रकेश। कायाम्। लगे संगे इत्येके। निघंटादौ। ऋ। छु विशा। विशेष
रां व्यावर्तनम्। वस। स्नेह। अयं निवासेऽप्यादौ क्यादौ चावसज्इत्याच्छादने वस्यतीति। स्नेभे वास अयमे
वायामिति कथादौ। ह्रु पेक्ष्णे ति। गर। गा। स्तंत्रमेतत्। त्रा। अवकल्कने सामर्थ्ये च हायेः स्वार्थे। रि। स्यादित्यर्थः।
आस्वदः। भि। गरा। स्तंत्रमेतत्। त्वदिममिव्याप्ये ति। हीरस्वामीतु आ। ऊ। पूर्व कास्वदः सकर्मका। सि। डि। निवा

वष्टे।नद्यवहूनामससम्मतं।आकुस्मादिति।सर्वत्रागर्वादात्मनेपदिन इतियरत्र चाङोभिविध्यर्थनायाः सूक
लसंम्मनत्वेनेहापितन्मध्यस्थेनथैवयुक्तत्वादिति भावः।पोषयतीति।शशस्यपनश्नात्स्वगतोपंपुष्टे॥
घाटयतीति।संघातेगतः।अर्थभेदात्पुनःपाठः।एकदेशिमतमाह।लडितडेति।स्वादइत्येकइति।अ
स्मिन्नपक्षेआस्वादःसकर्मकादिति दीर्घोपधपाठोबोध्यः।दीर्घस्यत्विति।दीर्घोपधस्येत्यर्थः।अषोपदे
शत्वादिति।षोपदेशलक्षणोऽह्रस्वोपधस्यैवपाठादिति भावः।अतएवादेशरूपत्वमस्यनास्तीतिन
षत्वमित्याह।असिस्वदिति।इदमेवदीर्घपाठेफलं।ह्रस्वोपधपाठेपिह्रस्वाऽस्वादयतीत्यादिरूपाणां
तुसाधुत्वात्।नचसिस्वादयिषतीत्यत्रसनंतेषत्वाषत्वाभ्यां विशेषोऽस्त्येवेतिवाच्यं।अभ्यासेणाः परस्य
सस्यषत्वापवादतयाः सिषिदिस्वदिसहीनांचेत्यनेनसकारस्यैवविधानात्॥इत्यास्वदीयाः।अध्या
धृषायां।धृषादयः।आधृषाद्वा।धुराधंनगराणित्वेनयोग्यतावलात्स्वरणिजेवानेनपक्षेनिषिध्यतेइत्याहावि
भाषितणिचइति।अयोप्सीदिति।युजोर्णिजभावे।निरूढत्वमनेनसूचितं।पहमर्षणे।अस्यह्रस्वपाठो हृत्ति

काम्यादेरसम्पन्नइति दिवादेः षष्ठ्युह च कपर्थ इत्युक्तं वोचामेति माधवः। एतत्त्वप्राचीनस्वग्रंथविरुद्धं
बोध्यं। ईरहने पोई। ईरयति। ईरति। अदादौ गतिकंपनयोरीर्ते इत्यादिगतं। लेनेति। नेह। विभाषा लीयतेरित्या
त्वं। लिनाति लीयत्योर्यका निर्देश इति भाष्यात्। लेः। हृज्जीवर्ज्जने। अस्येह पाठफलं चिंत्यं। ईदित्वादेनाति
ङ्विकल्पसिद्धेः। एवमन्येषां संभवति विकल्पलिंगानं इत्यादीनामपि बोध्यं। वरानेति। वृतो वेति दी
र्घविकल्पः। वृषीष्ट वरिषीष्ट। अवृत। अवरीष्ट। लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति। लिङि नलिङीति दीर्घ
निषेधः। नयाः। वारिष्टाम वारिषुः। सिचि च परस्मैपदेष्विति दीर्घनिषेधः। अशिहृदिति। यत्तु देवेनाश्ले
षीदित्युदाहृतं तद्विषेरनिष्टत्वात् क्सेन भाव्यमित्युक्तमिति भावः। नयिनेति। सेडयं। अनिट्स्वप
नानिर्देशात् ताच्छुदाः। ईदित्वान्निष्ठायां नेट्। ... समवानयं छतीति। ग्रह्यानीति संदर्भगतम्। वद
संदेशावचवदन्तुरिति। यजादेः सार्वधातुके द्विति स्यादिभवति। वचनीति। अदादौ वक्तीति गतं। अवादीदिति।
अस्याति वक्ती त्यङ्नालुकानिर्देशात् रावचि स्वपी त्वत्वं त्वचिति ... स्यादेवावच्यातत्व्यासामित्यादौ ग्रह

सि·रत्न निति स्वा॥ अदंतो यमिति [illegible] धातुहृनिरूदादयः नदव्येन सह ते। धृषप्रसा॥ आदिद्व्यमिति शाकटा
१०९ यनः। तन्मते धृष्टः। आदितश्चेती त्तिनिषेधात् तस्य स्यमते धृषित इति नव्याः। इह पशाब्धेध नइति नालव्यांतं मे
1.09 त्रेयादयः प्राहुः॥ इत्याहृषीयाः॥ ॥अथादंताः। इह वक्ष्यमाणेषु धातुषु अन्त्यो कारो नोच्चारणार्थो नापी
त्संज्ञकः किंतु विवक्षित एवेत्यर्थः इत्यनुवादकेन तु सूत्रमिति नव्याः॥ प्रसादकारादयस्का॥ अदंतत्व
विधानार्थं धातुसूत्रमेतदित्याङ्गः। पुनरुक्तं चैतत्॥ गद्धीवटिलङ्यादीनामदंतत्वेनापठितानामदंतत्वाव
धानाय सूत्रस्यावश्यकत्वात्। मनन गदीति स्तनयिषतीत्यत्र षत्वं न। अनेकाच्त्वेन षोपदेशत्वाभा
वात्। कल गतौ। कलयति। अचकलत्। भ्वादौ कलने इति शापितस्माद्दैन्तु मस्तो कालयति। अचीक
लदित्याद्द्विर्वचनं। सामसांत्व। सामयति। धुम षष्ट मस्त्र वैलक्षण्यं इति धात्वंतरेणानगनार्थतेत्याह। असमसा
मदिति। असीषमदिति। सांत्वनइत्यस्य स्थेह लंतो धातुः कौवाऽनीनइति नव्याः एवं वृषस्वाः पल्पूलल व राम
ना। नास्य पल्पूलनेन वा सः। पल्पूलयेयुरिति। नैरीयसंहितापां पल्पूलनेशोधनद्व्यमिति तन्नाथ १०९

माऽऊनपरिहारो।ऊनयते।ऊनयांचक्रे इत्यादि। लङि। औनयत् औनयताम्। लुङि। ऊनूनत् अत इति स्थितेऽनद्य
ह्रस्वस्य द्वित्वमिष्टं तस्यानुलिम्भे। द्वित्वापेक्षया परत्वेनाल्लोपस्यैव न्याय्यत्वात्। न च द्विर्वचनेऽचीत्यनेन स्थानि
वत्त्वं निषेधो वा द्वित्वे कार्ये लभ्यते णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादित्यत आह। ओः पुयण्ज्यपरे इत्यादि। सूत्रस्य
वसनि सन्नियोऽभ्यासस्य तु उकारस्य इत्वं स्यात्पवर्गयणजकारेषु अवर्णपरेषु परत इत्यर्थः। पिपावयि
षति। बिभावयिषति। मिमावयिषति। पिपावयिषति। रिरावयिषति। लिलावयिषति। जिजावयिष
तीत्यादीनि। शिनि सन्नुदाहरणानि तथा ण्यन्तेभ्यः डि। सन्लघुनीत्यनिर्देशेनाभ्यासो वर्णस्य
न प्रवर्तते। अपीपवत्। अबीभवत्। अमीमवत्। अपीपवदित्यादौ। पुयण्जि पु किं तु द्वावयिष
ति नुनावयिषति। अवर्णपरे किं। बुभूषति। पुपूषति। तस्येदं सत्रं व्यर्थं। अन्तरंगत्वात्परत्वा
द्वृद्धौ सत्यां आवादेशे च सन्यत इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः। तस्माद्व्यर्थं मनाऽओः पुयण्ज्युक्वचनं ज्ञापकं रार २
णौ स्थानिवद्भावस्येति भाग्यवान्वार्त्तिककृदुदाहरणे चौ द्वित्वनिमित्तत्वाभावेऽपि तन्निमित्तजादेशस्य

सि॰र॰ति ११० 110 स्थानिवत्त्वं निषेधो वा द्विर्वचनेऽचीत्यनेनैव रीत्या वाच्यवर्णविधानेपि भवतीति ज्ञापयतो न हि
रोगो हन्तस्य स्थानिवत्त्वं निषेधं वा विनाऽभ्यासे उवर्णो लभ्य इति तदर्थः। यत्तु नव्यप्रभृतिभिरनुवादे परि
भाषानोपस्थितेरिति निषेधाद्विधानेपि द्विर्वचनेचीत्यस्य प्रवृत्त्या ज्ञापकं व्यर्थमित्याशंक्य परस्मि
न्नित्यत्र हन्तेः सामर्थ्यादनुवादेपि निर्दिष्टपरिभाषोपस्थितिरिति समाहितं तन्न चिंत्यं इकोपरागीन्त्या
दावपि तथात्वापत्तेः परिभाषाणां वैयर्थ्यप्रसंगाच्च। अचो रहाभ्यां द्वे इत्यत्रास्माभिरनूद्यमानविशेष णविशे
षणो विशेषपरिभाषा नोपतिष्ठत इत्यादिरर्थ इति प्रतिपादितत्वेन शंकाया अनवकाशाच्च। अत एव परस्मि
न्नित्यत्र वर्णे न इति न्यासकारेण व्याघुक्तं समाधानमपि परास्तं। नच सस्तमेव हन्त्यसं न ज्ञापकं यि
युविषति यियविषते इत्यत्र चरितार्थत्वात् तायोनेः सनीवंतेति यद्दोइ दाम्नुङ स्मिन्ष्ङ्ः रुवशामि
तिनिर्त्यां नत्र द्विर्वचनेऽचीत्यनेनैव समानाश्रये स्थानिवत्त्वेऽभ्यासे उवर्णस्येत्व विधानादित्या राम
शंक्याह पपयोरिति निवृत्तव्य इति यया भ्यामन्यत्र बुभूषति मुमूषतीत्यादौ सुकः किनीति नित्य ११०

मितिनिषेधाद्वर्णापरस्य अकारादेरभावादित्थं न केवलं सावकाशमिति लिंगत्वं निर्बाधमेवेत्याशयेना
हावर्णग्रहणात्साहारज्यग्रहश्चेति। शीचीति। व्यवहितेऽसत्यपीत्यर्थः। नन्वत्र नत्वग्रणाविति नासीति कथं रा
ध्येवैनल्लिंगं नद्यतिनि नवनीपिषुतिद्दिवनीपिषतीत्यादावपि मेवायेन नाव्यवधानमित्येकेने
वप्रत्ययेन व्यवधानाश्रयणात्सोरेव केवलस्य व्यवधायकस्य संभवादिति केचित्। कौस्तुभादव
घ्येवान्नन्नु डंनादाचारक्विवंनात्ससनिनिनवनिषतिद्दिवुनिषनीत्यादावतिप्रसंगात्तद्वयेइय
त्तांवर्णात्मकेन प्रत्ययेनैकेन व्यवधानं विवक्षितमिति चेन्नाद्यमज्जंनादवं ताद्दाक्विपिसनिद
दाविषतिनिनाविषतिनिनविषनीत्यादावतिव्याप्तेस्तस्मात्तणावित्यंशो वाचनिक एवाव्या
स्थ्यानं वानत्र शरणामित्यवधेयम्। अञ्चव आदेश इति। अचः परस्मिन्नित्यतोऽचइत्यनुवृत्तेरङा
देशो निषिध्यते नहलादेशः। अन्यथा स्तायेष्ठ्रुकीति संप्रसारणमथ सूत्रपदित्यत्र प्रतिषिध्येत।
न चेष्टापत्तिः। द्विस्त्वोत्तरस्मुत्तरखंडस्योत्वं न संप्रसारणादिति निषेधादभ्यासेऽकारस्य[illegible]वर्णाप्रस

वस्त्र १

सि॰ रा॰ गान्ताद्वित्वकार्ये इति । हृतेन द्वित्वे यथाय षष्ठं ह्य आवादेशादिकम वीभवदित्यादौ भवत्येवेत्युक्त
१११ प्रायमेवान्यकेव क्रान्त इत्यादि नोतुल्ययोगत्ते मत्वा त्राइत्नीति । अनेनेति शहेनोक्तवाक्यपार्थः परास्मै
पदनेऽस्मिन्नर्थे वर्गप्रत्याहारजन्य हो लिंगमिति पूर्वगान्तयः । इत्थं च न संहगीत्सत्त्रं ज्ञापकमिति भाष्ये
ध्वनितं तेनैकैयदेनस्पष्टीकृतं ज्ञापकस्य फलं तु यन्तओः पुयराडीत्यस्याप्राप्तिः सत्त्रज्ञेयान्तघथा पुकाव
यिषति । उत्पुघावयिषति । उवावयिषति । अन्यत्र कवदित्यादि । पुस्त्रावयिषति । अन्ये तु द्रवत्वात् डुरिवाव
रति । उडवति नतोर्यो सन्न । उडुडावयिषति । ओ दूडवत्यात् नावयिषति । अन्तनवत्यानुनावयिषति । अनु
नवत्यानुनावयिषति । ओर्ण्णनवत्यात् पुस्फारयिषति । अ पुस्फरत् । अत्र चिस्फुरोरिति त्यात्वस्य
द्वित्वे कर्तव्ये निषेधः । नन्वेवमचिकीर्तदित्यत्राभ्यासरूपेन सिध्यति । अकारस्य असवर्णापत्तेरितिचेन्न ।
ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादित्याह । यन्न द्विरुक्तावित्यादि । ओः पुयण्जीत्यत्र निर्दिष्टपरि राम
भाषोपस्थित्याफलितार्थकथनपरमेतत्तानेनाह ह्युजदह्युजदित्यादौ नेत्वमिति भावः । ननु सविशे १११

षोढत्वप्रवृत्तिवेलायां क्रियाद्वितत्वपरिनिष्ठितेनाद्यः। तु कावपिषनीत्यादौ नदभावात्। न द्वितीयः। अ
चकन्नेत्यत्र नन्नदित्यादौ नदभावादनन्त्राहाय प्रक्रियायां परिनिष्ठिते वेति। अभुक्ते वेत्या यहे बीजाभाव
दितिभावः। ननु को सौ विशेषः इत्यपेक्षायामाह। अवर्णा इति। अत्र च मानं भाष्यमेवेत्याह। ज्ञापकमि
त्यादिना। अयीयचदित्याद्युदाहरणोपपन्न रखवं उपुयरजामवर्णपरात्। मे बीपलं भान्तत्स हृशापेदमे
वलिंगवोध्यं। तथा च पवर्गादेरन्यस्मिन्नपि हल्यवर्णपरएवस्यानिवर्तनं निषेधो वा भवति। नान्यत्रेति नि
र्गलितोर्थः। तस्य फलमाह। नेनेति। अचिकीर्नदिति। नह्यत्र प्रक्रियायां परिनिष्ठिते वो नरवंडे व र्णोल
भ्यत इति केन्न उपधायाश्चैनी नस्यानिषेधविरहादिष्टं रूपं सिद्धमिति भावः। एवं तावत् ज्ञापकस्वरूपमभि
धायोपक्रांतो नयनौ योजयति। न शाद्वस्येति। इहो तरभागावयव स्या वर्णस्य परिनिष्ठिते ऽभावेपि प्र
क्रियायां सत्वादिष्टं सिद्धमित्याह। द्वित्वमिति। अल्लोप इति। एवं विप्रतिषेधेनेति भावः। अनन्नदिति।
अनल्लोप इति निषेधादातिदेशिकमित्वं दीर्घो लघोरिति दीर्घश्च नेति ध्येयम्। नस्मान्सारी च कस्याद्वि

सि॰ र॰ ति
११२

त्वं भाष्यादिविरुद्धमेवेत्यौनन्दांच कदित्यादिकमकारविशिष्टमेव साधु न त्वोनिनदांचिकदित्यादीति
कौमुदीमनोरमयोः सिद्धान्तितम्। काशिकायां तथा न्यासे धातुवृत्तौ द्वयोरपि साधुत्वं प्रक्रियायां च मत
भेदाद्व्यवस्थितमस्य प्रक्रियायाः प्रकाशे तु साटोद्धार्थमेव च। श्रीगीरुरुनं प्रसादे च वोपदेवाउरो ध्वनाय्य
तथाहि यवर्गादेरन्यस्मिन्नपि हलि परिनिष्ठिते रूप एवावर्णपरे स्थानिवत्त्वं सम्पन्नं निषेधो वा। ननु प्रकि
याद[illegible]शायां मा मा नाभावात्। न च भाष्यमानं। प्रक्रियायां परिनिष्ठिते वा यत्र क्वचिदवर्णो लभ्यत इत्येत।
दृष्टा भाष्यस्य खपुष्पायमाणत्वात्। यद्येवं भाष्यं स्यात्तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं। अवर्णपरे हलीति नदान्व्या
पुनेकथंचिन्न समंजसं स्यात्। न त्वेवमस्ति। पूर्वं वभाष्ये तु पूर्वी। परवं श्रोः पुयणीत्याहान तज्ज्ञापयत्य
[illegible] चार्यः। भवनितौ[illegible]निवदितीयद्धे तत्र ज्ञाप्यते। अचिकीर्तत्। अत्रापि प्रासीतीति तु
ल्यजातीयस्य ज्ञापकं। कस्तत्तुल्यजातीयः। यथाजातीयकाः पुयणज्यः। कथं जातीयकाः पुयणज्
यः। अवर्णपरा इति। न चास्माज्ज्ञाप्यात् प्रक्रियापामवर्णपरत्वेनाद्दृगर्थसंभावना। लेशोऽप्यस्ति। प्रका ११२

राम

समजत्यावात्कथंजातीयकान्गुणा रप्रकारवद्वाचैस्थात्तज्जातीयपरौवैय्याधर्म्यापत्तेः। अतएव कथं
जातीयका इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनपरं भाष्यमपिप्रयोगसमवाय्यवर्णपरत्वमेवस्पष्टंगमयति। अ
तएवभाष्यार्थमनवंविज्ञायांकधानावांचकदित्येकीपमृतत्वेनोपन्यस्यतद्दूषयित्वासरोवकद्धि
त्वमंगीकत्यांचिकदित्येवंरूपंसाधुइतिकाव्यकामधेनौयदेवन्तकेसरिणाराद्धांतिनमात्रअतएव। वो ५
केचिदेवमाहुःरुवर्णादेशएवस्थानिवदितिप्रक्रियाप्रदाहात्सयडितास्वकारकाकारमतमौन
नदित्साधुदाहृत्यत्रिमुनिमतमुत्तरयत्नयन्नाह। केचिदेवमाहुरिति। एवंवद्व्यमाराः। केचिज्ञाथतत्व
विदइत्यर्थइत्येवंव्याचक्षते। एतेनतत्सर्वैवोयदेवग्रंथाजाअप्रहत्तप्रसादग्रंथम्लकमिति मू
लष्टुइत्यासर्वाशुद्धिरितिन्यायेनोपेक्षणीयमिति। नचोक्तंपरासमर्थयदपिउवर्णादेशएवस्थानिवदि
तिप्राचोक्तःपक्षोभाष्यविरुद्धः। तथाहि अस्मिन्पक्षेऽचिकीर्तदित्यत्रस्थानिवत्वायादनमसंगतमुव
र्णादेशत्वाभावात्इत्याहुर्नव्याः। तदपिन। सिद्धांताभिप्रायेणतथोक्तत्वात्। अन्यथावर्णपरेहलीत्यस्मि

सि.र.ति. नैपद्दे चिकीर्त्तेदित्यत्रातिप्रसंगाभावेन भाष्यविरोधस्याभवन्मनेपि दुर्वारत्वात् । पदपिलोपः प्रिवते
११३ रिति सूत्रे ऽयीप्यदित्यत्रापि वनेर्गौ पुकि च कृते पधालोपे तस्य स्थानिवत्वात् प्रशङ्कस्याद्वित्वमितिह
113 त्रियं थोपि विरुध्येतेति । नदपिन । भाष्यविरोधे ज्ञागस्कवेरनित्यंग्रथस्याप्युपे◌न्वात् । न चैवं भाष्यमते
ऽयीप्यदित्यसिद्धिः । लोपः पिबतेरीत्यत्र चशब्दबलेन त्वलोपयोः समकालप्रवृत्त्यभ्युपगमे बाध
काभावात् । ताज्ञार्थक्रमबलीयस्त्वन्यायेन पूर्वमभ्यासस्येत्वं ततश्च पधालोपइति स्वीकाराद्वा । पदपिर
र्वेत्रासिद्धमिति सूत्रे काशिकायां न हेःक्तौ । नाक्षिविचडि । ओजढदित्युदाहृत्य पक्षित्वं तस्य त्वौजिढदिति
क्तं । तत्रैव न्यासहृत्ता रौक्तं तस्य टिलोपस्य स्थानिवत्वमित्युक्तं तदुभयं विरुध्येतेति । नदपिनदन्तो
नृरत्वात् । एतेन प्रक्षिकास्तु षकज्ञं धावज्ञामिमानौजढतथैतिवेप्याध्रप◌वार्त्तिकमपि विरुध्येते
ति निरस्तं भावोपदेवेनौजिढदित्येव पाठ इत्युक्तत्वात्तद्विरोधस्य । किं चित्करत्वाच्च । किं च पुपयणं जिष्ठवच राम
नं ज्ञापकमित्येव वक्तव्यं भाष्यवार्त्तिकयोः ओंसहप्रौढवृत्तिकारन्यासमाधवनव्यानां मते व्यर्थमेव स्यात् । ११३

रोऽह्रुन स्यादेशमात्रस्य स्थानिवत्त्वांगीकारात्। बोपदेवप्रसादहृत्कृत्स्नपंडितादीनामनेनतु प्रक्रि
यायामवर्णापरत्वमाशयेतिनिनदित्यादावनिष्टव्याप्तिशंकावारणार्थमुवर्णादेश एव स्थानिवदित्यमु
मर्थं स्वयितुं सिद्धान्तेन तस्य फलमितिस्पष्टमेवभाष्यतत्त्वविदाम्। एतेन बोपदेवस्येव महान्भ्रमा
दोनवामनादीनामितितिनव्योक्तिः परास्ता। अत एवावर्णापरत्वविषयेप्रयोगसमवायित्वं विशेषणं
भाष्येनदत्तमितितिनव्योक्तंभाष्यतत्त्वौधमूलकमित्युपेक्ष्यम्। आश्रोरित्युपक्रमाउपसंहारेचावर्णापरा
इत्यनेनचतस्यस्पष्टंप्रतीयमानत्वाच्च। अपिचकात्यायनोक्तपूर्वविप्रतिषेधसत्त्वेऽनेनपरभाष्यस्वर
सेनाप्ययमर्थोलभ्यते। तथाहि। षाष्ठद्वित्वप्रकरणेतेहिपूर्वविप्रतिषेधः पठ्यते। द्विर्वचनंयणायवाया
वाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्त्वेभ्य इतितथाचदध्यत्रेत्यादौसावकाशोयणा। चयनंचाय
कोलवनंलावकइत्यादौचायवायावः। गोदःकंबलदइत्यादावाल्लोपः। जघ्नतुः जघ्नुः इत्यादावुपधालोपः।
कारणाहारयोत्यादौणिलोपः। निष्टरत्ताइत्यादावुत्वंचेत्येतानिनवचिष्टिदत्तु[illegible]त्यादौसावकाशेनद्वित्वेन
रि

सि॰ति॰ ११४ वाध्यं नो तेन चक्रन्तुं चिच्यन्तुल विथ चिचायन्तुलावयय न्तु मछन्तुर्जग्मतुर्जघ्नतुरादिरिति तान्तुरिर्जगृहिरेत्या २१
११४ दिसिद्धमाएवं च द्विर्वचने चे[illegible] स्तन्नेमास्त्विति वार्त्तिक न्तु दाशयः नन्नेत्याह भगवान्पतंजलिः। तथाहि उक्त
रीत्या वक्रन्तुरित्यादिसिद्धावपि चुन्नावयिषति नुनावयिषतीत्यादावेतं र गत्वाद्युत्थाबोध्यत नयो द्विर्वचनेभ्या
सेऽकारस्य पृथक्त्वाय नेः। न चान्तरंगेणावि प्रतिषेधो युज्यते अन्तल्पबलत्वात्। नापि चक्र[illegible]न्तुरित्यादौ सन्याय
गादीनां नित्यतया न्तल्पबलत्वाभावात्। तस्मात्सर्वविप्रतिषेधस्तावदयुक्त एवासंगतवात न न्तु न्यभेदेन
वाचनिकास्तावन्तः सर्वविप्रतिषेधाः कथंचित्। तथापि वार्त्तिकन्तु नावचनान्तरमपीत्यन्वया कर्तव्या अ
दौ द्वादेशस्य चुटुन्तुयारादेरभ्यासस्यान्तरत्सनीति। अदौ नारादेशो यस्मिन्नंगे तस्य यो भ्यासस्य चुटुन्तुश
राद्दिस्तदकार [illegible] स्यान्स्यात्सनीत्यर्थः। चुन्नावयिषति न्तुडुडाव
यिषति नुनावयिषति पुस्फारयिषतीत्यादौ एवं चस्सन्नदन्तमेव प्रबलमिति। एवंवदतो भाष्यका रम
रस्य अनन्तदां चकदित्यादौ अभ्यासे अकारोपदिसंमतः स्यान्तर्हिन दर्शयत्वानन्तरमास्येयमिति वार्त्तिक ११४
तथाजि जाविपिषतीत्यादा विन्तुंवाध्यम्। वव र्गादिल न्तु णो त्ववाधनायेति केयटः। तथापि पविषतेयिय
विषती त्येवमर्थमोः पु य राजी त्यपि कार्यम्

कारं प्रति गौरवान्तरं कथं नाद्यादयेत् तस्मात् लोपस्य स्थानिवत्त्वं भाष्यकाराणां नैव सम्मतमिति निर्णी
यते। वामनादीनां मतं महाभाष्यविरुद्धत्वादशुद्धमेवेति निश्चितं पदध्यत्र न व्याः। वार्त्तिककारं प्रति भाष्य
कारेण यानि दूषणान्युक्तानि तानि दूषणानि तेन राणामुपलक्षणानि। नित्यानित्ययोरयुक्तो विप्रतिषे
ध इत्यादि दूषणस्य ओदौदादेशस्येत्यस्य दिदवनीयिषति निनवनीयिषतीत्यादावति प्रसंगलक्षणा
स्य च कैयटादिभिरुक्तत्वात् तावल्पन्यायेन भाष्यानुक्तमपि वचनान्तरं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिककारं प्र
ति स्वरवेन गौरवान्तरमापादनीयमतः पथा ओदौदादेशस्येतदनन्तरं। अल्लोपवनोरिति चोदिते क
र्त्तव्यम्। अल्लोपवतोऽङ्गस्य पो भ्यासस्तद्वयवस्य णिच अकार ओ दे[...]स्यादित्यर्थः। ओनान्तदि
त्यादेरर्थस्मितीत्यादुः। तदपि नाभवत्कल्पितवचसो भाष्यविरुद्धत्वेनाप्रमाणत्वात्। प्राक्रियायामव पा: ४
र्णापरत्वं भाष्यविरुद्धमेवेति महता प्रबन्धेन प्रतिपादितत्वात्। एतेन न्यासकारादिग्रंथादेव्याच
यथ वार्त्तिकं च भाष्याविरोधेनैव समर्थितं भवति। सरस्वतीकण्ठाभरणाग्रंथोप्यत्रैतदनुकूलइति नव्याे

सि.र.नि न्नि:परान्नायदपिश्रदंते षुऊनधातोमाधव [illegible] मादिग्रंथस्थविरुद्धत्वादित्याऊ: [illegible] नाउक्त [illegible] नि
११५ ग्रंथेनोनयतिध्युनयतीतिसूत्रे काशिकाय दर्शनयी निनदित्यभ्यासेइकारसहितं घुतोनत्सवेद्वियिप्र प२
115 माद्प्रयुक्तमेवास्थलांतरस्थमाधववामुनादिग्रंथविरुद्धत्वादित्याऊ:ातदपिनाउक्तरीत्यां चिकदोनि
नूदित्यादिरूपस्यमुनित्रयसम्मतत्वेस्थिमेलिपिप्रमादप्रयुक्तमेवेत्यस्येवयामादिकत्वात्तास्थ
लांतरस्थमाधवादिग्रंथस्यमुनित्रयविरुद्धत्वादशुद्धएवेत्यवधेयमा [illegible] यदपिकोस्कभएवचोवर्णि
स्थानिकस्येवस्थानिव [illegible] द्भावइनिवोपदेवादीनांतुराग्रहोनिर्मूलएवेत्याऊ:ातदपिना।भाष्यवार्त्ति
व४ कयो:युयगाडिशिस्थित्येवक्तव्येश्रीर्यहरामेवतत्रमूलमितियुक्तियादिनत्वेवनिर्मूलत्वासिद्धे:ानस्मा
दिकारसहितमेवोनिनदांचिकदित्यापेवसाधुसुनित्रयसम्मतत्वात्।नचैवमकारस्याभ्यासेश्र
वणाभावेकथयन्यादिवदुयथाहध्यमावादिप्रयोजनाभावेनोनयत्यादीनामदंतेषुपावोव्यर्थ राम
एवेतिवाच्यमाऊनायय्यत्यंकौपत्योनीनयादित्यादिरूपसिध्यर्थमस्त्रोपविकल्पफलस्यानुपद ११५

मेववक्ष्यमाणात्त्वादितिसंक्षेपः । ऊनननदिति । अग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न । न च नोमपनि घनयतीति च प्रति-
षेधः शंक्यः । गुणे छंदसीत्यनेन लुङ्छंदसीत्यनुवृत्तेः । तस्योदाहरणंतु मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ।
यीः । मा त्वाग्निर्ध्वनयीद्रुमगाधिरित्यादि । ह्म्यंतेति निषेधात्सिचि वृद्धिर्नायं तु प्राचां द्वयमपि लोकेऽप्युक्तं ।
यच्च व्याख्यातृभिश्छंदसीति नानुवर्तितं विभाषाध्वे दृष्ट्योरित्यतो विभाषाग्रहणं चानुवर्तत इति व्याख्या-
नमानंदतुमयमपि नास्त्रत्रे नञ्यग्रहणं वैयर्थ्यप्रसंगात् । तावृत्यादिग्रंथविरोधाच्च । अतिसेनदिति । इहवो न ।
अनेकाच्त्वेन षोपदेशत्वाभावान्न । मृगा । अपि हृषीपस्यनु मार्गयति मार्गतीति बोध्यं । अदंतत्वसामर्थ्यादि-
ति । अदंतत्वविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । अत्रेदमाकूतं । कथयति गणयतीत्यादावुपधावृद्धिनिवृत्त्यर्थं लो-
पे च कथयदित्यादावग्लोपित्वेन दीर्घसन्वद्भावनिवारणेन सार्थकतीरपारमामादीनामुपधाह्रस्वनिषे-
धार्थत्वेन गरहमृगादीनामुपधावृद्धिव्यावर्तनेनैवादंतत्वं सफलं । सूत्रे गर्वसूत्रसूत्रकूटकत्रेत्यादीनां प्राग्गु-
णप्फलासंभवाद्यर्थं सत्यपि वः प्रातिपदिकत्वे लिंगमेवेति । एनचवचिंतयत्यादीनामिदित्वोदि कररगादिकं रा ।

न२ ख १

ऽविकल्पे विशेषायेह्नं लिंगमितिनियन्तेवोध्यं। पन्नांतरे त्वदंतत्वं सफलमिति व्यक्तमेवा। इत्थं च मतद्वये पिफ
लैक्यं सिद्धमित्याशयेनाह।।सो।ऽविकल्पइति। अंतोदात्तत्वमिति। तेन गर्वंतीति मध्योदात्तं सिद्धमेकादेशउदा
त्तेनोदात्त इत्युक्तेः। गर्वदर्य इतिपाठे तस्य भ्वादेस्त आद्युदात्तमिति भावः। फलांतरमप्याह।। लिङ्याशिषीति
तेन गर्वांचकारेत्यादिरूपं सिध्यति। वोपदेवस्त्व ग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चादंतत्वप्रयोजनं। यत्रत्वेतेन वि
धेयेन तत्रालोपविकल्पनमिति प्राह। नित्यएवेति। अदंतत्वसाफल्याय। कर्तरस्यपक्षे श्रवणमेव कल्प्य
त इति तस्य भावः। नव्यास्तु विकल्पस्तावदनेकदोषदुष्टः निर्मूलत्वाल्लोपाभावपक्षे वस्तुवचनात्रावश्य
कल्पस्तोपि न अन्यत्र क्लृप्तेन।।सो।ऽविकल्पेनैव कृतार्थत्वेऽस्य वैयर्थ्याल्लोपबाधस्य कल्पनायाअन्याय्यत्वा
न्नेत्याहुः। अत्रेदं वक्तव्यं गर्वादीनां।।सो।ऽभाववपक्षे अंतोदात्तत्वमात्रफलमित्यसंगतं। आचारक्विबंतेभ्यो
पि तदुभयोपपत्तेः। अपि च विकल्पोनेकदोषदुष्ट इत्यप्यसंगतं।।सो।ऽविकल्पेपि तुल्यत्वात्। अन्यत्र क्लृप्तः राम
स इति चेन्न अप्रयोजकत्वात्।।सो।ऽनित्यतायाअपि प्रत्वात्। किंच।।सो।ऽवएवेह विधेयस्य प्राधान्यात्तद्बाधोनुचित ११६

एवञ्च प्राकरणिकाल्लोपबाधस्यैवयुक्तत्वात्ताइदिन्वोदिन्वादिनाद्यचित्वचित्वणिड्विकल्पांगीकारस्या
गतिकगतित्वात्तानवचतुरादयोऽनित्यएवं ताइतिपक्षेणोकरूपार्थं णिड्विकल्पस्यैवयुक्तत्वादितिनव्योक्तं युक्त
कायुक्तिभाष्यादिविरुद्धत्वेनाप्रयोजकः सइत्युक्तत्वात्तायन्तु युधिरविशदनश्नितत्रैभाष्येणिड्विकल्पः
सामान्यतएवांगीकृतइत्यंगीकृत्यैवायदेवमनन्तखंडितंशब्दकौस्तुभोनन्न। विशेषापेक्षमेवलिंगंतदिति
नत्रैवभाष्यस्वरसस्यस्पष्टत्वात्। स्वीयमूलमनोरमाविरोधाच्चानचैवमल्लोपस्यानित्यंबाधोयुक्तोन
तुवैकल्पिकइतिनव्योक्तंहृष्टरांसांप्रतमितिवाच्यम्। शास्त्रप्राप्तस्यसर्वथाबाधेव्याक्तिपक्षेशास्त्रस्याप्र
माण्यप्रसंगात्तनुपरिनिष्ठितधियायाच्छिकबाधस्यैवयुक्तत्वात्। सोस्त्यन्तइत्यादिभाष्यान्नोनपतिधुन
पत्नीत्यादिसूत्रनिर्देशाच्चाकिंचानोलोपइत्यत्रअतोरोपधयोरित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्त्यव्यवस्थित
विभाषांचाश्रित्यादन्तधातुमल्लोपविकल्पःप्राचीनैरुक्तइत्याप्यवधेयम्। तस्माद्दोषदेवहृष्टमयंडिता
युक्तमल्लोपविकल्पनमेवसम्यक्तमुनित्रया। विरुद्धंचेतिसिद्धमानसाल्लोपविकल्पनंदविशेषापेक्षंसा

सि.र.टि मान्यायेत्यत्र वेति पक्षद्वयपरा न त्वान्यपक्षो बहूनां शाकटायनप्रभृतीनां संमतः । अत एव शाकटायनस्त
११७ कथ्यादीनां सर्वेषां बुकमाह । तन्मते कथापयति गणापयतीत्यादी त्यत्र न्ये वसिद्धान्तकौमुदी संगच्छते । वटाप
117 यति लङ्घापयतीत्यन्ये इति चाद्गल्यं चाकपन्यं कापयति । अचीकयत [illegible]कर अचिकत्तुनय
ति तु नापयत्यौनिनदो नीनपदित्यादीनि रूपाणि । निर्बाधान्येवानचैव मांचिकदित्यादावङ्गीपक्षद्वि
रूप्यं नु इति माधवमते दीर्घो लघोरिति दीर्घोप्राप्तावपि कैयटोक्तद्वितीयपक्षे दीर्घोऽवीरइति वाच्यम् ।
अनग्लोप इति प्रतिषेधात् । अत एवाटिटदित्यत्र दीर्घो न भवत्येवेति नव्योक्तं प्रत्युदीर्घसनजपक्षेभ
वत्येवेति प्रत्ययाद्यसमाविष्टज्ञानग्लोपित्वात् । एतेनाकंपयति अचीकपदित्यादिस्त्वनरामस्तूर्द्ध्वमित्या
दिकौस्तुभोक्तं परास्तम् । अत एवादन्तत्वसार्थक्यं न्यायवाऽल्लोप इति प्राचोयंथंव्याचक्षाणो रत्नं वावनिक
एवात्र विकल्प इत्येतत्संगच्छते । यदप्यत्र नव्याः सद्भाहतं निर्मूलं चायं दिवाचनिक स्तर्हिदं नन्वसार्थक्यमापे राम
निकथममन्निपात । किंच कस्येदं वचनं यद्बलेन वाचनिकतोच्यन इति नाकिंचिदेतदित्याऊः । अदपिनात्र ११७

कु १

तिलिंगाधिकरणासिद्धांनां परिज्ञानान्तरासामर्थ्येनाममलिंगानवर्ते निकल्पनं विनास्वतः कस्यचि
दर्थस्य बोधकं। एवं चाकारस्य वर्णाफलकादेंतत्वलिंगकल्पितवचनप्रायोसावलोपविकल्पइतिमद
र्थः फलितइतिकिमत्रव्याहतं। अन एवनिर्मूलं चेत्यमुद्धा। महताप्रबंधेनमूलस्यप्रतिपादितत्वात्। अस्तु नरी
त्विकल्पएवनिर्मूलोऽस्तु किं शाकटायनवोपदेवाद्यनेकग्रंथविरोधात्। रीत्विकल्पवादिनामप्यतोप्ये
षैवगतिरित्यवधेयम्। प्रावांग्रंथस्यनिष्कर्षो मयाकारि यथामति। यथागमे च हूतिनः ज्ञमताहृषयं
नुवा तदेवं वोपदेवहैमपंडिताद्यनेकग्रंथसिद्धलघ्व्याराग्नमनापयत्यादीनामेवसाधुतानतुनतिअंक
तिओननदित्यादीनामितिभाष्यकैयटाद्यनेकग्रंथपरिशीलनशालिनोविभावयंतु त्विति दिक्। मम त्र
प्रसवाम्रवनी। ति। आचारक्विप्यथ्येतदुपयते मैनंदंतत्वफलं किं तु मत्रापयपति अमुमूत्रपदित्याद्ये
वेति बोध्यम्। एवं कत्रापयत्यचक्रत्रपदित्यादि॥ गणसूत्रमाह। प्रातिपदिकारितिनत्करोतेदावष्ठे इत्या
दीनित्वस्येवप्रपंचः। परत्वाद्धृद्धोसत्यामिति। एतत्त्व त्वलघुनीत्यत्रभाष्येस्थितं। लोपः शाहांतरया

स १

ति २

सि॰ कौ॰ टि॰
११८
118

भ्यासनित्यात्वृद्धिरनित्येतितस्यत्वमेवाउभयोरनित्ययोःपरत्वाद्वृद्धौ कृतनायामौकारस्यावादेशात्पूर्वमेवपर
त्वाद्दीर्घत्वाद्वालोपइतिभावःएवंवाहृलोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौस्तःनचटिलोपस्यस्थानिवद्भावेनव्यव
धानंशंक्यंतस्यापिकेपठेऽकारीत्वाऽगस्यणिचपरत्वानपाघात्ताचङ्परेणौयल्लघ्वितिभाष्यरीत्याकथ
मितिचेतअभ्यासस्यादिष्टाद्चःपूर्वत्वेनस्थानिवद्भावएवनास्तीतिपरिहारात्अतएवमुंडमिश्रश्लक्ष्णहरी
त्वचहलिकल्योरदंतत्वंनिपात्यतइतिभाष्यवार्तिकेसंगच्छेतेइतिनव्याःवयंतुक्रमःणौकृतस्याटिलोप
स्योक्तज्ञापकेनन्यमतेस्थानिवद्भावेनद्वित्वात्परमेवटिलोपादभ्यासस्यानादिष्टाद्चःपूर्वत्वमस्त्ये
वेतिस्थानिवत्त्वंनास्तीत्युक्तिरसंगतेवाऽवर्णादेशएवस्थानिवदितिपरमनिष्कर्षेपिपटुलघुशब्दादौ
स्थानिवत्त्वंदुर्वारमेवेतिव्यवधानमस्त्येवेत्यतोभाष्यमतेदीर्घसन्वद्भावौनस्तएवात्रअनादिष्टादचः
पूर्वत्वप्रकारांतरेणापिभ्वादावबोधाम्अतएवावीवदद्वीणांपरिवादकेनेत्येतन्नासिद्ध्यर्थंसन्वद्भावदी राम
र्घत्वेणौणिच्युपसंख्यानमितिवार्तिकतद्भाष्यंचनानुपपन्नेअन्यथातत्राभ्यासस्यादिष्टादचःपूर्वत्वेन ११८

वा२

स्थानिवत्त्वाभावेऽपि व्यवधानाभावेन न त्वं सर्वमस्तु पदान्तं स्यात् । रायाकृतिमाश्रित्य रोरिरिचीत्यस्मन्व्याख्यातं प्रत्या
ख्यानमतं तु भाष्यविरुद्धत्वात्पलभेदान्न पदान्तस्येचङ्घपरनिर्ह्रासे चोपसंख्यानमिति स्थानिवत्त्वनिषे
धपरभाष्यवार्त्तिकविरोधाच्चाशुद्धमेवेत्युक्तं भ्वादावेवाऽत्रेदमवधेयं भाष्यमतेऽपटुमाख्यदयायटल्ल
घुम लालघदिति रूपं भवति । न पदान्तद्विर्वचनेत्यनेन दीर्घकर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधमाश्रित्य सन्व
ज्ञावदीर्घत्वइत्यत्र न्यदीर्घग्रहणस्य भाष्ये कृतप्रत्याख्यानत्वात् ॥ अनरवा पयटदललैदित्यभ्या वं ५
सकृत्स्वविशिष्टरूपस्य साधुत्वं पक्षान्तर एवेति वहूपतेन तस्मात्कैयटमत एवायीयटदलीलघदिति रू
पं न तु नव्योक्तरीत्या भाष्यमतं इति सिद्धम् । न चैवं कैयटेन भाष्यविरुद्धं कथमुक्तमिति वाच्यं । अन
ग्लोपइति प्रतिषेध एव बीजं कैयटव्याख्यायामिति प्रागुक्तत्वादिति सर्वं न वदानमस्मिन्यदहः
ति दिक् ॥ रोगोचङीयत्र भाष्योक्तं पक्षान्तरमाह । हलेर्लोपो वलीयानिति तुक इव कृतान्नाकृत प्रसंगित्वमा
त्रेणालोपो नित्य एवेति नव्याः । पद्यघ्युक्तरीत्याऽनित्यस्तथापि न दोषः । नाग्लोपिशास्वृदितामित्यत्राग्लोपिनां

सि॰र॰त्रि ११९ नेति प्रतिषेधसामर्थ्यात्कल्पितवचनमहत्त्वान्नलोपस्य बलीयस्त्वात् न च साधुत्वं वा पुंवद्भाव्यतत्र असमा

धद्ववापदित्यादौ हृद्ग्रहणाया महत्तायां वालोपे यदि स्थानिव[illegible]त्वसिद्धौ च ह्रस्व[illegible]द्भावाद्यव

119 धाने लोपधाकृस्वप्राप्त्यभावात् प्रतिषेधस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः। चङ्परनिर्ह्रासेचेति स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात्

न्चोपधात्वेन स्थानिवदित्येव सिद्धौ चङ्परेति व्यर्थं। तस्य पारिरवीपदित्यादि सिद्धये प्रत्ययविधि

मात्रविषयत्वाभ्युपगम्यतेऽत एव पटयति लघयतीत्यादिकेनानुपपन्नम्। न च हृद्ग्रहणे सन्यामपि

पत्रागेव लुप्यते न दर्थं प्रतिषेध इति वाच्यम्। अल्लोपिनां नेत्येव वक्तव्ये प्रत्याहारग्रहणावैयर्थ्यप्रसंगा

त्तान चैवं वादिनं वंनं प्रयोजितवान वीवदद्वीणां परिवादकेनेत्यत्रायंतात्सिद्धि लोपस्यानित्यत्वाद्दल्लोपि ग॰४

नां नेति लिंगोस्य लोपावितिरूर्ववत्प्रतिषेधाच्च हृद्दे: एवमेवरीलौपे ग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावान स्याता

सय ३ मिति वाच्यं तत्र यधाहृस्वसन्वद्भावदीर्घत्वेरोरीवीति वचनादेव नत्सिद्धेरत्र दीर्घग्रहणां प्रत्याख्यातं राम

माघ्येइत्यवोचाम नव्यमतं खडनावसरे तस्माल्लोपस्य बलीयस्त्वसिद्धांते नास्मिन्नुग्रहे भाष्यमते कैय ११९

टमनेचापयपटहल लघद्दित्येवरूपं।दीर्घसन्वद्भावयोर्द्वयोरप्यनग्लोपइतिप्रतिषेधात्नान्वैवंभाष्यमते
ऽनग्लोपइत्यस्यदीर्घमिषेधार्थत्मावश्यकत्वात्सन्वल्लघुनीत्यस्यकेप्यटोकद्वितीयव्याख्यायांमानाभा
वइतिवाच्यं।इहकिंचित्त्रुयोइतिन्यायेनानग्लोपयहणंनत्रमानमित्यस्माभिरुक्तत्वात्इहभाष्यद्वय
स्यपरस्परविरोधेपरत्वाद्वृद्धिरित्येवमुक्तःपक्षः।हृद्देलोपोबलीयानितिप्रौढिवादमात्रमितिहरदत्तः।न
द्विपरीतंकैयटःज्ञायकात्स्त्रिन्यत्वाद्गलोपःप्रबलइत्येवमुक्तत्वात्।।भाष्यद्वयप्रामाण्यात्द्वेद्वेःपूर्वंपक्षा
द्वारिलोपेरूपद्वयमपिसाध्विति।त्रीरापयीमानिमतानिसुवृधातुरटनौमाधवीयाः।आवोवन्इतिनव्याः।वे
ष्टनस्का।अयायटदपयपटद्यीपटद्दिमिरूपत्रयंसाध्वितिबोध्यं।अयंचमतभेदोरीामिन्नविषयः।।अनस्ते
पइतिप्रतिषेधवाधनार्थनश्चीक्कवचनेनअवीवद्दित्यस्येवसाधुत्वकृतत्वेननतदविषयत्वात्।।
ात्तन्करोतितदिति।द्वितीयानात्त्कृतावारभ्मानेववाच्येरी।कृयादित्यर्थस्तदेतदाहालडर्थेस्विनिाक
नेसंख्यावर्त्तमानरूपः।अविवह्वितइति।लकारेनरार्थोपलक्षणार्थोलटादिनिर्देशइत्यर्थः।तेनरांपना

सि॰र॰ति ज्ञावकर्मकर्तृत्वप्रवृत्तिकालेप्रवृत्तिविषयीवचनेषुप्रत्ययाः सिध्यंतीति भावः। धातुरूपं चेति। गणपाठस्त्रमेतत्तद्रू
१२० पमिति। विकारपरित्यागेनैवशेषः। वार्त्तिकमिति। हेतुमति चेति सूत्रस्थमिति। आख्यानादिति। इह न स्वरूपग्र
120 हणं। हन इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसंगात्। नापि पुराणादिप्रसिद्धकंसवधबलिबंधादेरेवेत्याग्रहः। किंतु लौकि
कपौराणिककथामात्रस्य तत्प्रतिपादकात्कृदंतात्। णिच् स्यात्तदाचष्टे इत्यर्थ इत्येतावानर्थोऽस्तु वा
दएवाप्रकृतिप्रत्यायनिरपेक्षेवं। विधेयं वल्लुकप्रकृतिवच्च कारकमिति द्वयमेवेति तदपि चेन्न सं
गृहीतमिति भावः। कंसवधमिति। कृत्... हरायाः परिभाषया कंसवधशब्दः कृदंतः। हनश्च वध इत्यनेनाऽप्र प ६
त्ययवधादेशयोर्विधानात्। तान्ततोणिच्। तत्संनियोगेनाप्रत्ययस्य लुक्। तस्यैव प्रकृतिर्हन इति
तस्याविकारत्यागेन स्वरूपेणावस्थानं च भवतीत्यर्थः। नन्देवं हशीयति। हनइति स्थितइति। धातोः
स्वरूपेति। एतत्सूत्रभाष्यविरुद्धमिति दांडिनायनेत्यत्रोक्तं। न च प्रकृतिवच्चेत्यत्र लुप्यमानस्य कृतः राम
प्रकृतिर्गृह्यते चेदेतत्समस्तो याहशी कारकमित्याघर्थो न लभ्येतेति न च प्रायप्रक्रियानिर्भाष्योदाहरणविरोधादिति १२०

अ २

शंक्याह । हे त्वमसि च । प्रश्ननेरितिना प्रसिद्धस्यैवोपमानत्वं युक्तमिति भावः । अत्र कारकं कार्यं चेति द्वेधाति
दिष्टेऽत्राद्यं दुहि वचने । ति देशद्वयेनापि सिध्यतः । अस्य कीर्त्यादाहरणन्तु द्वितीयापादिकं कृत्वादिकं
चेति मन्तव्यम् । एवं बलिं बंधमाचष्टे बलिं वं धयतीत्यादौ लौकिकस्य तु रागमनमाचष्टे राजान जा ३
मागमयति । ननु कृत्स्नह हतो राजा कर्त्तेति द्वितीया कथमिति चेन्न हेतुमत्तो गतिबुद्धीत्यादिना कर्तुः
कर्मत्वात् द्वितीया । नन्वहृष्टमितीहाप्यातिदेशात्तस्यादेतन्ना राजानमित्यात्रानुवर्तित्वात् षष्ठ्यापदत्वा
न्न लोपः स्यात् । कृद्योगषष्ठ्या तु र्वा रत्वेन द्वितीया पिदुर्लभेति चेन्नैवा रूपातिदेशेनेष्टसिद्धेः । चै
त्रपाकमाचष्टे चैत्रेणपाचयतीति विग्रहे तु मित्रस्यत्र गतिबुद्धीति यमात्कर्मत्वाभावे कर्त्तरि तृ
तीयैवेति बोध्यम् । इह च व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वा क्येषष्ठी । हेतौ तु व्याकरणं सूत्रयतीति
द्वितीया भवति । रोजं तस्य हृञ नर्थकत्वेन सकर्मकतया द्वितीयापापा एव न्यायप्रत्वादिति दिक् । क
ह्वकरणात्कालानुवह्वृषायश्पतीत्यादावेवरीत्या ग्राचसिनाहं न्यसपतीत्यादौ । लोके द्वियाराम्मे

सि॰र॰ति १२१ 121 वकरणत्वेनप्रसिद्धत्वादित्याशंक्याहनन्वस्वरादिमात्रमिति।कर्तव्यैरा।वैयर्थ्यापत्तेरितिभावः।
अदनेघिति।एतदर्थमेवाथादन्ताइतिसूत्रंनत्वनुवादइत्यपवोचामासर्वेषांप्रकमिति।एन
स्वस्यष्टतरमुपपादितंवोपदेवकृत्स्मंपंडितमतसमर्थनावसरेसंख्यामापुद्धार्थकंसंख्यामेति
प्रातिपदिकंटकमर्थेरीतिचंलभतइत्यर्थः।अनुदात्तेदिति।एतच्चभ्रटशादिभ्योऽधुवीत्यत्रकैय्यट
दमंजयोःस्पष्टमितिभावः।एतेनास्यानुदात्तत्वमपाणिनीयमितिमाधवाचार्योक्तंप्रत्युक्त
मितिनव्याः।नचानुदात्तेत्वासंज्ञनार्थसंख्यामेतिपाठस्यावश्यकत्वादुपसर्गस्थत्कारराज्ञा
पकपरंभाष्यमनुपपन्नमितिवाच्यं।यामश्चद्धइत्येवसिद्धेविशिष्टपाठोल्लापकइतिवस्यमाणत्वा
त्।अकारप्रश्लेषेति।नेनाग्लोपिन्वादंगस्योपधाकृस्वनिषेधोःपरेणाकारेणान्मनेपदंस्वेत्यु
भयंसिध्यतीत्याशयेनोदाहरति।असमसंयामतेति।स्तोमम्नात्।अग्निष्टोमः।अग्नेःस्तुस्तोमेतिषः।अ राम
नुस्तोमदिति।नाग्लोपीत्युपधाकृस्वत्वनिषेधः।नवासौनिषेधोऽवर्थः।शासनिवद्धावादेवकृस्वाप्राप्तेरिति १२१

ना ३ परस्प ३

अभ्र १

वाच्यं । चङ्परनिर्ह्रासेनत्रिषेधात् । इहाँ लसमुदायलोपेपि ङस्वप्रतिषेधो भवति । राजानमतिक्रां
तवान् अत्यरराजत् इत्यादौ । हल्चोरादेशोऽप्यचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भवतीत्ययीह भाष्ये स्वीकृतं ।
अत्र चङ्परनिर्ह्रासेनस्य गौवज्जुपधाया इत्यस्य ग्लोपीत्यस्य च संबाधिभाष्यस्य रविरोधाद्भावनं ।
थ विस्तरभयान्नाकारीति दिक् । आदं धदिति । नञ्मतपनन्तरोपदेवादीनां त्वादि दृदादीधयदित्ये
वा एवमाचिकदाचीक पदित्यादि बोध्यं । स्वरवतुङ् स्वनेछ ह्रेनस्वरवतुङ् स्वप्रातिपदिकार्थाय रामः श्व
नो प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्येव सिद्धे ऽनयोः पाठः सोपसर्गान्नियतप्रत्ययार्थ इति मैत्रेयः । वस्तुतस्तु अनयोरव
ड प्रातिपदिकत्वेन रूढत्वेन च न तद्युक्तमेवान चेह तयोः पाठो व्यर्थः स्वतंत्रधातुत्वास्तुप ग मान ।
तेन स्वरवापयति । अस्तुस्वरवपत् । अस्वस्वरवपदिति व्याख्याभेदाद्रूपद्वयं । तुङ्खापयति अतुतुङ्ख
पदित्यादौ तु न दीर्घः लघुपरत्वाभावादिति विशेषः । न वै तन्नामधातुत्वे संभवति । णिलोपावश्यंभावे न
पुकौ दुर्लभत्वात् । अल्लोपविकल्पवादिनां न काप्यनुपपत्तिरिति सर्वमवदातम् । रूपरूपाविचारयो

सि॰र॰ ख
१२२
122

रूपयतीति प्रयोगस्तत्र्यसर्गवशार्द्धन्तनामनेकार्थत्वाद्वा।पुच्छादिष्विति।परमतरीत्या पुच्छभांडेत्या
दिसूत्रितं स्वमतरीत्याप्यन्याचष्टे।धात्वर्थइत्येव सिद्धमिति।ग्रंथानइति।धातुपाठस्थानेइतिभावः।म
गलार्थइति।प्रसंगात्तादर्थ्यसिद्धशब्दस्येत्यर्थः॥४॥ ॥इति प्राउपर्युक्तौ श्रीनेडुरत्नाकरेखले॥उ
रादिदशमस्फूर्त्तौ वैंकटेशप्रसादनः॥ ॥इति श्रीमद्वेंकटाद्रिभवकुलोत्तंसनिरुपमलमहात्मजरा
मकृष्णभट्टकर्तृके वैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकरे उणादयः संपूर्णाः॥ स्वार्थणिचमभिधाय प्रयोज
कव्यापारवाचकं णिचमाह।हेतुमति चेति।ननु कार्यमात्रस्य घटादेर्हेतुमत्वात्तस्मिन्वाच्ये णि
णिच्प्राप्नोतीति न च धातुसंज्ञायाः अन्यर्थत्वात्करणाधिकाराच्च सार्थ्येव स्थाप्यतो व्यापार एव हेतुम
मान्तदस्तिनइति वाच्यम्।विक्लित्तिनदन्तुकूलाधिश्रयणादिष्वतिव्याप्तेरिति चेन्न।प्रयोज्यस्य कर्तु
ः प्रयोजकस्तस्यैव हेतोः कृत्रिमस्य ग्रहणान्न तद्गतस्याधेयतासंबंधेन प्रेषणादेरेव ग्रहणात्।प्रयो राम
ड्स्तु व्यापारानात्मकत्वान्न णिज्वाच्य इति ध्येयमित्यभिसंधायाह।व्यापारइति।स च किमात्मक इत्या १२२

शंक्याह। प्रेषणादावित्ति। आदिशब्देनाध्येषणानन्तसमर्थाचरणोग्रहेणेन॥ तत्रभृत्यपादेर्निकृष्टस्य
प्रवर्त्तनाप्रेषणामाज्ञेतियावत्॥ अध्येषणा प्रार्थना। साचगुर्वादेराराध्यस्य प्रवर्त्तनेवानन्तसम
र्थाचरणान्त्वनेकधा। अनुमतिरनुग्रहउपदेशाइति। तत्रयस्यानुमतिंविनाक्रियानैवजायतेसो
ऽनुमतिमात्रेणप्रयोजकः। यथाराजा। पक्वकेनचि[illegible]तुमिष्टधावंतंमित्रात्सोपिहन्तारनुग्राह
कत्वेन। तथाऽचेतनस्यापयनुग्राहकत्वमात्रेणाहुत्रिमहेतुत्वमस्ते भाष्ये। भिक्षावासयति। कारीषोऽ
प ६ ग्निरध्यापयतीति। वैद्यादिस्तूपकारिणः कषायंपिबेदित्युपदेशमात्रेण। एतेनचविशेषाः प्रकरणादिग
म्यानतुनन्तरूपेणावाच्याः गौरवात्। किंतुप्रवर्त्तनात्वेनसर्वानुस्यूतताप्रवर्त्तनैवणिचोऽर्थइति
बोध्यं। स्यादेतत्। णिचोलोडादेश्चपर्यायतास्यात्। ननुश्चइह कश्चित्कंचिदाह। पठतुमाभवानित्यत्र
क्लीं २ नुपुं[illegible]माभवानितिवक्तव्ये एकविषयत्वेनविकल्पापत्त्यायत्नेणाऽपिप्रसङ्गेनैचिन्नैवंप्रकृत्य
प्रयोजकोहिहेतुः। प्रेषणाविषयस्त्वध्यायिकर्तृत्वेतयाननिश्चितः। तत्रभूमीस्थितत्वेनव्यापाराश्रयत्वा

सि॰र॰ति भावात्तान चैवं कर्तृप्रत्ययेन लोटा तस्याभिधानं कथमिति वाच्यं। विवक्षामात्रेणालङ्कारोऽन्य ५१

११३ णीकारान्ता हेतुसंज्ञायां तु नैवं। प्रयोज्यस्य व्यापाराविष्टत्वे सत्येव प्रयोजकस्य सानान्यथा। त

123 था च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता प्रवर्त्तना णिजर्थः। केवलात्तु लोडर्थ इति विवेकः। उक्तं चाद्भुतम

त्रस्यानुप्रेषच्छात्त्रादेर्लोड्विधीयते। स क्रियस्य प्रयोगत्वं यदा स विषयो णिच इति। किंच। प्रयोजकध

र्मः प्रवर्त्तना लोडर्थः। अनिष्पत्तकर्तृकाण्णिजर्थः। गच्छेत्यत्र हि वक्तैव प्रेरकः। गमयतीत्यादौ तु वक्त्र

न्योपि। अपि वा गच्छेत्यादौ लोडर्थप्रकारकतत्प्रकृत्यर्थविशेष्यको बोधः। णायंते तु प्रकृत्यर्थप्रका

रकणिजर्थप्रवर्त्तनाविशेष्यक इत्यपि वैलक्षण्यमिति नोक्तदोषावकाश इति दिक्। वाच्य इति। अ

न्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुमत इति वक्तव्ये हेतुमतीति सप्तम्यन्तस्वरसाद्वाच्यत्वमेव भाष्ये स्थितमिति भावः

॥ द्योत्यताय ह्योपि निर्दुष्ट इति कैयटे व्यक्तं विस्तरभीत्यात्तु नेह लिख्यते। ओः पुयण्ज्यपरे। ज्ञापयतौ व्याख्येशाम

न्नेमेनत्ताउवर्णान्तप्रकृतिकेभ्यो णायंतेभ्यः सन्नियोगोक्तनादेशस्य स्थाने वृद्ध्यावस्य ज्ञापितत्वाद्भूत्यादेर्द्वित्वे सः ११३

न्यभ्यासोवर्णस्येत्वेविभावयिषति। यियावयिषतीत्याद्युदाहरणं मुख्यं। चङित्वातिदेशिकमित्वमित्या
शयेनोदाहरति। अवीभवदित्यादि। दीर्घस्य वाचनिकोनत्वमिति देकइतिभावः। अजीजवदिति। अनु
गतो। जुचंक्रम्येत्रनिर्दिष्टः सौत्रोधातुः। स्रवतिशृणोति। अवर्णपर इत्यनुवर्तते। ननु यु पर जौ नि। य
वर्गजकारयोरसंभवात्। यणः संभवे व्यभिचारादिति नव्याः। अप्राप्तविभाषायां बाधमिति तदाश
सदाह अवर्णपरे धात्वहरे पर इति। अहर शब्दो वर्णपरः। अहारं न हारं विघ्नादित्युपक्रम्यवर्णा
वाङ्कःपूर्वस्स्त्वइति भाष्यात्। तत्र परशब्दस्य व्यवहिताव्यवहितसाधारणत्वान्निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थ
नात्सकारशकारादेरेवा वर्णपरत्वमादायेत्वविकल्पो बोध्यः। अत एव जुड्डोङिडपावयिषति अडि
ड्पवदित्यत्र नित्यमित्वं भवत्येव। किंचादिद्रवदनिद्रवदित्यत्र सवर्णे वांच्यवधमानविशेषणावि
शेषणयोर्निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितेरिष्यवधेयम्। अवीचकासदिति। केयटमतमेतत्। रामतातार
४ पु॰ प राज्यंशेतु त्रिभाष्यमतेइत्यर्थः। चङ्परेणोयल्लघुतिव्याख्यायाभाष्यारूढत्वात्तापत्तेरगंयमाहितद्व्यतइतिमाधव
निर्दिष्टपरिभाषास्त्येव। अत एव प्रवतिल्लवत्योः प्राप्नुहतरेषामप्राप्ते विभाषेयम्। अत एवौ दौ णादेशस्य त्या
दिभाष्यं पुस्फारयिषति अपुस्फरदित्युकारविशिष्टोदाहरणं च संगच्छते। तेन दुध्रावयिषति अदुध्रवदि
त्याद्येव साधु। एतेन मुवमारभ्य द्वेभुमूवदि [illegible] लेसुद्धानुपुनिरस्तम्। ४

सि॰र॰नि
१२४
1२4

मतमपि स्मारितं नव्यैः। तदयुक्तं भाष्यविरुद्धत्वेन तन्मतमसदित्युक्तत्वात्। अन्यथा अवीचकासदि
त्यस्यासाधुतापत्तेः। प्राचां तु रुध इ धातोरनेकाच्त्वसम्बन्धो वा वेति केचिदित्यवादि। अत्र नव्याः। तत्रानेका
च्त्वं यशे कामयतावुक्तौ। गस्येति कर्मणि षष्ठी अवयवषष्ठी वेति व्याख्याभेदो मूलमिति व्याचख्युः। त
च्चिन्त्यम्। अंगस्येति कर्मणि षष्ठीति पक्षस्य स्वयमेव तत्र दूषितत्वान्नाहेश व्याख्याभेदस्यैवासिद्धेः। अत
एव गौयदं गस्यो पद्धा घेति व्याख्याभेदो मूलमिति कस्य पंडिता व्याचख्युः। न चार्थमाख्यदाती
यपदित्यत्र प्राचोक्तविकल्प एवं व्याख्यायां न लभ्येतेति तन्व्योक्तं युक्तमिति वाच्यं। इष्टापत्तेः। भाष्य
कैयटविरोधेन प्रक्रियाग्रंथस्य पंडितैर्व्याख्यातत्वात्। न चैवमनेकाच्त्व इति व्याख्येयग्रंथविरोधः। कस्य
चिदनेकाच्त्व इति प्रक्रियाहनस्यान्यपदिति तिष्टिक्रुषदाहरिष्यत इति। उपलक्षणमेतत्। अत्र च कथमदय
यदित्याघ्रदाहृतत्वात् द्वयोरपीति दीर्घेऽपि धाद्रूख्ययोरिति भावः। प्रकृतानभिप्रायमेतत्। अवीवद राम
द्वीणां परिवादकैनेत्यादौ तु सम्बद्धा वा पोप्यवमेवांश कस्य समाधेयः। वापाहत्तीति। अस्य दूषितत्वात् स्मारितं १२४

चीतिवार्त्तिकादेवसर्वमकद्दानामितिवोध्यं।अमृतुरदिति।प्राचामुत्ऋतुचोरदितिरूपांतरमुक्तम्।तत्र
।भाष्यादिविरोधात्।चीरमारव्यादिति।विग्रहेत्तुनाद्युपूर्वंनाम्रात्।द्वित्यवधेयं।लिंगादिति।अतएवराया
ह्नतिनिर्देशादित्यप्युक्तमित्यवोचामाश्रौ।दिदिति।इहप्रसादहृताघङ्परेयदंगमितिवेद्यं।
मतमाश्रित्योदीदत्।आटीटदित्यादौदीर्घः।स्वीकृतः।तत्रसाधकंनव्यमतरवंतंनैवकमर्थानोप्र
प्रतिपादितं।तत्रयानिदृष्टानिन्यन्तुज्ञानितानिहोच्यंते।यथ्यष्यारीटइत्यादौलघोपरेदीर्घःलघु
श्चेहराच्चनलोपःप्रथममेवप्रवृत्तः।नित्यत्वादंतरंगत्वाच्च।वर्णाश्रयत्वाच्चनप्रत्ययलक्षणं।
अभ्यासस्यादिष्टादचःपूर्वत्वेनस्थानिवत्वंनास्ति।दीर्घविधौतन्निषेधाच्च।तस्मात्प्रक्रियाप्र
काशोक्तरीत्यादीर्घोदुर्लभः।तथापिचङ्कारमेवलघुमाश्रित्यदीर्घःकुतोनस्यात्।।किं
चालोपात्पूर्वत्वात्दीर्घेकृतेनतोरिनोपइत्येवमुक्तं।उक्तरीत्यादीर्घस्यापिनित्यत्वात्।व्याजानंतर्यंइत्यं
तरंगपरिभाषानिषेधाच्च।अपितेनवर्णाश्रयत्वाच्चेत्यारभ्यतन्निषेधाच्चेत्यंतोग्रंथोऽप्ययास्तः।दीर्घेप्रवृत्ते।प्रा

ह्रिः। लोपस्येवाभावे शंकासमाधानयोरतिशैथिल्यात्। तान्नवद्वित्वात्प्रागेव रि। लोपः शंकाद्विर्वि
चनेचीति निषेधात्। किंच पूर्वमेव लोपमभ्युपेत्यापि ह्रमः। छिशब्दस्याद्वित्वेन तो लोपे भ्यासस्या
दिष्टाद्वः पूर्वत्वेन स्थानिवद्भावः खलम एवातस्माद्दीर्घविधौ न निषेधमेव हेतुरन्यारीजभिन्न
घुयरन्ना श्रयोदीर्घो वारणीयः। पिन्वेन व्याः पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्यवष्टभ्य भाष्ये दीर्घग्रहणा प्र
त्याख्यातमित्युत्तैयादि के दीर्घे स्थानिवद्भावो भवत्येवेति प्रक्रियाप्रकाशंहृ षयामास्त्वं तन्ना श्रत्वे
पादिकार्थं दीर्घग्रहणं भाष्यसंमतमिति कामयनो प्रयुक्त्विनत्वात्। तस्मा खडम स्मद्दीत्या रि। चम
व वाश्रित्य दीर्घो भवत्येवेति यदपि वस्तुतस्वादिटिदित्यादौ या भिन्निमिन्नांगसंज्ञावा प्रथमो पस्थितं क
र्थं निमित्तत्पानर्थं पातान्नचद्वित्वात्प्रागेव प्रवृत्तांगसंज्ञातन्मध्यपतित माघ रि। च मय्य वा हत
इति प्युक्ता द्वितीयटकारांतर्भावेणा प्रत्ययतायाः क्षिति वैयर्थ्यस्यापि स्ववचत्वाद्दियाद्दः। तदपि नः
समुदाये काचद्विर्वचनन्यायेनांत्य रि। चः प्राचीनस्ये वांगसंज्ञाया न्याय्यत्वात्। अस्तु वा प्रथमं रि। चः

प्राक्तनस्य सान्न चैतावता तद्धितशिष्टस्य शास्त्रप्राप्तांगसंज्ञावाधितुंशक्या। येन नन्तु तद्धितशिष्टस्येत्यवधार
णांप्रामारिकंस्यात्। नस्याः फलाभावाच्चा। उपधाद्दे ह्रित्वाप्रागेव। निष्पन्नत्वात्। अपिचयचासिय
चसीत्यादौ द्विष्प्रयोगपक्षे कृत्स्नमेव समुदायस्य पदत्वं समर्थितं मनोरमाभाष्य कैयटादौ सेव प्रकृतिः स
एव प्रत्ययश्च द्विः प्रयुतेऽत्र त्रोत्यसिपः प्रथमय चेरपिविधानमस्तीति तदादितदन्तस्य पदत्वमन्वेमेवेत्य नन्व
तद्धितरूपेना यचामिं पचामीत्यत्रात्पदीर्घो नस्यात्। अत्रान्यूहपरिभाषयान्वङीन्याचरमपिपः प्राची
नस्यांगत्वाभावात्। किंचान्यरीचः प्राचीनस्य शास्त्रप्राप्तासंज्ञाकेन बाधनीया प्रत्ययत्वाभावादितिचे
चेत्प्रथमतौ चोपितुल्यत्वात्। यदपिअंगसंज्ञायां निमित्तभूतोरीच प्रविशेदित्यंतमुक्तं। तदपिनोप
वयनीत्याद्यसिद्धेः। रेफस्य वाशौ चोपिकार्थिकाठोद्धापि प्रवेशानापत्तेः। अथतन्मध्यपतितन्याये
नइरिइत्यपं समुदाय एवाशौ च नतुप्रत्येकमिति चेद्यैनहिं शौरनिटीतिलोपो पिटीत्यस्यैव स्यात्।
नवालोन्त्यस्येतिनिस्तारः। नानर्थक इतिप्रतिषेधात्। वस्तुतो नायं तन्मध्यन्यायस्य विषयः। प्रत्यय

पतितत शोधपत्रमेकम् ४

१ ऐनाऽप्नुते। प्रवर्तकं किरण-द्वीत्यादावकवष्टमा विप्रत्यय इत्यन्वर्थत्वादनर्थके प्रत्ययत्वायोगाच्च। प्रकृते
प्रत्ययांशेतन्मध्यपतितन्यायस्य फलाभावेनाऽनावश्यकत्वादनाश्रयणात् ४ वत तदादिग्रहणान्तन्म
ध्यन्या १

सि॰ र॰ ति॰ १२६ (इदमेवसप्तविंशतितमं पत्रम्) 126

यमध्यस्थत्वात्। प्रकृतिप्रत्ययन्वयपर्यायाधिकरणमध्यस्थ एवतेनन्यायाच्चाटिटू इत्यस्यैवांगत्वाद्दीर्घोऽडुवी
रएवान्नकौडिन्यन्यायेननदीर्घ इतिनयोक्तिकामयतावेवखंडितांयदपित्रभयतत्राश्रयेयथानाना
दिवत्तविरोधान्तथेहापिप्रत्ययांशेंगांशेचनतन्मध्यन्यायप्रवृत्तिरितिनाटिटूइत्यस्यांगत्वंनाधीटीत्यस्यप्र
त्ययतेत्याङ्। नदपिनो यवनकीत्यादावपितथात्वायतेःनवतन्मध्यन्यायस्ययोगपद्यविरो
धस्तिवाच्यः श्राटिटूइत्यत्रापियोगपद्याभावेनविरोधाभावात्तन्मध्यन्यायस्यनायंविषय इत्युक्तत्वाच्च।
य न्तु प्रतीषिषतीत्यादोद्वितीयसनं प्रतिप्राचीनस्यांगत्वेऽप्नगमामितिदीर्घः स्यादितिनेनाद्वितीयस
सनस्ततोविधानाभावेनांगताविरहात्। प्तेन किंबक् नाजिगीषाडिवांसेत्यादावप्यभ्यासस्यदी दु४
र्घः स्यात्सनः सकारेणविशिष्टस्यद्वित्वेधातोर्द्वितीयभागस्यसनंतर्भावेहलादिशेष एकदेशविकृत
न्यायेनाभ्यासोत्तरभागस्यप्रत्ययत्वेप्राचीनस्यांगनाद्ध्योव्यादितिपराऽस्तम्। प्रत्ययसंज्ञायाअन्वर्थताबा राम
धेप्रमाणाभाव इत्युक्तत्वात्सहस्तस्य इत्तस्यदीर्घस्यपुनरार्यदनानर्हत्वादभ्यासह्रस्वेनेष्टसिद्धे [redacted] ११६
तदादिग्रहणात्प्राचीनमङ्गसंज्ञमेवेतिचेत्। सत्यम्। सान्द्राविशिष्टेननिमित्तभावेनेतिन्यायेन १२७
सन्नन्तभिन्नाजन्ताङ्गः दीर्घविधौग्रहणमितिवेत्थ। ४

स्तन्मध्यपतितन्यायात्प्राग्गेव हलादिशेषे प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणाभावे सत्येकदेशविकृतेत्यादेरसंभ
वृत्वाद्वा। अत एव १ तिसंक्षेपः।३

द्वितीयशेषचः प्राचीनस्यांगत्वे प्राप्टिटदित्यादावुय धातुरात्मापादितः सोऽपि न दोषः। अभ्यासङ्ग्रहणेन तु यथा
ह्रस्वेन वालङ्घ्यसिद्धेः। रायनाशिचिरिलोपान्नापत्यारोऽविषये तक्रकौण्डिन्यन्यायेन प्रवर्त्तनात् इत्युक्तत्वाद्दीर्घोपधा
नाऽचकाद्दस्वा [illegible] स्वकरा विंअजादेरित्येवेति। नद्राद्दत्यत्राजादेरित्यनुवर्त्ततइत्यर्थः। अदि
दृयदिति। द्राङ्कुत्सायांगतो। गोपुकृन्नतुल्लावल्लापामडितिभाष्योक्तपक्षेऽजादित्वमस्येवापरत्वादंतरं
गत्वाच्चेतिचेन्नाद्वितीयस्येत्यस्याननुवर्त्यनित्यंद्वितीयस्येतिव्याख्यायांदोषाभावात्तानयावधातुसंज्ञाप्रवृत्तिका
ले द्वितीयस्यैकाचोवयवाऽजच्परः संयोगादयोयेन दराक्षेन द्विकृत्यंनइतिस्त्रार्थइतिध्येयम् रानेना
दिदृयदित्यादौ नदोषः। धातुसंज्ञाकाले द्वितीयस्यैकाचोऽभावात् रानायोदिदृशयिषतीत्यादौ दकारस्य निषे
धायति। अच्परत्वविरहात्तस्याऽजादेरित्यस्य बहुव्रीहित्वेवायंदोषः स्यादयस्य एवस्यादतः कर्मधारया
त्ये चमीत्युक्तं। न चैवं चन्दिद्रायिषतीत्यत्र नकारस्य द्वित्वनिषेधो न स्यादिति वाच्यं। अवइत्येवानुवर्त्ततेन
त्वादित्यहरामित्यभ्युपगमात्। यद्यपि द्वितीयग्रहणं एवं सत्रे भाष्यकृता प्रत्याख्यातं न यापी हार्थ वर्त्तव्यमे

२
सि.र.नि
१२८
128

वेति नव्याः। वृक्षन स्कः इहार्थमपि मास्का। एकाच इत्येवात्रानुवर्ततां। अचः परस्यैकाचः संबंधिनोऽ
न्द्विरुच्यत इति व्याख्याने बाधकाभावादिति दिक्। अत्स्मृदृत्वरा। सन्वद्भावदीर्घयोरपवादः। विभा
षा वेष्टि। स्वतंत्रो विधिरयं ननु पूर्वोक्तयोरपवादः। अवभ्राजदिति। पक्षे ऋदित्वादुपधाह्रस्वनिषेधः
कारापादीनां वेति। सन्वद्भावदीर्घाविति शेषः। यत्तु अजीहिठदित्यत्रोपधाह्रस्वत्वे एवं कृते तस्य स्थानिवत्वाद्वि
त्वेऽभ्यासह्रस्वदीर्घत्वे त्वादीति प्रक्रियाप्रकाशकृन्न आङ्कुसन्ते स्तोनिरूपयोरेवेत्यत्र त्यसिद्धेचायिषतीत्येतद्
यप्रतिपादनपरन्यासयं यदूषरास्तवनार्थापत्रयपरिनिष्ठिते रूपेऽभ्यासेऽन्तरङ्गेऽवर्णपरत्वमुवर्णादेशात्वं
वा तत्रैव ज्ञापकात्स्थानिवद्भावइति तेरेव महतायत्नेन स्थापितत्वात्। स्थानिवत्वे सत्यसति वा रूपे विशेषा
भावाच्चौस्वायचङि। काणयादिप्रकरणेऽस्य सूत्रस्य लेखने संगतिं नव्यार व प्रष्टव्याः। लोपः पिबतेः। अग्लोपि
त्वादलघुपरत्वाच्च सन्वदित्वदीर्घयोरप्राप्तावीत्वं विधीयते। अपीप्यदिति। णौ कृतस्योपधालोपस्य स्था राम
निवत्वात्पायशब्दस्य द्वित्वे हलादिशेषेईत्वमिति नव्याः। एतच्च भाष्यविरुद्धमिति दूषयित्वा प्रकारान्तरमनय १२८
इत्थं ... दरोति। भाष्ये न्यासे पि लोपः पात्स्तु ल्यहति नैतघुनकं किन्त्वेकादशोत्येव। नापिरात्वान्न्या
ससंमत इति वेद्योपपीतोद्विशिष्टपाठो नुवादेऽसंगत इत्यवधेयम्॥ ३

तावुक्तं ननत एवावधार्यमरात्र्र्पयतीति।हद्धिं बाधित्वानित्यत्वान्नुकिन्नद्मपधगुणः।चडि अपीपितर्प
हे ऽभ्यासदीर्घः।ह्रूपयतीति।ह्री लज्जायां ह्रीश्चरो।[illegible]।रीङ् क्ष्ये।क्ष्मायी विधूनने
।एषां पुकि पथ्यापथं पुगंतलघूपधगुणो वलियलोपश्च बोध्यः।तिष्ठेरित्।इहीपीत्वस्य स्थानिव
द्भावात्स्थापशाहस्याद्वित्वेऽभ्यासकार्यं प्रवृत्तं खंडस्थाने नेत्वमिति प्राच्यः।तदयुक्तं।परिनिष्ठितत्व
त्तखंडे ऽवर्णाभावात्प्रक्रियामवर्णापरत्वस्य भाष्यविरुद्धत्वात्सन्निवत्वस्य फलाभावाच्चा।प्रियानि
ह्रे शाघङ्लुकि नाप्ताता स्थापनान्न ज्ञाघ्रापनात्र जिघ्रपदिति।जिघ्रते र्वेन्यप्रहत्ताव भ्यासस्य
सन्वदित्वमलघुत्वान्नदीर्घः।पाते र्णौ।यारहरो।पुकोयवादइति।धानो लीं मार्थं लुदुः विपीप
४ नैम्मपस्पलुक्स्मलुलुयस्त्रुकेरन आगमो प्राप्तिभाक।यपपिपालर होराद्यस्यस्पपालयतीति
सिद्धंतथापिपुकः।ऽनिष्ठंरूपांतरंस्यादत्र [illegible] त्नि [illegible] इति फलकं लुग्विधानमि राम
त्याशयः।एवं वोविधू नन द्रन्पत्त्रापि ह्रीपमरा वजगताविन्पनेन वाजपतीति सिद्धं।विभाषालीयतेरिति।आत्व
विधायकं स्मारितं लप्यप्यं शिष्येजरनिमित्ते १

सि॰र॰ति चप्रत्ययइति। लीलोर्नुक्। लीम्लेषरोत्क्यादिष्वलीङः स्लेषरोदिवादिः॥ ईदंतयोर्द्वयोरप्यीहयहरां।
११९ विनिगमकाभावात्। नचनिरनुबंधकेत्यनयाकैयादिकस्यग्रहणांशक्यंतस्याः प्रत्ययग्रहणाविं
129 षयत्वात्। ज्ञापकस्यविशेषपरत्वात्तदेतदाह। लीयतेरितिः। हनीयकानिर्देशोननुश्यनातथा
त्वेलीङ्इत्येवब्रूयादितिभावः॥ लियः॥ संमाननेशालीनीकर
(सं)ना मरन्त्वा वेचनमेवेन्युपलंभनइति। आत्वमात्मनेपदाभावंच समर्थयितुमाह। मनुष्य
वागिति। प्रयोज्यकर्तीति। द्वितीयारीजर्थप्रतीतिभावः। प्रथमारीजर्थप्रतिज्ञमनुष्यवागेवप्रयोजि
का। अतएवात्वमभूदितिभावः। णपंता। सावितिः। भीस्मिइत्येनत्प्रकृतिकास्यंतानङ्वेतिनियमस्य
चार्थः। णयंतप्रकृतिकस्यंतेननियमाप्रवृत्तौ शात्लवृत्त्ययोनाउपपन्नइत्याशयेनाह। शानेनिव्याख्ये
यमिति। अध्यजीगपदिति। अत्रणौक्तृतस्यगाङोह्निर्वेकर्तव्येस्थानिवत्वंनिषेधोवानभवति। तस्मि राम
न्नहिसतिअजादेर्हितीयस्यैतिणौचएवद्वित्वंस्यात्तनयाचप्रक्रियायांपरिनिष्ठितेरूपेनावर्णावद्दुत्तरखंडना ११९

एतच्च ग्र॰ धिव न्योरित्यत्रसंयेनाकृष्टमाह

स्येवकीर्णयतितिणोत्स्यात्।अध्यापिपदिति।गाङ्गोभावपद्धेऽक्रीङ्जीनामित्याख्वेःर्निङ्गीतिपुक्षूपिशद्वस्य
द्वित्वं।ह्रयादिरिति।एवंचतस्यामित्वाद्धस्वइतिभावः।स्वादेक्षमित्वाभावान्नसइत्याह।चापयतीत्यादि
।अपुस्फरदिति।गोह्रूनस्यात्वस्यस्थानिवद्भावात्तस्कुरइत्यस्यद्वित्वेऽन्तरस्वंऽस्योपधायाआत्वंवो
ध्यं।निमित्तेसतीति।उपसर्गस्थरेफेषकारेवत्यर्थः।गमयतीति।गोमितांह्रस्वः।प्रत्यापयतीति।इरो
गोरहध्यायादेशोइति वार्थ्यइति।अर्थद्वयस्यापिभाष्योक्तत्वादितिभावः।षकारस्येति।रेफस्यतुनद्वाइ
तिनिषेधःसिद्धः।ऐर्षिपदिति।यस्यद्वित्वनिषेधो■शाद्धस्यद्वित्वे।सनंतेप्रवर्त्ततइति।सन्नंतस्यधात्वंत
रत्वेपिवचनसामर्थ्यात्तत्रप्रवृत्तिरितिभावः।षकारएवेति।ननुयकारइतिशेषः।न्वतीपाभावेने
ति।इहास्योपन्यासस्तुप्रथमव्याख्याभिप्रायेणेति बोध्यं।निहतेति।उर्णुंचहरिणा।निवृत्तप्रेषणा
द्धातोःप्राकृतेर्थेणिजुच्यतइतितिं।प्रार्थयंतीति।माधवादयस्तुचविह्रिडोडि।त्कररगादनुदात्तेत्व
लक्षणासड।नित्यः।तेनप्रार्थयंतीत्यादिसिद्धमित्याहुः।तन्न।तस्यागर्वादात्मनेपदविधानात्।य

सि॰र॰त्रि
१३०
130

दपितरां गियाीकारः गणाहृतमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापयितुं चक्षिङो ङित्त्वमित्याह। तदपि नाच
क्षिङो गणानिमित्तात्मनेपदप्राप्त्यभावेन ज्ञापकत्वासंभवात्। यदपि प्रार्थनं प्रार्थः। तं कुर्वन्ति प्रा
र्थयन्तीत्यादयः। तदपि नाधातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये उपसर्गसमानाकारस्य पृथक्कृतावर्थवैद
सत्यानामाप्युक्तोऽदुर्वारत्वात्। तस्मान्निर्वृत्तप्रेषणाय पस्पादेवैतं सिद्धम्॥ ॥युक्तिप्राचुर्यभुक्ते श्री
तेऽङः रत्नाकरे तुलैस्त्रभवन्हेत्र मणयं तावे कटेशप्रसादतः॥ ॥इति हेतुमण्ण्यन्तप्रक्रिया॥ धातोः क
र्मणः इह धातोरर्थद्वारके कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे ते च प्रत्यासत्त्या प्रत्ययार्थीभूतेच्छापेक्षे
वाश्रीयेते। तथा च प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थो भवतीत्याशयेनाह। इषिकर्मवाचकात्यादि। धा
तोरिति। इषिकर्मवाचकादित्यर्थः। एककर्तृकादिति। इषिकर्तृकर्तृकक्रियाप्रतिपादकादित्य
र्थः। तत्र प्रकृत्यर्थस्य तदेकर्तृकत्वमार्थं न तु शाब्दं तद्वाचकशब्दाभावात्। स्यादेतत्। धातुग्र राम
हणं व्यर्थं न च यकर्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षदित्यत्र सोपसर्गात्सन्मा भूदित्येतदर्थं तदिति वाच्यं १३०

क१ स१

स्यात् उपसर्गस्य द्योतकत्वेन धातोरेव विशिष्टक्रियावाचितायां स्वीकर्तव्यत्वात् । अन्यथोपा
स्यते गुरुरनुभूयते सुखं मयेत्यादौ कर्मणि लडाद्यनुत्पत्तिप्रसंगात् । सकर्मकक्रियावाचि
त्वं सोपसर्गस्य चेत्तस्य धातुत्वाभावात् । उपसर्गस्य च धातुत्वं न तस्य सकर्मकत्वमिति । यत्त्विह तत्र
सोपसर्गमेव कर्मेति भाष्यात् तत्पक्षे प्यटाञ्च विशिष्टस्यैव क्रियावाचित्वमिति प्रतिभाति तन्न ह्येति
ध्येयं । यस्य क्रियावाचित्वं तस्यैवेषिकर्मत्वादिविषयैककर्तृकत्वाद्यं न चैवं पुत्रमिच्छतीत्यादौ स
प्रसंगः । सुबंतात्क्यजादीनामपवादत्वात् । उत्सर्गापवादो महाविभाषया विकल्प्येते इति न्या
येन क्यजादिभिर्मुक्ते सन आपादनायोगात् । न चात्मेच्छायां सन्नु मा भूत् राज्ञः पुत्रमिच्छति चै
त्र इत्यादौ परेच्छायां किं न स्यादिति वाच्यं । इषिकर्तृककर्तृकत्वाभावात् पुत्रादेः । नहि साध्यावस्थाप
न्नधात्वर्थस्यैव सिद्धावस्थापन्नानां पुत्रादीनां तत्संभवति । तस्मात् व्यर्थमेव धातुग्रहणमित्याशंक्या

सि॰र॰नि
१३१
131

हा। धातोर्विधेरिति। पक्ष धातोरित्युच्चार्य न विधीयते नेन तस्यार्धधातुकत्वं। अत एव जुगुप्सिषत इत्या
दौ नेड्गुणौ। यत्तु प्राचिकीर्षदित्यादावुपसर्गविशिष्टेः तिव्यामिं वारयितुं मंगयदिमायार्थं धातुग्रह
णमित्युक्तं भाष्ये। तन्न उपसर्गाणां धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये पृथक्कृतस्य वद्रूपमाणात्वाद्योतकत्व
सिद्धांताच्च धातोरेवांगसंज्ञासिद्धेश्चेति न तत्तस्य प्रयोजनमित्यनन्यथासिद्धं प्रयोजनमाह। सन आ
र्धधातुकत्वमिति। अत एवाह। इडिति। पिपठिषतीति। पठिक्रियाकर्तृकर्तृका या पठिक्रियाकर्मिका ए
कैवेच्छा भिन्नाश्रयिका वर्त्तमाने ह्येति बोध्यः। कर्मणः किमिति। प्रत्ययवाच्यत्वाच्छायाः कर्माकांक्षायां सं
निहितत्वात्स्वार्थद्वारा प्रकृतेरेव कर्मत्वमिति कर्मण एव प्रत्ययो भविष्यति ननु विलंबोपस्थिति
कात्करणानां। अत एव भाष्ये धातुग्रहणस्यावश्यकत्वात्कर्मण इत्यस्य प्रत्याख्यानत्वात्किं तेनेति
प्रश्नः। इन इः सिद्धस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायमाश्रित्य प्रत्युदाहरति। गमनेनेत्यादि। समानकर्तृकात्कि राम
मिति च्छन्नभिधानेन प्रत्यासत्तिन्यायेन च भिन्नकर्तृकान्न भवि भविष्यतीति भाष्ये कृतप्रत्याख्यानत्वात्किं १३१

६३

सन्निग्रहणगुहोच्च।उकइत्यनुकर्षणार्थश्च:।तेनसनोऽकित्वेनपूर्वेणनिषेधाप्राप्तावनेनेण्निषिध्यते।अन्य
थाबुभूषतीत्यादौपरत्वादिटिसन:कित्वंनस्यात्।४

नेनेतिप्रश्नः।इतरःसिद्धस्यगतिरित्याश्रित्यैवाहाशिष्याइत्यादि।इत्थंचधातोरिच्छायांवेत्येवसूत्रंभाष्यसिद्धं
तेइत्यवधेयम्।यद्यपीहत्यंवायहणमपिप्रत्याख्यातंतथापितत्रयुक्तायुक्तविचारःसमासप्रकरणएवा
स्माभिःकृतइतितत्रएवावधार्यम्।यिसनोरितिइ।एर्वोक्तव्याख्याविकल्यात्तयोःपर्यायेणाद्वित्वमितिभा
वः।हलंतानाम्।इकइत्यनुवर्त्तनेनेतव्रइर्वसूत्रेयंचम्यंतमपीहसूत्रेषष्ठ्यंतंसपद्यतेनाशाख्याञ्चिकारात्रय
गात्।सामीप्यंचषष्ठ्यर्थस्तदेनदाहाइकूसमीपादिति।एतेनसामीप्यंनषष्ठ्यर्थइतिहलंत्यमितिसूत्रे
नव्योक्तंपरास्तं।हलइति।सूत्रेहलूइतिलुप्तपंचमीकंपृथकूपदं।इकइत्येतत्सापेक्षत्वेनांतशब्देनस
मासासंभवात्।नेनांतग्रहणं।स्वन्यजमितिस्वयितुमंतग्रहणंन्यत्त्वैवव्याख्यातंनव्यैः।वर्णग्रहणं
परिभाषयातदंतत्वलाभात्सनाधानोराद्धेयात्।यियक्षतइति।सतिकित्वेयजादित्वात्संप्रसारणं
ज॰ २ स्यात्।अग्रहनगमां।अञ्जादेशगमेरिति।सनिचइङ्श्चेतिसूत्राभ्यांविहितस्यइणोङोरादेशस्यइणवदिक
इतीकआदेशस्यचेत्यर्थः।तेनस्वतंत्रस्यगमूलगतावित्यस्यनदीर्घः।संजिगंसतेएतच्चसूत्रेऽजग्रहणासाम

इत्वोत्वयोरर्तितएवविशेष्यत्वादिति भावः।६

सि.स.ति थ्योल्लघ्वमातयाहि।अत्रसनीत्येववक्तव्यं।दीर्घश्रुत्याऽचइत्युपस्थित्याऽङोनांगस्यदीर्घःसिद्धः।ततोहन
१३२ गमोः।इत्यंचाजग्रहणंव्यर्थसद्वाक्यभेदेनोभयार्थमित्युक्तार्थलाभइतिबोध्यं।जिगमिषतीति।
132 गमेरिट्परस्मैपदेष्विताइट्।विभंजिषतीति।इट्समत्पसनिवाभ्रस्जोरोपधयोरितिविकल्पेनरमागमः।इट्सनिवा।नेटदंताद्वेति।नचष्टुत्वनिमित्तकीर्षतीतिरूपेक्षनगमा।मितिदीर्घःनेनेडिकल्पः।शंकते
उपदेशाधिकाराल्लाक्षणिकत्वाद्वा।उद्घूर्षतीति।घूर्षेनेडुपदेशोदीर्घानत्वाभाद्वेनत्वस्यलाक्षणिकत्वा २.५
च्चनेडिकल्पइतिभावः।तत्राप्ननेतिदीर्घोदोष्यपूर्वस्यत्वेरपरत्वेहलिचेतिदीर्घः।आचात्वक्रनसुसं
योगादेरित्यत्रलिङ्सिचोरितिप्रकृतेःयिमंडूकप्लुत्येटसनिवेत्यपत्र्वत्र्येदिघ्धरिषतीत्पयिरूपांत
रमुक्तंनदाकरविरोधाडुपेक्ष्यं।स्मिपूङ्रंज्व।इहकृस्मिङोरनिष्वात्सङ्गगंतत्वान्निषेधप्राप्तेःज्यशोरू
दित्वाद्विकल्पेवचनम्।पूङोऽङ्कारोच्चारणं।सुभोनिवृत्तये।अतस्तौयुपूषतीत्येवा।सनिग्रहेतीरीतिन राम
षेधात्।सिस्म।यिषतइति।स्नोतिरायोरितिनियमादभ्यासेसाः।परस्यनषः।पियविषतइति।द्विर्वचनेऽचीति १३२

१ उक्तेस्तु जिति। अन्तरङ्गत्वात् ऋवेस्यनेन। पूर्वत्रासिद्धीयमिति। एतच्च शर्पूर्वाः खय इति सूत्रे उभयत्रविभाष
तीति भाष्यव्याख्यावसरे उपन्यस्तो ऽभ्यासस्य लिङ्गं नानित्यत्वा तदप्रवृत्तौ तकारछकारादभ्यासहि
तस्यैटो द्वित्वमिति कैयटेन निर्णीतत्वादुपेक्ष्यम्। अतएव ङः सिधुडित्यत्र नव्यमतखण्डनावसरे व्यक्त

गुणावादेशयोर्निषेधान्ह्रस्वाद्वित्वेऽभ्यासो वर्णा ओः पुयण्जीत्यौ पुस्फारयिषतीति। अवर्णपर
पुयणपरत्वमभ्यासस्य साक्षान्नास्तीति सकारेणाव्यवधानात् तेनाभ्यासस्यौ पुयणजीति नेत्त्वं स
तीतीति। प्रवलिप्लवत्योः प्राप्ते न्येषामप्राप्ते विभाषेयं। अपरइत्यत्र परशब्दस्य व्यवहिताव्यवहित
साधारण्यमित्युक्तत्वात् शैषिकादित्यादि भाष्यम्। शेषे भवः शैषिकः। अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। मत्वर्थे
भवो मत्वर्थीयः। गहादित्वाच्छः। मत्वर्थिक इत्यत्रातइनिठनाविति ठन्। इच्छासनं तादिति। एतादृश
व्याख्याने इषिसनइषिसन्नेति वक्तव्यमिति भाष्यमेवमानमिति सिद्धम्॥ ॥ ॥ युक्तिप्रावर्यपुक्तेः श्री
नेडे रत्नाकरे वले। सनंतप्रक्रियाप्राभरद्वैकदेशस्य पुष्टये॥ ॥ इति सनंतप्रक्रिया॥ ॥ ॥ धातोरेकाचः।
समभिहरणं समभिहारः क्रियापदेन षष्ठीतत्पुरुषसमासस्य शक्यमाह। पौनःपुन्यमित्यादि। तथैव व्यवहा
रेणाशक्तिनिर्णयादिति भावः। नस्मिन्नघोत्पइति। हेतुमतिचेत्यत्र प्रयोजकव्यापारस्य प्रकृत्यर्थापेक्ष
याऽनिरिक्तत्या वाच्यत्वं स्वीकृतं। प्रकृतेन पौनःपुन्यादेरन्तर्थात्वा घोत्यते नैवोचितेति भावः। धातोः किमिति।

मेवैतदिति
कैयटादि
समत्याप्र
त्यपीवद्वम्।
अतएवखय
पूर्वाः खय
इतिवाअभि
तिनातिकेन
तकारलोप
उक्तोभाष्या
दौ। यत्तु द्वित्वा
नन्तरं तका
रस्यचुत्वेकृ
ते ऽभ्यासञ्ज
श्त्वचुत्वं सि
द्धं वक्तव्यमित्याश्रित्य हलादिशेषेण छकारस्य लोपे रूपसिद्धिमङ्गीकृत्य खपूर्वग्रहणं प्रत्याख्यातं भा
ष्यतन्तु गौरवग्रस्तत्वात्फलाभावाच्च प्रौढिवादमात्रमित्यवधेयम्। १

सि॰र॰नि क्रियासमभिहारेवर्त्तमानस्यधातोरेवसंभवात्किंतेनेतिप्रश्नःइतरःसन्विधौधातुग्रहणस्यप्र
१३३ योजनंतदेवेहत्यस्यापीत्याह।आर्धधातुकेति।तेनत्रुभोवावच्यतइत्यादिसिद्धमितिभावः।इहे
जर३ कौसलादिग्रहणंअनेकाचोहलादेश्चानभिधानात्नभविष्यतीतिभाष्येप्रत्याख्यातं।सचिस्त्री
133 त्यादिवार्त्तिकस्यनियमार्थत्वात्तदुभयंव्यर्थमितितत्त्वंयङ्ङन्तानि।अनभिधानादितिशेषः।स
रां।५ चिस्त्वीनि।इहोर्णोतियङ्व्यर्थः।गुणवद्भावेनसिद्धत्वात्।तथाचभाष्यम्।वाच्यऊर्णोर्णुवद्भावोयङ्
प्रसिद्धिःप्रयोजनं।आमश्चप्रतिषेधार्थमेकाचश्चेड्उपग्रहादिति।इड्उपग्रहइट्प्रतिषेधः।विभाषो
र्णोरितिपंचमी।ऊर्णोनूयते।ऊर्णुनावा।ऊर्णुतवानित्युदाहरणानि।यस्यहलः।संघातेनेतितेनाहयी
दमवधीदित्यादौनयलोपः।नापिस्तनकाम्येत्यादौ।अनर्थकत्वात्।यद्यागस्यनिमित्तंयोयकारस्त
स्यहयग्रहणांनसंघातस्येतिभावः।दीर्घोऽकितः।याङ्यङ्लुकिचेतिपच्यायियङ्लुकोरित्यस्यपूर्व राम
स्त्रेसम्बन्धंतत्त्वेयिनदोषस्तथापिदीर्घविधौदोषएव।अटाट्यते।अरार्यतइत्यादौनदप्रसंगात्।न १३३

हिकाधीतिनिषेधेननिमित्तत्वायोगात्। निमित्तस्यकार्यित्वायोगाद्व्यसन्यङोरित्यत्रप्राचोग्रंथइ
षत्तावसरेप्रतियाघेहनहिरूढंवदंतोनव्याउपेक्ष्याएवातस्माघङ्लुकोरित्यपिषष्ठ्यंतमेवेनि
तन्वमायुकारपरस्येति। एतेनार्यमारव्यदारयदित्यादिव्याख्यानं। ज्ञापकस्यसामान्यापेक्षत्वा
त्। नित्यकौटिल्ये। नित्यग्रहणेवधारणापरइत्याह। कौटिल्यएवेति। तत्रकौंडिन्यन्यायस्यानित्य
त्वंज्ञापयितुमिदं। नेनरूडिनोयः स्तुरास्त्रैरित्यादौसूनेकः सिद्धः। अन्यथामतिबुद्धिपूजार्थेभ्य
इतिवर्त्तमानेक्तेनवाध्येतानतत्स्वकर्त्तरित्तनीयानग्राप्नोति। क्तस्यचवर्त्तमानइतिषष्ठ्याबाध
प्रसंगादितिनव्याः। वस्तुतस्तानित्यग्रहणंभाष्येप्रत्याख्यातं। नहिनवाक्यानिहन्त्यर्थमातुकुटिलं
मतीत्युक्तेचंक्रम्यतइत्यर्थानवगमात्। उक्तंचाउत्तरयोगयोर्विग्रहेणाविशेषात्संप्रत्ययानित्यग्रह
णानर्थक्यमिति। नित्यमित्यस्यावधारणार्थत्वेमानाभावान्न्यायानित्यत्वस्यतद्धिनेउपद्यानेइनिस
चेराज्ञापितत्वाच्च। तत्रकौंडिन्यन्यायेनकौटिल्यभावगर्हाभ्यांयङः क्रियासमभिहाराद्वाविघस्वाक्त

सि.र.नि तत्वादिति कैय्यटाद्या कुर्वन्ति ब्रजनीति। न चि दंवाक्यमनुपपन्नं। उक्त भाष्य वार्त्तिकविरोधादिति
१२४ चेत्सत्यम्। व्ययेहायां वाक्यं। एकार्थीभावे समानाधिकरणधातुवृत्तित्वेन इति विषयभेदेन वृत्तिविष
134 ये वाक्यप्रसक्त्यभावान्नित्यग्रहणानर्थक्यमिन्युक्तं। अत एव समानविधौ वा ग्रहणं। अन्याचष्टो भाष्य
कृदित्युक्तं। मूलकृता तु किंचित्साम्यमादाय वाक्यप्रादर्शि। न हि वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वेन
वृभवितव्यमिति नियमः संभवति। आह्निकः पाचक इत्यादौ व्यभिचारादिति भावः। अत एव वय
द्विधौ वा ग्रहणं नानुवर्त्तितं नृच्येरित्यवधेयम्। विभाषाप्नेरिति। लिङ्ङोरित्यनुवृत्ते पडिहोत्वं
वारीङ। अत्र लघु कारे सार्वधातुके चेत्यर्थः। संचे स्त्रीपत इति। संरूपय इति स्थिते द्वित्वात्परत्वात्त
टि प्राप्ते न तोपिरेत्वाड्डीडि कृते पुनः प्रसंगविज्ञानाद्धि त्वे भ्यासव्यवधाने सत्यपि कान्त्स्वर्णः सुडभ्या
प ३ सस्य च गुराइनिभावः। यत्तु नव्याः सुठो बहिरंगत्वात्त्र संयोगादित्वेन गुराइति प्राचोक्तमन्नयो त्कसा राम
धनि कांहेन्त्सकृत्यगुरा प्राप्तेरेवाभावात्तन्नेत्स्सुचानदयुक्तं। सुडन्त्स्वर्णः कृतन्स्व संयोगादेर्गुराइति सव २४

द्वयस्य भाष्याद्यनुसारेण॥ प्राचोक्तत्वात्॥ नन्वत्र प्राचोक्तं भाष्याद्यनुसारि उक्तरीत्या भाष्यादेर
प्यनुपपत्तिः तदवस्थैवेति चेन्न॥ अत्र ह्रन व्रू ह्य परिभाषया परिहृत्य वाऽपवादविषयमुत्सर्गोः प्र
वर्तते इति न्यायेन च प्रथमतो रीङादेशात्प्रवृत्तौ सत्यां द्वित्वे साभ्यासस्यांगस्य संयोगादित्वमुत्त
रखंडस्यांगस्य वा तादृक्त्वमादाय गुणप्राप्तेर्दुर्वारत्वात्। इतरथोक्तभाष्यवार्तिककैय्यटादीनां
भ्रांतत्वापत्तेः। यदप्यड्भ्यासव्यवायेपीत्यस्यारंभेणाड्भ्यासयोः कृतयोरेव स्तुःड्न प्राप्नोतीति णिपः
ति प्राप्नोतीति नदयिना। पूर्वं धातुः साधनेनेति पक्षे प्राप्तस्य रुटो विध्यर्थत्वतयाऽस्येत्यस्य वार्तिकस्य नियमा
र्थत्वायोगात्। सोपसर्गाभ्योऽप्युगपद्धातोः संबंध इति पक्षे भाष्यादिग्रंथोपपत्तिः। न च तस्मिन्नेव प
क्षे नियमार्थत्वं तदित्युक्तमिति वाच्यं॥ सत्युक्तस्याद्वित्वे शर्पूर्वाः खय इति स्त्रैणालद्वप्रसिद्धौ नियमस्य व्य
र्थत्वाददृष्टार्थत्वापत्तेश्च। किंचैवं पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति पक्षे नियमार्थवार्तिकस्यावश्यकतया भा
ष्यकारीयप्रत्याख्यानमसंबद्धं स्यात्। तान्नचांतरंगे द्वित्वे कर्तव्ये पदद्वयाश्रितत्वेन पदांतराश्रयत्वेन वाऽसिद्ध
द्वित्वात्परत्वात्सुडिति ब्रुवाणो भाष्यकृदमुमपि पक्षमध्येनयत् ४

सिद्धइत्यत्रस्त्वस्येव द्वित्वेऽडभ्यासेत्यस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यं। एवमपि नियमार्थत्वाभावात्। तावस्कृत
स्कृ कान् सर्वग्रहणं कालावधारणार्थसामर्थ्याद् आश्रीयते ते। नाकृतएव द्विर्वचनेस्त्व सुक्रियतेन
नोद्वित्वमित्यडभ्यासेनिव्यर्थमेवेति वोध्यं। यदपि अत्र तएव संचस्करतुरित्यत्र संयोगादित्वाभा
वाद्गुणो न प्राप्नोतीति संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यमित्युपसंख्यायत इत्याहुः। तदपि न संयोगादि
त्वाभावाद्गुणो न प्राप्नोतीत्येतादृशस्य भाष्यकैयटादेरेवासत्वात्। अपि च रुतस्य संयोगादेरित्यत्र
संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यं किं प्रयोजनं। आकृनर्थौ संचस्करतुः संचस्करुरि
ति हि भाष्यं। तत्र न व्यमते संयोगाद्यग्रहणं कर्त्तव्यं न वा। नाद्यः। संयोगोपधग्रहणेनैव संस्वरतुरि
त्यादेः सिद्धत्वात्। नान्त्यः। उत्तरभाष्यविरोधात्। न था हि। संयोगोपधस्येत्येव सिद्धं भवेत् संस्वरतुः स
स्वरुरिति। इदं तु न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करुरिति। किं कारणं सुटो बहिरंगलक्षणत्वात्। नत्रांत
रंगे गुणे कर्त्तव्ये बहिरंगः सुड सिद्ध इति संयोगोपधत्वाभावाद्गुणो न स्यात्। तस्मात् संस्वरतुरित्याद्यर्थं स

योगादिग्रहणं कर्त्तव्यं संयोगोपधग्रहणं च बहिरंगपरिभाषाबाधनार्थं तथा चोपसंहारभाष्ये
संयोगादिग्रहणे पुनः क्रियमाणे संयोगोपधग्रहणमनन्यार्थं क्रियत इति । तस्मात्स्तुतो बहि
रंगत्वान्न संयोगादिगुण इति सम्यगेवोक्तं प्राचा । एतच्च स्वस्थान्तःस्थं इत्यत्रापि भाष्ये ध्वनितं कैयटेन
स्पष्टीकृतं । इत्थं च गुणस्य बाधकस्याप्रवृत्तौ निश्चितायां रीङ् प्रवर्तत इत्यवधेयं । ननु दृश्यं धातुरु
पसर्गेणेति भाष्यसम्मतमुख्यमतेऽनुत्पन्ने धेवतिङ्ः स्तुस्तुङ्क्तुत्यघमानो नरंगतरको भवति ए
वं चां नरंगस्यासिद्धत्वविरहात्संस्कषीष्ट संस्क्रियते संचेस्कीयत इत्यादौ ऋतश्च संयोगादेरिती
ड् गुणयोर्नित्संयोगाद्योः यङ्क्लिन्त्वेति गुणश्च प्राप्नोति मिवांऽऽङ् गुणायोः प्रतिषेधो वाच्य इति वचनादिष्टसि
द्धेः । अथ वेङ्धावेकावत्रोपदेशे इत्यत्रोपदेशग्रहणस्य गुणाविधौ नित्यं छंदसा निस्तत्वान्नित्यमित्य
स्यैवानुवर्तिना दोषः । एतच्च भाष्यकैयटयोर्व्यक्तमतः तस्मादाकरग्रंथपरिशीलनशालिनो
नव्योक्तसाधनिकाप्रकारो संबद्ध्यएवेति दिक् । सिवोपङ्ङपेगात्स्तुनोतीत्यभ्यास सकारस्यततः

६२ स१

सि॰र॰त्नि परस्यतुस्थादिषभ्यासेनवेतिप्राप्तं षत्वमनेननिषिध्यते। कोरित्येव वाच्येषाम्निर्ईशास्यफलमा
१३६ हा। कौतिकुवत्यो। क्विनिष्कुश इत्यदादेः कुङ् शब्दे इत्यतुदादेश्च ण्यन्तान्णिः फलमितिभावः। एवं
चकुङः इत्येवं चमितिनव्याः। पर्यायग्रहणे लाघवादिविचारो नास्तीत्युक्ते नैनत्सारमानदीर्घ
इति। अयंभावः। दीर्घो किन्तइत्यस्य अजंतस्याभ्यासस्य दीर्घः स्यादिति नार्थः। तथासति परत्वा
त्तनीङ्गुगादौ हतेर्दीर्घापत्ताऽकितइत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः। नचनीकएवदीर्घनिष्टनेपततदितिना
च्यंफलाभावात्। तन्तुकिन्तुपयम्यनइत्यादौहलंतत्वात्राचरिकनीत्यादौतुरिग्विधिसामर्थ्यात्। तत
स्मादभ्यासविकारविधौवैयधिकरण्येनैवान्वयंज्ञायपित्तमकिङ्हणानचेवमपिनीगादिकं
दीर्घस्यापवादत्वाद्वाधकमेवेतिकिमाकिङ्हणेनेतिवाच्यम्। अभ्यासविकारेषु वाधकानबाधंत
इतिपरिभाषाज्ञापयितुनदित्यभ्युपगमात्। तत्फलंचडोढौकपनेतोक्तइत्यादावभ्यासेओआका राम
रस्यवणा। अन्यथाङ्कस्ववाधिनाओतःस्थानेओकारएवदीर्घःस्यात्। कौपङ्इति। अनिदिनामित्यनेनो १३६

त्र रस्वं ङ नकारस्य लोप इत्यर्थः। प्राप्रेति। अर्दंत स्यैकाच्त्वाभावाञ्जौवादिकस्यानुदात्तेत्त्वपठित
स्येदं रूपमित्याह। बाभाम्यत इति। घ्रीभाव इति। प्रक्रियालाघवाय घ्री इत्यादेश इति भावः। इह च
दिग्यादेश इव घ्री इत्यादेशो द्विर्वचनं न बाधते। विषयभेदात्। यङ्‌तावयवस्याह द्वितीया जव
स्प४ धिवद्द्वित्वं। प्रकृतिमात्रस्य घ्रीति। जंघन्यत इति। निर्यं कौटिल्य इति यङभ्यासाच्चेति कुः। वापः
की। दीर्घोच्चारणं यङ्‌ि त्रवणा पंनत्सामर्थ्यादेव न सूत्रे मात्रालाघवानुरोधेन पाश्चात्ते
लुमनेति निषेधोनं शक्यः। ईघ्राध्मो। दीर्घोच्चारणं प्राग्वत्तान च प्रक्रियालाघवार्थं तत्र न यङ्‌र्थ ग
मिति सांप्रतं। निषादस्थपत्यधिकरणान्यायेन सूत्रे मात्रालाघवानुरोधेन पाश्चात्यगौरवस्या
प्रयोजकत्वात्। एतेन चायं कीङ्‌त्यत्र यङ्‌गर्थं दीर्घोच्चारणमीघ्राध्मो रित्यत्र प्रक्रियालाघवार्थमि
ति प्रवर्णमाधवाचार्या अपि परास्ताः। वेर्ल्यौ वीजाभावात्। अयङ्‌पि परत्वादन्तरंगत्वाच्चायङादेशा
ते द्वित्वादौ कौ कयत इति। उक्तरीत्याभ्यासस्य ह्रस्वस्तनो गुण इतीष्टं सिद्धम्॥ ॥पुक्तिप्राप्त्युपधे क्श्राते ऽस्तु।

करेणुर्लोप्यङन्तप्रक्रियाप्रारम्भेऽहं कटेशस्यानुवृत्तये॥ ॥ ॥इति यङन्तप्रक्रिया॥ ॥यङोऽचि च॥ अत्र अन्य
यदिति। अत्र अन्याहारो न गृह्यते किं तु प्रत्ययो यङा साहचर्यात्। चकारेण बहुलमित्येवाकृष्यते तदन्या
ख्यानाह। चकाराद्बहुलमिति। पघपि इति कारादयश्चुदसीत्यनुकर्षति। तथापि विभाषायामपि नैयङ्लु
कुस्वीकार्य एवात्र तत्र च लिङ्गं भाष्ये हृतुङ्कुर्जुश्रुयहण्णामित्यपयादि तेऽस्युस्यवदाद्विधानो। मूलहृ
तस्कृवोभूत्विति निपातनमपि नत्रज्ञापकं वर्द्यन्ति। अत्र नैमित्तिकरूपं इति। बहुलग्रहणेन विधीयमान
इति भावः। अत्रान्यये विधीमानस्मृतन्निमित्त क इति व्यक्तमेवानेन लोलुषः पोपुवो मरीमृज इत्या
दीनधातुलोपः न्यनेन गुणवृद्धिनिषेधः सिध्यति। अन्तरङ्गत्वादिति द्वित्वाद्यपेक्षयेति शेषः। यङः
नत्वादिति। सन्यङोरिति षष्ठीति व्याख्यानत्वादिति भावः। यत्तु प्राचा सूर्वस्मै व्याख्याये हानङ्ग
कार्यत्वामनुमतेति नाद्वित्वनिषेधः स्तुतक्रमानद्विरुद्धमित्युपेक्ष्यं यत्तु नत्वोपोशोगाधिकारे विहित राम
त्वादित्युक्तमिति व्याचक्रुशोऽनन्तानामागमनागम्वाऽनुमतानुप्रत्ययेपरे पूर्वस्यविधीयमाने सर्वं १३७

न च प्रत्ययलक्षणेन यङ्गादौ भत्वान्न लोपादिर्न स्यादिति वाच्यम्। तस्य नियमार्थतया ऽत्विधावप्रवृत्तेः
सुबन्तस्य पदत्वेन लुमतेत्यप्रसक्तेश्च।२

निषिध्यत इति भाष्यराद्धान्तात्। अन्यथा राजपुरुषादौ न लोपादिर्न स्यादिति न व्याः। तन्नं स्मे
यो नु स्यादिति निष्पन्नाम्प्युक्तो। न लोपविधौ प्रत्ययस्य परत्वेनानाश्रयणात्। तस्माद्दहर्हर्दन्ती
त्यादौ रत्वादिकं न स्यादित्येव दूषणं देयमिति दिक्। द्वित्वमिति। न च एकाचो विधेयं द्वित्वं कथं स्या
त्। अश्निपाशयेति प्रतिषेधादिति वाच्यम्। गुणो यङ्लुकोरित्यादिना द्वित्वानि षेधज्ञापनात्। धातुत्वा
दिति। चर्करीतस्यादादौ पाठेन भ्वादित्तया धातुसंज्ञकत्वादिति भावः। यत्तु न व्याः। किं चैवं तेषु धिवप्र
त्ययोत्पत्तेः प्राक् प्रवृत्तेन धातुसंज्ञाया निरवकाशत्वेनानया पान्कार्यकालत्वे पि भ्वादिस्त्र प्रवृत्तेश्चे
ति भाव इति व्याचख्युः। तदयुक्तम्। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्। तथा हि। तत्र द्वित्वस्य भ्वादौ पाठाभावे
न धातुत्वे प्रमाणाभावात्। अत्र तु किं चैवं तेषु तुमिः शिच्छङ्गत्यादीनां भ्वादिपठितानां दृष्टैवमिति न्यायात् पूर्वोक्त
त्वाभावात्। अन्यच्चरहस्य नैव द्विर्वचनं षाष्ठम्। अपि नु स्यात्। निबद्धावात्समुदायस्य धातुत्वं स्यात्। एतेन न कार्य
कालत्वे पीत्यादि निरस्तम्। न च द्वित्वप्रयोगे यङ्लोप्रत्येकं धातुतामादाय निर्वाहः। लुग्भ्वादविदिदोषप्रसंगात्।

२

सि र ति
१३७
137/A

वासमुत्तमस्य वाकृत्वंस्यात्स्वेन कार्यकालंवेपीत्यादिनिरूपणमनुद्दिष्ट ताम्यतएवप्रा
चोयं थुष्यावद्यागाः प्रत्ययलक्षरोन धातुत्वमाऊः। अतएव औपदेशिकधातुत्वे सिद्धेदुर्बल
स्यातिदेशिकस्यानादर्त्तव्यत्वात्तद्न्याय्यमितिवदंतो नव्याः परास्ताः। श्रीमादिनि। पङ्लुग्मत्व
नात्मनेपदनिमित्तहीनत्वात्परस्मैपदमेव पङ्लुग्नताद्भवतीति न चस्थानिवत्वेन ङिदंतत्वेश
क्यं। अल्विधित्वात्। वक्ष्यमाणोत्त्येतदर्थमनल्विधाविति निषेधः क्वचिदनुबंधकार्येष्वपिप्रव
र्त्तनइनिज्ञापितत्वात्। न च प्रत्ययलोपइत्यस्याल्विधौ विध्यर्थत्वात् ङिदंततत्वानपायइति वाच्य
मानस्यविध्यर्थत्वं निराकृत्य नियमार्थत्वमेवेतिस्थापितत्वादितिभावः। अथवानुबं
धकार्येऽनल्विधाविति माऽप्रवर्त्तिष्ट अक्तस्थानिवत्वेनात्मनेपदप्राप्तिस्तथापिन दोषः। प्रत्ययप
लोपइतिनियमेनेवतद्वारणादित्याशयेनाह। अनुदात्तङितइतिनुनेति। नियमार्थत्वमेवस्मार राम
यितुमाह ङित्वस्येत्यादि। प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेरिति। स्थानिवत्त्वेनाप्रत्ययनिमित्तकार्याप्रवृत्तेरि १३७

हिना १

प्रत्ययलोपलक्षणेनैवंपाठः १
स्याघुदात्त १

न्यर्थः। दीर्घो नेति सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदस्यानोदात्तत्वमपि नेति भाष्यकारः। पत्नु दाधर्तीति
सूत्रे नेति क्ते इति पठ्यते आत्मनेपदनिपातनं नियमार्थं तेनान्यत्र नात्मनेपदं वेभिदीति चेच्छिदीती
ति भाष्य एव नोक्तं। नन्वप्रत्ययपलक्षणासूत्रविध्यर्थमित्यभिप्रायेण। अपूर्वविधेरनन्तरानिवर्तकत्वाभा
वान्नायं दोषः पक्षो निराकृत इत्युक्तमेवेति। नन्वप्राप्तमेवात्मनेपदं निपात्यत इत्यवधेयम्। चर्क
रीतं चेतीति। यत्तु चर्करीतं परस्मैपदीति परस्मैपदग्रहणं भाष्योक्तं नियमसिद्धपरस्मैपदानुवा
दः। अदादित्वमात्रं विधीयत इति प्राञ्चः। नव्यास्तु परस्मैपदीति पाठः प्रायेण नास्त्येव। अनुवादस
िद्धेत्यप्यसंगतं भाष्योक्तनियमासंगत्याः प्राग्भिरेवोक्तत्वात्। अदादित्वविधानं व्यर्थं पाठमात्रे यातान्
वाहा। आपोलुगिति। यद्यपि शब्यनादिकमिव लुगपि गणेन दिष्टस्तथापि सामर्थ्यात् भवतीत्यर्थः। य
ङोवा। यङन्ताद्धलादि पित्सार्वधातुके ईड् वा स्यात्। यङः शब्देन यङ्लुगलक्ष्यत इत्याहु नैवदंतितत्व्यर्थं प्रत्ययल
क्षणेन यङन्तत्वसंभवादित्याशयेनाह। यङो नात्मरस्येति भाष्यप्राणेन निर्नान्वेतदयुक्तं भाष्यस्वरसवि

सि.र.ति रोधात्तान्नञ्हि भवतेर्यङ्लुगंतस्य गुणाभावं निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनं । सिद्धमत्र गुणाभावं भू
१३८ स्तवो क्ङिति । एवं तर्हि नियमार्थं भविष्यति । अत्रैव यङ्लुगंतस्य गुणो भवति नान्यत्रेति । क्व मा
138 भूत्बोभवीतीति । अनेन च छंदस्येव लङादौ गुणनिषेधो न किंतु लोकेऽपीत्यर्थः प्रतिभाति । अ
न्यथा लोडंतमेव प्रत्युदाहरेदिति चेत् । न । लोकपरत्वेनापि व्याख्यातुं शक्यत्वात् । क्व मा भूत् लोके
मा भूदित्यर्थः । लङंतप्रत्युदाहरणमुपलक्षणार्थमिति न कश्चिद्भाष्यविरोध इति । छंदसीति । भू
स्तवो रिति निषेधः छंदस्येवेति निपातनेन नियम्यत इत्यर्थः । प्रकृतिग्रहणादिति । लौकिक एवा
यं न्यायः परिभाषारूपः । यथा चैत्रआनीयतामित्युक्ते कुंडलादिविशिष्टोऽप्यानीयते प्रत्यभिज्ञाया अ
वाधात्तान्नथा प्रकृतेऽपीति भावः । द्विःप्रयोग इति । पक्षांतरे पिस्थानिवद्भावेन यङ्लुगंतस्य ग्रहणात्दुर्वा
रं तथाप्यतिदेशापेक्षेवेह यत्नेनास्तीति महल्लाघवमिति भावः । यत्तु प्राचा धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि चेति के राम
चिदित्युक्तं । नैतन्मनुजिश्रयमन्नमः । न्यायसिद्धमित्युपेक्ष्यं । एवं संयोगात्परस्य लिटो वा कित्वं स्तु १३८

उक्तंत्वपराशरोपपुराणो। पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम्। सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किंचनेति।

खनुधातूनांलिंगं विनेद्वाभ्यः स्कभुवव स्यशभ्यः परस्पतादेराधंधातुकस्येडेत्येवमादीनि प्राचान चतत्रोपन्यस्तानि वंवास्पृपेतराणी यान्येवा किंबहुना व्याकरणांतर वचनानामपिमुनि त्रयविरोधेऽप्रामाण्यमेवंतत्रश्चानेकमतभेदमालोच्याविदद्भिर्मनः क्षोभोनकार्यः। अतएवमुनि त्रयविरोधेयियूयोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यमितिकैयटहरदत्तमाधवादिभिः शतशाचठन्यताविति सूत्रे सिद्धांतितम्। नियतकालाहिस्मृतयइतिराद्धांतादिति दिक्। बोभुवतीतिनचाभ्यस्तसंज्ञायामेका चइत्यपेक्षायांचक्रुङितनिषेधः शंक्यः। षाष्ठद्वित्वमात्रापेक्षायामपितस्यसाक्षाद्विधिकोटावप्रवेशा त्। अबोभवुरिति। अभ्यस्तत्वाज्जुसि जुसिचेतिगुणोऽवादेशः। सिचोलुगिति। ननुशीङः सार्वधातु केगुणइत्यनादिष्टस्यइति गुणो प्रत्ययपयोरिवसिचोलुकोऽप्रवृत्तिः स्यात अनुवंधनिर्देशादिति वेत्सत्यं। श्निपाशयेत्यस्यानित्यत्वमाश्रित्यतत्रसंहतिरित्यंगात्क्रियतेतत्रत्वपंचमीसमासस्यापि पचन्तिस्युदाहरणामबोभरुर्बुरित्येतत्सिद्धिफलकंमाष्योक्तमेवप्रमाणंबोध्यंतत्सिद्धिफलकत्वे चपदत्त

र घाभ्यामि लोत्रयूपस्माद् इति प्रतीके१

सि॰र॰ति इत्यत्रास्यव्रनरां निरूपितं तत एवावगंतव्यमिति निभावः॥ नित्यत्वादिति॥ हन्ता हन्तन् प्रसंगित्व मात्रेणा
१३९ नित्यत्वोक्तेरिति निभावः॥ अत्र बोभूवादिति॥ प्रक्रियाप्रकाशकृता तत्र भाष्यमते भुवो वुगित्यत्र ओः सु
139 पीत्यतत्र ओरित्यनुवृत्तेः नित्यो वुक् यराभ्यां गुणवृद्धिभ्यां बाध्यते तेन बोभवीदिति रूपमित्याहुः
तदयुक्तं ओरित्यनुवृत्तेर्भाष्येऽनुक्तत्वात् उक्तो नित्यत्वमाश्रित्यैव विधिर्भवति भ्यां चेति योगस्य प्रत्या
ख्यानत्वाच्च॥ प्रचयप्रसादेन ना इदं पदेः बोभवीदित्यं गीकृत्येदं भावे बोभ्रदित्यं गीकृतं तन्न॥ त ५
भस्तु वोरित्यपनिषेधोपदः विद्धि दसे वस्तु कृतपालो केऽबोभोदिति सगुणरूपस्यैव साधुत्वा ..
त्लुङि लोकेपि सन्निवेध इतितत्कल्पनायां निर्मूलत्वात् अप्यसाधुपदइति नचासिद्धा अर्थ एव जु
स किंनस्यादितिवाच्यं तदाश्रयस्य डुसो विशेषविषयके गान इति नियमेन निवर्तितत्वादिति भा
वः एतच्च बहुप्रावृहन्तौ स्पष्टं तु सिचेति गुणः॥ कस्मात्त्रभवतीत्याशंक्याह॥ नित्यत्वादिति॥ अबोभूवुरिति राम
इहत्यमनोरमा खंडन प्रपंच स्पष्टं तेषु इत्यस्य व्याख्यावसरे प्रसंगात्प्रत्यपादि मयेति नेह १३९
ज्ञापकं तु वनुषु वेविल कारेषु नलुङीति तत्कल्पनाय त्वी ५

प्रतिपाद्यते। अपास्पर्द्धिति। हलङ्याब्भ्य इत्यनेन तिप्सिपोर्लोपः। अदादाधीदिति। अत्रतोहलादेरिति
पाद्विकी वृद्धिः। मोमुदातीति। नाभ्यस्तस्याचिपितीति न गुणः। अजादिपित्प्रत्ययपरत्वाभावेतु सस्या
देवेत्याह। मोमोतीति। मोमोदितेति॥ यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वान्नधातुलोपइति गुणनिषेधो न। लङिक्तु
अपि नाभ्यस्तस्याचिपितीति निषेधमाशंक्याह। लुङिगुणाइति। भवतीति शेषः। इडादेः सिचः पित्सार्वधातु
कत्वाभावादिति भावः। वनीवञ्चीतीति। नित्यं कौटिल्यइति यङ्। पुङ्लुकानुबन्धत्वान्न तन्निमित्तो नलोपः। वनी
वञ्चते। तस्माद्ङित्वान्निमित्तो लोपः। अवनीवन्निति ङभावेन तिप्सिपोर्हलङ्याब्विति लोपे संयोगान्तलो
पः। भवत्येवेतीति। सुनिश्चयवचनं त्वेतादृशविषयेनास्त्येव लक्ष्यानिर्णायकं न्यासकारमाधवादिस
म्मत्येव तन्निर्णीयादिति भावः। अनित्यइति। अनित्यस्थलेइष्टतोव्यवस्था। ननु द्वित्वे कर्तव्ये ष्णियाशपु
त्यत्र ज्ञापकसूत्रं ऊत्वादिविषये कथमित्याशंक्याह। सामान्यापेक्षं नेति इति भावइति। न्यासकृन्नइति
शेषः। तथा च श्रूयते। राजा वृत्रं जंघनत्प्रागपागुदक्। अपबमानस्य जङ्घनतइति। वध्यादिति॥ एतत्सूत्रस्थाने

सि॰र॰ति ॥ द्विर्वचने बोध्यं वस्तुतस्तु मुख्यापक्षांतरे लुङ्ङि ङोऽतस्तर खंडस्यैवादेशेन भाव्यमिति चिंत्यमेतत्तादपत्तेर्हि
१४० गोनिस्स्त्रेः स्तोर्लिटि बभ्रुवबभ्रुवतुरित्यादिसिद्धिपरभाष्यस्वरसात् ॥ चंद्रनीति ॥ हलि चेति दीर्घः प्र
140 त्ययस्तु गतशिरोमणौ वीरिति दीर्घ इत्याकं ॥ तत्तु वोरित्यनुवर्तमाने इत्येवं परं व्याख्येयम् ॥ स्वरफला
श्चेति तु कुम्रश्चच्वरिति ॥ पदांते वोरुपधाया इति दीर्घः ॥ चं स्वात इति ॥ यत्तु प्राचा चंखन्त इत्युदाहृतं
॥ पत्त्वव्याचहृते धातुग्रहणात्कं पतुः किवेत्यात्वाभावे ऽब्दोनोपदेशत्वाभावान्न नलोपः ॥ अत्र नास्ति
कस्य क्विप्सलोपि निदीर्घोपि न ॥ आत्वेन बाधितत्वादित्याद्यतदुभयमपि न ॥ नित्यत्वादात्वस्या
प्रवृत्तौ मानाभावाद्धातुग्रहणेन्याहिर्वचनमप्रमाणमित्युक्तत्वादात्वाभावपक्षस्तुपक्रम्यात्वेन
दीर्घो बाध्यत इत्युक्ते व्याहृतत्वाच्चा ए तेन जनसनोर्जञ्ज्ञांतः संसंन इत्यादि प्राचामुदाहरणामसा
धुत्वेनेत्यवधेयम् ॥ योयुपादि ॥ निवृतिषिलिङः सार्वधातुकत्वान्न दीर्घः ॥ अयोयावीदिति ॥ सिचि वृद्धिरिति राम
नित्या वृद्धिः ॥ निमित्तांशेऽनुबंधनिर्देशोपि तद्देशपेतदभावान्न तन्निषेधः ॥ अत एव चर्करीतमस्य चक्रतीत्यादौ क्वि १४०

निचेतिनिषेधस्यननिषेध इतिभावः। जाहेतीत्यादि॥ हाकूहाङोस्तुल्यानिरूपाणि॥ ननु नैतद्यु
क्तम् किंतइतिप्रतिषेधाद्धाकोऽभ्यासदीर्घस्य दौर्लभ्यात्॥ न चधातुरेवकित्तन्नत्वभ्यासइतिवाच्यं।
द्विष्प्रयोगपक्षे तस्यापि कित्वानपायात्। नच कृतद्वित्वस्यसमुदायस्यैवार्थवत्वेन तत्प्रत्येकम
नर्थकत्वेन व्यवहारस्याभिवि दत्वात् कित्वमपि कृतद्वित्वस्यैवेत्यभ्यासस्याकित्वाद्दीर्घोनदुर्ल
भइतिनव्योक्तः सिद्धान्तो पुनरुक्तइति वाच्यम् प्रत्येकमनर्थकत्वे युक्त्यभावेन प्रतिज्ञामात्रेणासिमता
र्थालाभात्। नचनानर्थकेलोऽन्त्यविधिरित्यत्रानभ्यासविकारइतिवाक्यशेषात्तन्निर्णयइतिवाच्यं।
स्वानेद्विर्वचनपक्षाभिप्रायेणावाक्यशेषोपपन्नेः। द्विष्प्रयोगेतु अभ्यासस्यार्थवत्वान्नानर्थकइत्य
स्याप्रवृत्तावनभ्यासविकारइतिव्यर्थत्वादनुवादमात्रं। विभर्तिपिपर्तीत्यादावित्वस्यालोऽन्त्यविधि
नैवान्त्यस्यसिद्धत्वात्। अत एवस्वकृत्वादृवेइतिसूत्रेकृतेपिद्वित्वेप्रत्येकमेवार्थवत्वंस्पष्टमेवव्या
कृतंभाष्यकैय्यटयोः॥ नचैवंपित्सतित्रिप्सतीत्यादावत्रलोपोभ्यासस्येतिलोपोयंन्यस्यस्यादितिवा

मनोर
मातेत्वबोधि
नीकृदुत्तः।

लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यतीति पस्पशायामुक्तत्वात्। ३

सि॰र॰ति
१४१
141

च्यं। कर्तुरीप्सिततमं कर्म। श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमान इत्यादिनिर्देशात् सनं ते द्वितीये काजवधिक
द्वित्वेऽभ्यासा। नर्थक्यस्य द्वन्द्वचत्वाद्धलादिशेषापेक्षया नित्यत्वे नाभ्यासलोपस्यैव न्याय्य
त्वाल्लोपस्य विकारयदवाच्यत्वाभावात्। तस्मात्प्रकृते दीर्घो दुर्लभ एवेति चेन्न। न विधते कि
त्नीगादिर्यस्मिन्नभ्यासे इति बहुव्रीहिघटितसमस्यार्थे बहुव्रीह्याश्रयणेन जाहेतीत्यादौ दी
र्घस्य स्थपादत्वात्। तायत्तु प्राचा जहात्यभ्यासस्य न दीर्घ इति मतं तमुक्तं तदाकरविरोधादुपेक्ष्यं। जाहि
त इति। प्राचा तु जाहि त इति ङ्स्येकारमुदाहृतं तन्न इत्वविधौ जहातेश्च निश्चित्य यानिर्देशात् लुकालु
ग इति। न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। प्राचा तु स्वपिस्यमीत्यत्र चमुक्तोऽपि स्वसंप्रसारणेन
दाश्रितं च कार्यं वलवदिति व्याख्यातं तत्तदुभयमपि न। भाष्ये तस्याः परिभाषायाः प्रत्याख्यातत्वात्।
सत्यां वा तस्यां हलादिशेषात् प्राक् पूर्वसंप्रसारणासिद्धत्वभये षाग्रहणावैयर्थ्यापत्तेः। अन्तरङ्गपरि राम
भाषाविरोधाच्चेति संदुर्लभं पदमंजरीधातुवृत्त्यादिषु साक्षिपीत्युदाहृतत्वाच्चेति भावः। तानतीति। चावंता १४१

जहात्यभ्यासस्य न दीर्घ इति केचिदिति प्रक्रियामूलम्। ओहाङ् गतौ किन्त्वादकितः इत्युक्तमा ह॰२
नो दीर्घो नेति तेषामभिप्राय इति प्रसादः ...॰ ६

वतरीत त्रीतिप्रयोगस्तूड तद्दिरहिंसानादरयोरित्यस्य वोध्यः। तपरत्वात्तरतेरीकोऽसंभवात्। नवा र्थीसामञ्जस्यम्। धातूनामनेकार्थत्वात्। १

उरदत्वमिति। गुरणोयङ्लुकोरिति गुरणो नोक्तः। विशेषाभावात्। अभ्यासविकारेषु वाधकान वाधन्त इति ज्ञापनाद्वा। अर्तीति। अर्कितइत्युक्ते नाभ्यासस्य दीर्घः। नापप तत्र्यादेरित्यनेन। द्विरुक्तविषयीभूतद्वितीयेपिपरत एवतत्प्रवृत्तेः। नत्रासिद्वीत्यनु वर्ततइतिहरदत्ताद्युक्तेश्च। आरतीति। इहदीर्घश्छिन्त्यः। यणः स्थानिवत्त्वेनद्व
६ १व लोपइत्यप्रवृत्तेः। नव्यमते दीर्घग्रहणस्यप्रत्याख्यातत्वात् स्वरदीर्घेत्यादिनालो पाजादेशौनस्थानिवदित्युक्तेश्च। यत्तुअभ्यासकार्येतदवयवधात्ववयवादेश ८६
स्यतत्प्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वंनेत्यर्थस्याभ्यासस्यासवर्णइत्यसवर्णग्रहणेन ज्ञापितत्वाद्दीर्घः सुलभः। किंवोत्तरपदाधिकारस्यविच्छिन्नत्वादुक्तसाहचर्यपा वपूर्वमात्रस्यासिद्धेतत्साहचर्यादिवासिद्धत्वबाधेनाजर्व्वीइत्यादिसिद्धौवसत्तां

१५२ 152 एर्वग्रहणस्यश्रुतिमात्रेणारेफात्पूर्वस्यदीर्घार्थिनयानदोषइतीनव्यानुयायीकश्चित्। तत्राभ्या
सकार्यइत्युक्तयावातेर्यङ्-न्तात्क्विपिविवाव्तिरित्यत्राद्धोपस्यस्थानिवृत्त्वानिवर्तनादूठोव
लोपस्यचाभावः सिध्यति। वव्रश्चेत्यत्रोरदत्वस्यस्थानिवद्भावार्थंतिदनवयवेत्युक्तम्
अरिपृतीत्यादाविपङ्-सिद्धयेतत्प्रतिवन्धकंस्थानिवत्त्वंनेति। तन्न। उवोरवृद्ध्याये
त्यादौतदप्रतिवन्धकस्थानिवत्त्वसत्त्वात्सवर्णदीर्घस्यदुर्वारत्वात्। नवैवमिय
ङादेर्निर्विषयत्वमन्यथातन्नार्तिग्रहणमेवकुर्यादितिवाच्यम्। एरिवाचवार
त्रोरिवमोमिवेत्यादावावारेक्विपिप्रत्ययग्रहणंविनिमातृरणं [illegible] नव्यानामतेत
दसिद्धेः। इज्जादिलन्हूरणस्यामोनप्रवृत्तिरितिप्रागेवनिरूपितत्वात्। अथप्रत्य
या[illegible]नोतपाएकावोपिस्वसिद्धान्तेहित्वाऽऽमंस्वीकृत्यनिर्विषयत्वंदूषितंहि राम
पूर्वस्यैव [illegible] कार्येस्थानिवत्त्वमितिसिद्धान्तमवलम्बमानस्यतवेदीर्घेग ५२

न्यमप्यजिघृतोऽसवर्णग्रहणस्यज्ञापकतैव नसिध्यतीतियत्किञ्चिदेतत्।तस्मादिय
ङ्ःवज्ञानप्रतिबन्धकस्यानिवद्भावनिवारकंसदसवर्णग्रहणंविशेषविषयकमेवेत्या
रतीत्यादौदीर्घोऽभूदेवेतिसिद्धम्।इत्थंवज्ञाप्यशरीरेऽभ्यासकार्येइत्यादीन्यनेकानि । न्य ३
न्याभावबृंहितत्वेनगौरवग्रस्तानिविशेषणानिव्यर्थान्य निष्टापादकानिचेतिबोध्यम्।
तथाहि।विव्यतुर्विव्युरियतुरियुरित्यादौप्रतिदीव्नइत्यत्रैवदीर्घप्रसङ्गः।ऊचेरवेत्यादि
कंनस्यादित्युक्तमेव।तथायौतेयङ्लुकिवियातिरित्यभ्यासाकारस्यापिलोपःस्यात्।
असिद्धवदत्रेत्यप्रत्याख्यानपक्षेस्थानिवद्भावेनैवाल्लोपोवारणीयः।एवंभवतोक्तज्ञा
पकेनानिषिद्धइत्युक्तानिष्टंदुर्वारमित्यवधेयम्।यच्चोक्तमुत्तरपदाधिकारस्याविच्छि
न्नत्वादित्यादि।तदपिन।आपादसमाप्तितदधिकारइतिसिद्धान्तात्।ह्रलोपसूत्रेविच्छिन्ने
ऽतिचेन्न।स्वरूपकल्पकायङ्ःमाजिनोऽश्वेत्यादौविषयदेशेबाधस्तादृशेविच्छेदेपिरेफांशेउ
त्तरपदाधिकारबाधेमानाभावात्।दूरंस्वारोढ्वत्यूरोत्रेमित्यादौनतत्संभवात्।नवढसा

रूवर्यमानमम्र। न्यायापेन्दू यावचनं व त्लीयइत्युक्तत्वात्। अत एव एकः पूर्वपरयोरित्य
त्रैकग्रहणांसफलमित्यबोचाम। पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यबाधनं तु ढांशे स्त्रवलादज्ञवी
इत्याद्यंशे साहचर्यात्। ञापादाहरणाद्वेत्येवेतत्त्वम्रा। ढो लोप एव निमित्तं न द्राविति
व्याख्यानं त्वशुद्धमेवेति तत्रैवावोचाम। तस्मात्कुतिलिञः धिकेरणान्यायेन पूर्वग्र
हणमेव रेफांशे तद्वित्वेदकं न साहचर्यमिति। प्र कृतलन्ध्वेन कथमपि दीर्घसिद्धि
रित्यलं प ल्लवितेन। अरियतीति। वहिरङ्गत्वेन यणोऽसिद्धत्वान्न लोपो व्वोरिति य
लोपः। अन्तरकालिकेवि भावजाननन्तं ये विरहान्नाजानन्तर्य इत्यप्रवृत्तेः। दीर्घः
अरियादिति। एतदपि दूषितप्रायम्। उक्तमुक्ते॥ जा [illegible] द्वितीय
ग्रहीतीति। यत्तु प्रावाग त्वातेर्यङि निमित्ते संप्रसारणे जग्रहीतीत्युदाहरितं तन्नेति भा
वः। [illegible] ओ ग्रहितेति। नन्वत्रेटो दीर्घः कुतो नेत्याशङ्क्याह
ग्रह इत्यादि। एकाच इति। एकाच उपदेश इत्यतः। अनुवृत्तेरिति। एतच्चैकाचो द्वे प्रथमे

स्येतिसूत्रेहरदत्तेनोक्तमितिभावः। माधवस्त्वितोति। तस्यायंभावः। ग्रहोलि
टीतिसूत्रेयङ्लोपेचोक्तम्। किमुक्तम्। तदन्तद्विर्वचनादितिभाष्यम्। तद्दी
यकैयटस्वरूपेर्थालोचनायांयङ्न्तात्तृजादेरिटोदीर्घाऽप्रवृत्तौद्वेयुक्ती
स्तः। पूर्वस्मादपिविधावल्लोपः स्थानिवदितिग्रहेरितिविहितविशेषणानुप
यरोनवेति। तत्राद्यः पक्षो भाष्यवार्तिकरीत्या नपदान्तसूत्रेदीर्घग्रहणं
स्यप्रत्याख्यातत्वादितिनव्याः। तन्न। अत्रैपादिकदीर्घार्थं तदावश्यकमि
तिभाष्यवार्तिकारूढमितिप्रतिप्रतिपादितत्वात्। कैयटनव्याभ्यांपञ्च
मीसमासानङ्गीकाराच्च। तस्माद्विहितविशेषणपक्षएवमाधवसंम
तइतिबोध्यम्। एवंवयङ्न्तेजरीग्र हितेत्यादौ ग्रहेस्तृजादेर्वि
धानाभावाद्दीर्घाभावेयङ्लुगन्तेग्रा ग्रही तेत्यादौदीर्घप्रवृत्तोन
किंचिद्बाधकम्। यङ्लुकोऽनैमित्तक तयातदन्तद्विर्वचनविरहा

त्राद्द्वितीयाजवषिकद्वित्वाभावादिति यावत्। इत्थं वक्तृतद्धित्वस्यापि द्विष्प्रयो
गेस्थानेद्वित्वेवा ग्रहित्वानपायात् ततो विहितत्वमस्त्येवेति। तज्ञाष्यादि
विरुद्धमिति। ग्रहिराङ्कमितीदं भाष्यमादाय ग्रन्थोवो जरीग्रहित्यङ्कं ननुग्र
हिः विशेषणसामर्थ्या यथा श्रुतरूपाश्रयणामिति व्याचष्टे कैयटः। तुल्य
न्यायेन यङ्लुगन्तेपि यथाश्रुतरूपाभावाद्दीर्घो दुर्लभ इत्येतावानेव भाष्य
कैयटविरोधो नव्योक्तोनत्वाधिकः। वस्तुतस्तु यङ्लुक्याल्लिङ्नभाष्यान्क्य
वेमिदत्केयटोदितम्। नव्योक्तंवेस्थिति दृष्ट्वा ग्नि जाग्रहीतामतान्तरम्॥१॥
माधवस्यन भाष्यविरोधः किंतु नव्यहरदत्तादीनामेव। तथाहि। एकाचोद्वे इति
सूत्रे यङन्तं प्रक्रम्य जरीग्रहितादइत्यादौ स्थाने द्विर्वचने संप्रमुग्धत्वात्प्र
तिषेधत्ययस्यनष्टो ग्रहिरितिनेटो दीर्घ इत्युक्ते द्विः प्रयोगेवापि द्विर्वचनेनदो राम
षः। ग्रहिणाङ्कंविशेषयिष्यामः। ग्रहेरङ्गादिति। ननुचैकैकमपात्राङ्गमासमु १४४
दायेयावाक्य परिसमाप्तिस्तयाङ्कं संज्ञा भविष्यति। कुतएतत्। शास्त्राहानेः।

एवं हि शास्त्रमहीनं भवतीति भाष्यम्। न ह्येतस्माद्यङ्लुगन्तो दीर्घो नेति लभ्यते।
मन्त्रूद्व्येपि वृद्धिरूपमङ्गमस्तीत्यवादिष्म। न च विशेषणसामर्थ्याद्यथाश्रुत
रूपाश्रयणमिति कैयटविरोधः शङ्क्यः। तत्राङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायामुतकार्य
प्रवृत्तिवेलायाम्। नाद्यः। यङ्न्तेति व्याप्तेः। यङ्निमित्ताङ्गसंज्ञायां यथाश्रु
तरूपसंभवात्। न द्वितीयः। अलिटीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। ग्रहीतमित्यसिद्धेश्च।
न चाङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां यथाश्रुतरूपं विवक्षितमिति वाच्यम्। परत्वात्सं
प्रसारणेऽङ्गसंज्ञाप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात्। किं च। दृचोजरीगृह इत्यङ्गमिति वद
ता कैयटेन तत्र ज्ञमित्तत्वं विवक्षितमुत यङ्निमित्तकत्वे सतित— संबन्धित्वमा
त्रम्। नाद्यः। ननु चैकैकमप्यत्राङ्गमित्यादि भाष्यस्य शङ्कासमाधानयोरसं
बद्धत्वापत्तेः। न द्वितीयः। द्वितीयैकाजवधिक द्वित्वे गृह्य गृह्य इति संपन्नम्।

तत्र द्विरुक्तिर्नासो ग्रहिः योग्रहिर्नासोद्विरुक्त इति ग्रहस्य भिन्नाङ्गाभावाद्यङन्ते
दीर्घप्रवृत्तावपि यङ्लुगन्ते तत्प्रवृत्तौ बाधकाभावात् । तत्राप्यङ्गसंज्ञाप्रवृत्ति
समयेतस्तुल्यत्वम् । किं च ग्रहितमित्यादौ दीर्घः स्यात् णिच्यङ्लेतस्य यथाश्रु
तरूपस्त्वात् । निष्ठायां नास्तीति तिचेत् किं ततः । एकैकमप्यत्राङ्गमिति भाष्ये
विरोधात् । न हि तत्र विजरीगृह इत्यत्रैकैकमङ्गमित्यादिभाष्योक्तशङ्कासमा
धाने युक्ते किंतु यङ्मादाय । न पदान्तेत्यत्र दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानभाष्य
मिक दीर्घमात्रविषयमित्यादि ष्ट्या । प्रकृतं भाष्यमप्यत्र लिङ्गं बोध्यम् । तस्मा
दवयवान्तरानवच्छिन्नत्वग्रहस्याङ्गनिमित्तावयवस्येट इत्यर्थो न कैयटोक्तः ।
तेन यङ्णिजन्तयोर्नातिव्याप्तिर्नापि यङ्लुक्यव्याप्तिः । अत एव मूलकृ राम
दपि ग्रहेर्विहितस्येति व्याचष्टेति बोध्यम् । किं च । यङ्लोपेऽङ्गे दीर्घत्वस्य प्रति १५५

षेधो वक्तव्य इत्युपक्रमे यङ्लुको रित्यादि वक्तव्ये यङ्लोपग्रहणेन यङ्-
लुगन्ते दीर्घ [illegible] निषेधो न। वार्तिककारभाष्यकारयोः संमत इति स्पष्ट-
मेव धीमताम्। उपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यतायां कृत्यो भाष्यविरोधः।
अपि च। पदाङ्गाधिकार इत्यनया गृह्यन्ताङ्गादित्यपि भाष्यार्थो बोध्यः। अ-
न्यथाङ्ग न ग्रहं हि विशेषयिष्याम इत्येव ब्रूयात्। आवन्तं यदङ्गं ततः परस्यया-
द्विधानमिति यथा। अत एव तुल्यन्यायेन यायङ्लुगन्ते दीर्घो दुर्लभ इति
न्नमुकर्त्ति कउपसंहारो निरस्तः। एतेन चतुर्विंशति सूत्र्या विच्छिन्नत्वेन
दुर्लभाम प्येका बड्ड इत्यनुवृत्तिं वदन्तो न व्यवहरदत्तादयः परास्ताः। तस्माद्धे
धापि माधवोक्तं सुष्ठ्वेव। न वैवं यगन्ते प्यङ्लोप यङ्लोपयोः कृतयोरेकदे-
शविकृतन्यायेन यथोद्देशपक्षे ग्रहयन्ताङ्गसद्भावाद्दीर्घः शङ्क्यः। अङ्गादि-
त्यस्याः पञ्चम्याः निमित्तत्वमर्थ इति भाष्यकृता त्यपर्वात्। पक्षान्तरे त्वङ्लोप

सि॰ र॰ ति
१४६
146

स्यस्यानिवद्भावेन ग्रहणात्ताङ्गाभावाद्विहितविशेषणाभावेऽपि न क्षतिः। तथा
पि ग्राहितमित्यादिसिद्धये तदवश्यकम्। एतेनाविहितविशेषणत्वमनभ्युपग
च्छन्तोऽस्थितपक्षमवलम्बमाना नव्यकैयटहरदत्ताः प्रत्युक्ताः। यदपि य
थाश्रुतरूपाश्रयणो हरदत्तमते वा न यङ्लुकि दीर्घस्यासंभवोऽप्यस्ति। ग्रहो
लिटीति सूत्रस्य ग्रन्थास्तूपायस्योपा येत्यादिन्यायेन यङन्तांशे उपा
यान्तरपरतया नेया न तु यङ्लुकि दीर्घो भवतीत्यभिप्रायेणापीत्याहुर्नव्याः॥
तदपि न। उक्तविधया तत्र दीर्घप्रवृत्तेः स्पष्टतया बाष्ठभाष्येण सहितेषामै
करूप्यसंभवे वैरूप्यकल्पनाया निर्मूलत्वात्। एकाचो द्वे इत्यत्रोक्तमेवस
प्तमे यङ्लोपे चोक्तमित्यनेन स्मारितं नार्थान्तरमिति बोध्यम्। ननु चैवै
कमप्यत्रोक्तमित्याचार्यदेशस्य शङ्का। एवंच द्वितीयस्य ग्रहिरूपत्वाद्दीर्घः एम
१४६

कुतोनेतिशङ्किं तु भवि:। आचार्यस्तु चकारसंनिधौ यकारमात्रस्य प्रत्ययत्वाभा
भावात् प्रत्येकमङ्गसंज्ञाविरहे समुदायस्यैकैवसेत्याह। समुदाय इत्यादिना। त
दादिग्रहणाद्घङि परतो गरह्य गरह इत्यस्येत्यर्थ:। न चैवं तङ्गुहि रूपमङ्गसंज्ञा
ग्रह इत्येतत्तु तादृशं भवति। याना द्विरुक्त्यभावात्। द्वित्वस्य द्विःप्रयोगरूपतया ग्र
हे वितत्वान पायाश्च। न वा द्विरुक्ते रूपं भाष्ये विवक्षितम्। मानाभावात्। अ
लिटीत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्युक्तत्वात्। एकैकमप्यत्रेत्यादिभाष्यविरोधाच्च
इत्थं वसमुदायस्यैवाङ्गसंज्ञा न प्रत्येकमित्यभिप्रेत्याह। एवं हि शास्त्रमह
नमिति। न चात्र समुदाये काञ्जिद्वर्द्वनदृष्टान्तो युक्त:। अङ्गादिसंज्ञानां व्या
सज्यवर्तित्वसिद्धान्तात्। एतेन यङ्लुगन्तात्सिजन्ताच्च यङन्ताच्च ग्रहे
रिट:। द्विधा त्रिधा वद्र्धव [illegible] दीर्घप्राप्ति: समाहितेति नव्योक्तं निरस्तम्।

सि.र.ति.
१४७

147

निहितविशेषणानितिभिन्नकानां त्रयाणाम स्थितत्वेन द्विधा त्रिधेत्यादेरसं
भवदुक्तिकत्वात्तत्र यङ्लुगन्ते द्विधादीर्घप्राप्तिरित्येवं यथासंख्यम
न्वयो बोध्यः। आद्ये एकाच इत्यनुवृत्तिर्यथाश्रुतरूपग्रहणं चेति। द्विती
ये विहितविशेषणां [illegible] स्यानिबद्धावो यथाश्रुतरूपग्रहणं चेति। तृ
तीयेस्थाने द्विर्वचनं बहुर्थं त्रयं तु राजन्ते न समानमा एकाच इत्यनुव
र्तनेन वा बहुर्थत्वं ज्ञेयमितिश्लोकार्थः। तस्मान्मुनित्रयमते विहित
विशेषणास्यावश्यकत्वान्माधवोक्तं भाष्यविरुद्धं किंतु नव्याद्यु
क्तमेवेति स्थितमित्यलमतिविस्तरेण। यङ्लुगन्ते दीर्घमिटो मा
धवः प्राह सर्ववित्। महीयान्हरदत्तोपि भाष्यार्थे न व्यवीविवत्। नव्या
दीनां प्रमादे हि किमद्भुतमतः परम्। सह स्वास्थ्यं तात्पर्यं भगवान्वेद

स्प १

राम
१४७

माधवः ॥ २ ॥ जर्गृधीनीति । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । यङ्लुगन्तस्तीति । किं
दप्रदत्तिरित्यर्थकाद्बहुलग्रहणाद्धोके ज्ञापकसिद्धत्वेनासार्वत्रिकत्वा
द्वितिभावः । माध्यद्धनितमिति । तथाहि । क्नोरित्यत्र क्लिङ्ग्रहणमनुवर्तते उ
तनेति विशये । नाद्यः । व्रश्चेति सूत्रे प्रष्टा प्रष्टुमित्यत्र षत्वार्थं छ्ग्रहणमाव
श्यकमननुवर्त्यौतु छ्स्पशादेशे कृते शान्तत्वादेव षत्वं सिद्धमित्यनावस्य
क मिति लाघवम् । न द्वितीयः । घुम्यां घुमिरित्यादावक्लितिम्मामादावप्रू
उप्रसङ्गादिति पन्थाद्द्वयेपि दोषमुक्त्वा परिहारोप्युक्तः । तत्राद्ये छ्ग्रहणं न
तमेवेति दोषाभावः ॥ द्वितीयेपि घुम्यामित्यादावूठस्तु पुनः प्रसङ्गाद्विवउदितु
त्वं भविष्यति । नवान्त्यो दूकारणवस्यादिति शङ्का मः । तत्परत्वसामर्थ्याद्दो

सि·र·ति
१४८
118

षाभावइति। एवं दोषान्तराणामुभयत्रोक्तानि परिहृतानि वा तत्र त्वेतानेव वि
शेषः। अनुवर्तमाने क्ङिद्ग्रहणेऽच्छः षत्वं वक्तव्यं तन्निरस्तो तु दिवऊठ प्राप्नो
तीत्युपसंहारभाष्येण दोषान्तराभावोऽभिहित इति भावः। स्पष्टीकृतमिति। कि
मुच्यते एताने॰ व विशेष इति। या वृतादिवादीनां यङ्लुगन्तानां तिवादि
षु भेदो भवति। ऊढिस्सतिदेधोतीति भवत्यसति तु देदेतीति। नैष दोषः। छा
न्दसे [illegible] यङ्लुकि नैते प्रयोगा दृश्यन्ते। लोके चिहुग्मूर्ग्रहणेन ज्ञापितो य
ङ्लुक् क्वचिन्नैव प्रवर्तत इति भाष्यकारस्य दर्शनमित्येवं व्याख्यातत्वात्तेने
ति भावः। एतेन भाषायां यान्तवान्तानां यङ्लुगन्तोदाहरणां सम्यगेवेति वि राम १५८
दन्तः प्रायो ग्रन्थं व्यावन्दृणा उपेन्द्रस्य एवेति। हृष्यगतो वितिहोतु जाहहि।

अतो हेरित्यत्र प्रत्ययादित्य(प)रुक्थ्य प्रत्ययाकारात्परस्य लुग्विधानान्नेह लुक्
। अत एवासिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे जहीत्यत्र लुग्नेत्यवोचाम। उवरत्वे
र। ऊठ्स्यादिति। स्थानिभेदेनादेशभेदस्यावश्यकत्वादुपधावकार
योः स्थाने द्वावूठौ स्यातामित्यर्थः॥ तयोश्च सवर्णदीर्घे जूः जूरौ जूर
इत्यादि ज्ञेयम्। मामाव इति। लोपो व्योरित्यत्र भाष्ये वस्य प्रत्याख्यात
त्वाच्छ्वन्त्यमेतत्। राल्लोपः। वलि लोपेन सिद्धेनेन वलोपविधानमूठो
बाधनाय छ्वस्य तु षत्वं बाधितुमिति भावः॥ न धातुलोप आर्धधातुके॥

सि॰र॰ति
१४९
149

धातोर्लोपो यस्मिंस्तद्धातुलोपमार्धधातुकम्॥ निमित्तत्वं च सप्तम्य
र्थः॥ धातुशब्देन धात्ववयवो लक्ष्यते॥ संपूर्णस्य धातोर्लोपे गुण
वृद्धिप्राप्त्यसंभवेन निषेधवैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेन व्याचष्टे॥ धात्वं
शेत्यादिना॥ आर्धधातुके पर इति॥ तन्निमित्ते इत्यर्थः॥ तेन मेद्यते छे
द्यत इत्यादौ न गुणनिषेधः॥ णयन्तात्कर्मणि लट्॥ इक इति॥ एत
द्विको गुणवृद्धी इत्यतोऽनुवर्तते॥ तेनाभाजि रागः इत्यादौ न निषेधः॥ राम १४९
लोलुवः पोपुवो मरीमृजः सरीसृप इत्युदाहरणानि॥ यङन्तेभ्यः पचाद्यच्॥ त

हरदत्तोक्तसूत्रस्थापनप्रकारमवधेयम्॥४

त्रिमित्तो यङो लुक्। ततोऽनेन गुणवृद्ध्योर्निषेधः। प्रकृतेस्यसूत्रस्य आर्धधातुकग्रहणफलं वक्तुमु
पन्यासइत्याह। इतीनेहेति। यत्तत्र नव्याः नेह निषेध इति प्रतीकं गृहीत्वा सूत्रस्योदाहरणं त्वलोलुवः
यो पुपुवद्वत्यादि बोध्यं। न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव लघूपधगुणो न भविष्यतीति वाच्यं। उवङ आदिष्टाद
चः पूर्वत्वेन लघूपधगुणे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावादिति मनोरमायां व्याचख्युः। तत्र संदर्भशुद्धिर्दर्शि
स्सूत्रस्योदाहरणं त्वित्युक्त्वा न चाल्लोपस्येत्याद्युक्तेरसंबद्धत्वात्। अत्र हलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वशङ्काया
दु६ एवानुत्थानात्। अथ भाष्यप्रदर्शितरीत्या परत्वादीयस्य हल इत्यस्य योगविभागाद्वाऽतो लोपे कृते नेयं प्रकारमा
त्रस्यैव लुगिति प्रत्याख्यानपक्षमाश्रित्य ब्रूषे तर्हि सूत्रस्योदाहरणं त्वित्याद्यसंबद्धम्। अथ
यङ्लुङ्नास्तीति चायं कीदृगित्यादौ दीर्घोच्चारणमनन्यार्थमिति यङ्लुगर्थमित्युक्तं वीभावेनु संवी
तः संवीतिरित्यादौ नत्सावकाशमिति भावः। विषयत्वासंभवेनेति। आदेशप्रत्ययोरन्तरकालिको यार
ताविनाभावित्वमेवतत्त्वमित्यर्थः॥ ॥प्रकृतिप्राचुर्ययुक्तेश्चानैङ्रलाकरेलो। यङ्लुगन्तम गात्स्थानि
स्थानिद्वारोवङोनादिष्टादचः पूर्वत्वेनाद्वयोपस्य स्थानिवद्भावे लोलुवादेर्नोपधागुण इति कैयट
कौस्तुभयोर्हरदत्तोक्तरवरातन्मुखे न भाष्यसमर्थनात्॥४

वेंकटेशप्रसादतः॥ ॥इतियङ्लुगंतप्रक्रिया॥ ॥सुप आत्मनःक्यच्। चिन्त्वंनस्वार्थीप्रत्ययस्वरेणाधा
तुस्वरेणवासिद्धेनापिक्यचिचेत्यत्रविशेषणार्थमन्यथापिकाकःश्येनायतेइत्यत्रापीत्वापत्तेरिति।
नदनुबंधकपरिभाषयेष्टसिद्धेः। किंतुसामान्यग्रहणाविघातार्थंनतुककारस्तुसामान्यग्रहणा
र्थः। तेननःक्यइत्यत्रक्यचःक्यङोग्रहणंसिद्धं। समिधकः। समिधितादृषदकः। दृषदितेत्यादावुक्तलोप
स्यस्थानिवद्भावाद्गुणावृद्ध्यप्रवृत्तिरकारस्यप्रयोजनं। किंचपुत्रीयतीत्यत्रशबकारेणैकादेशउदा
दात्तःस्वरितो। इहचकर्मणइच्छायांवेत्यनुवर्तते। संनिधानादिच्छाप्रत्ययवकर्मेत्याह। इषिकर्मणइति।
आत्मशब्दोन्यव्यावृत्तिपरः स्वशब्दपर्यायः। आत्मनइत्यत्रेच्छापेक्षयाकर्तरिषष्ठी। इच्छामात्र
स्यात्मकर्तृकेनव्यावर्त्याभावाद्ग्राहः पुत्रमिच्छतीत्यत्र। नित्यात्मेच्छनापिकर्मणि। स्रग्धरीरित्यस्य
विधायकस्यवैयर्थ्यप्रसंगात्। नहितदाहारादिभ्यःक्यच्संभवति। किंतुशेषे। सुपइत्यनेनसंबंधात्।
प्रत्यासत्त्येच्छयासंनिधापितपष्ठितेवात्मागृह्यतइत्याह। षष्ठ्यन्तसंबंधिनइति। सुबंतस्यार्थद्वारकसंबं

धित्वं कर्मत्वं च। संबंधश्च जन्यजनकभावः स्वस्वामिभावादिर्वेति यथायोग्यं द्रष्टव्यं। पुत्रीयती
ति। क्यजंते नैव कर्मणः संग्रहादकर्मकोयं। तेन ततः कर्मणि नलादयः। षष्ठ्यर्थस्याप्यंतर्भा वा
दात्मन इत्यस्य न प्रयोगः। अत एव चैत्रः पुत्रीयतीत्यादौ कर्तृवाचकात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथ
मैव भवति। आत्मनः किं। राज्ञः पुत्रमिच्छति पुरोहितः। न चेह सापेक्षत्वेनासामर्थ्यान्न क्यजिति वाच्यं। म ४
आत्मनः पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि तदनुत्पत्तिप्रसंगात्। पुत्रशब्दस्य नित्यसंबंधिशब्दत्वान्न दोष
इति चेन्नापरेच्छायामपि तदुत्पत्तेः। तस्मादिच्छापेक्षा कांडं ततो ऽकर्मक एव। आचारे त्वि[illegible] यतिद्वि
जं पुत्रीयति छात्रमित्यादौ सकर्मकः। द्विकर्मणीति तत्र मतः उपमानकर्मणोंतर्भावेप्युपमेयकर्मणो
नंतर्भावात्। ननु कर्मणः इत्येव सिद्धे स्वग्रहणं व्यर्थं। तद्धि प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं वा स्याद्वाक्यनिवृ
त्त्यर्थं वा। नाद्यः। विशेषाभावात्। न च राजीयतीत्यादौ पदत्वविरहान्न लोपो न स्यादिति वाच्यं। नः क्ये इत्य
नेन तत्सिद्धेः। स्वं बंतात्क्यच्युत्पत्तौ परिसंख्यात्वापत्त्या गौरवप्रसंगात्। न द्वितीयः। विशेषविधिर्हि तेन सनाथा।

सि॰ रु॰ ति॰
१४५
145

नोः क्यचो बाधावश्यंभावादिति चेत्सत्यां महान्तं पुत्रमिच्छतीति वाक्यान्माभूदित्येवमर्थं तदित्याशयेनाह।
स्वन्तादिति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया नेन न्स्वन्तं। नवकर्मणा इत्यनेनैव वाक्यव्याहृतिसंभवेना
र्थः स्तु व्यवहारो नेति वाच्यं तस्य पदविधित्वसंपत्त्यर्थत्वात्। नवकर्मणा इत्यनेन पदविधित्वं ल
भ्यते ऽपदस्याधिकर्मत्वाविरोधात्। धातोः कर्मणः इत्यत्र यथा। कर्मणा परा इत्यादौ तत्पदत्व
स्यानर्थत्वात्पदविधित्वं बोध्यं। तेन महान्तं पुत्रमित्यत्र पुत्रशब्दान्न क्यच्। असमर्थपरिभाषोपस्थित्या सा
पेक्षत्वेनासामर्थ्यात्। सविशेषणानां वृत्तिर्नेति निषेधाच्च। महापुत्रमिच्छतीति विग्रहे तु महापुत्रीयतीति
भवत्येवेति बोध्यं। नन्वेवं मारावकं मुंडयतीत्यादौ णिजिव मारावकं मुंडमिच्छतीत्यत्र क्यजपि स्या
न्नणिचः क्यचो वैलक्षण्यस्य दुरूपपादत्वादिति चेन्न। मुंडमिश्रेत्यत्र सापेक्षेभ्योपि केषांचिन्मुंडादी
नां ग्रहणं विध्यर्थमिति वक्ष्यमाणत्वात्। किंच वृत्तिवाक्ययोः समानार्थकत्वाभावादपि मुंडशब्दात्त्रे राम
च्छायां क्यच्। मारावकं मुंडीयतीत्युक्ते ऽपि आचारार्थस्यैव प्रतीतेः। तदुक्तं हरिणा। सदपीच्छा क्यचः कर्मत ४५

दाचारक्यचाहृतं।वाक्यवाच्यमुतोव्यक्तेर्पर्याय।ऽभ्यासः क्रमादिष्विति।अभ्यासःपौनःपुन्यं।तस्मिन्नर्थेग ३४
त्यर्थेभ्यः क्रमादिभ्यो धातुभ्यायङ् नभवति।चं अभ्यतइत्युक्ते कौटिल्यस्यैवप्रतीतेरितिदृष्टांतार्थः।नद्द
त्युक्तेनेयिवाक्येनबोध्यमयाष्टाकमेव तेसत्यांनप्रतीयते अतः अस्मात्क्यचोव्यक्तेराचारार्थस्यैवप्रती
तेरनोवाक्यादिष्टाकमेराःप्रतीतेरितिवेतिक्यचोनेवोत्पत्तिरित्यर्थः।अथवामुंडादयोगुणवचनास्तेन
नित्यसापेक्षत्वासिद्धभविष्यतिनक्यचातदाचारक्यचाहृतमित्युक्तत्वात्।यत्रकेपुटःवचनसा
मर्थ्यात्सापेक्षेभ्योपिमुंडादिभ्यःप्रत्ययोभवति।क्यच्प्रत्ययस्तुनिरपेक्षे वासिद्धेस्तस्माद्वृत्तिवाक्ययो
स्तुल्यार्थत्वाभावान्मुंडशब्दादिष्वर्थेनक्यजितिदिक्।गम्यतीतिगो।अस्मद्भ्यः पुत्रादिभ्यःसावका
शइतिमाराकं मुंडमिच्छतीत्यादौसापेक्षेभ्योनभवतीत्याह।नदउक्तं।नित्यंसंबंधिसापेक्षत्वेनपुत्रादीनांनिर
पेक्षस्यांदशायामेवांनरंगमपिविभक्तिकार्यंबाधित्वात्तपोलुकिवांतादेशःगम्यतीतिनन्वेवंतुदा
हरणमपुक्तंगोसमानाक्षरनांतात्क्यङ्वक्तव्यइत्येकइतिभाष्यप्रकृतीनांपरिगणनात्पुत्रीयतिदधीयति
२ त्वासिद्धः।तस्माद्वृत्तिवाक्ययोस्तुल्यार्थत्वाभावान्मुंडशब्दादिष्वर्थेनक्यजितिदिक्।गम्यतीतिगोऽ

सि॰टि॰ कर्त्रीयति। राज्ञीयतीत्यादावेव क्यजि तुक्ते रिति चेन्नान धातुलोप इत्येस मिथिता दृषदक इति क्यङन्त
१४६ मुदाहरता भाष्यकृतैव तस्य कवचन स्यानादृतत्वात्। इहैव केयटोपि वाच्यती त्याघ सिद्धिप्रसंगाद
146 व्याप्युक्तमिदं वचनमिति स्वचपितं मतं जिरभाष्यकारेणोपन्यासीति व्याख्यातः तस्मात्संध्य हारोते भ्यो
हलं तेभ्य पस्वक्यजिष्ट एवेति भावः। नःक्ये। वयच् क्यङि ति। क्यष् नुहलं तेभ्यो नास्तीति सिद्धांतात्रेतोक्त इति
भावः। संनिपातेति। गव्यामित्यादावोकार यकारादि प्रत्यय संनिपातेन कृतोवांता देशस्तदुभय संबंध
विघातनाय निमित्तं न भवतीत्यर्थः। धातोरित्येवेति। सिपि धातोरुर्वेत्यतो धातोरित्यनुवर्त्तत इति हृ
तावुक्तत्वादिति भावः। पुर्पतीति। पुर इति शब्दमिच्छतीत्यर्थः। अत्र तरंट वा धातुत्वान्न दीर्घ इति माधवोक्तं सं
गच्छते। मलकं तु पर्थश्रुतामिपाये राहु घति। प्रत्युदाहरणं चिंत्यमिति। प्रकृतिवदित्यतिदेशादनु
करणमपि धातुरेवेति कथं चिंत्यता त्यर्यसंतन्नेयं। एतेन कौस्त्कभोक्तमपि माधववदूषणं निरस्तं। प्र राम
वः ग्रामादिकइति। हृतिग्रंथविरोधादिति भावः। यत्तुक्तिं वंतस्य धातुत्वमस्तीति दीव्यतीति दीर्घः स्यादेवेति ४६

प्रसादहृदवोचत॥ तत्राक्ठोदुर्वीरत्वात्॥ विचित्तउपधायुरा॥ वल्लोयपयोः प्रसंगाद्वा॥ क्यच्योर्श्चेति॥ आप
त्ययकारस्यलोपविधा॥ यकंस्मारितं॥ वाच्यतीतिववि स्वपीतिसंप्रसारणंतुसंज्ञापूर्वेकत्वादि हनेयो
नोः कार्यमुच्यमुच्यमानंतत्प्रत्ययेभवतीत्युक्तेश्चाहर्यतिगीर्यतीत्यादौहलि चेतिदीर्घस्समरलोको
वर्णमात्राश्रयत्वाद्भवत्येवेतिनदोषः॥ क्यच्चक्यङोरिति॥ इहप्राचाक्यपपुक्तसज्ञाप्यविरोधादपु
क्तंक्यच्चक्यङोरिति॥ नायंक्यषृहलैनाद्धिधीयतइतिभाष्यान्नोक्तः क्यषितिभावः॥ क्यविमांताव्यय
प्रतिषेधइतिवार्त्तिकंयथाश्रुतमनुपपन्नमित्युपपत्तिपूर्वकंतदर्थमनुवदति॥ मांतप्रकृतिकेत्यादि
नाम्मांतादिस्त्युक्तोपुत्रमित्यादौनस्यात्पुत्रोयुच्चानित्यादावेवस्यात्॥ अशनाय॥ अशनायतीत्यादि
स्तुधिसत्यामेवभोक्तुमशनमिच्छतितदानीमेवपातुमुदकंसत्येवधनेपुनर्धनमित्युदाहरणात्र
यस्यक्रमेणार्थोबोध्यः॥ पदान्तकालांतरेसंग्रहीतुमशनमुदकंचेच्छतिपश्चादि दिः संश्चनंतत्रधनीय
त्यादिप्रत्युदाहरणानिक्रमेणाज्ञेयानिबुभुक्षादयश्चेहप्रयोगायाधपः॥ अन्येतुअशनायतीत्यादाव

सि॰ति॰ विशिनष्टिप्रकृत्यर्थं तु भुक्षादिकमेवार्थः। उदन्यात्तु पिपासात् स्यात्। किमु धनं धनायितुमिति निबन्धं तु योगोप
१४७ मारविप्रयोगादित्याकूः। अश्व[illegible]क्षीर। आङ्गसेरसुगित्यतोऽसुगित्यनुवर्त्तत इत्याह। अ
147 सुगागम इति। अयमस्त्रभंगेन हेस्त्रेऽर्थभेदात्कर्त्तव्यो। तत्राघेपथ्या। अश्ववृषयोरिति। अश्वस्य
तीति। मैथुनायेच्छतीत्यर्थः। एवं वृषस्यति। त्रापि पतङ्गमिरामो हवृषस्यंती हवृषस्यंतीत्र कामुकीइत्यादौ
प्रकृत्यर्थत्यागेन मैथुनेच्छामात्रे प्रयुज्यते। तत्तु लक्षणयेत्यवधेयम्। द्वितीयमाह। क्षीरलवणेति। त
स्माधिके अभ्यवजिहीर्षाधिके च लालसा। तेन क्षीरलवणयोर्लालसा रूपापामित्यर्थलाभेन
क्षीरलवणो अतिशयेनाभिनिविशतीत्यर्थः। अत्र प्रकृत्यस्तुगकारस्य सवर्णदीर्घं बाधित्वा पररूपम
वति अकारोच्चारणं तु पूर्ववस्त्वोदाहरणोज्ज्ञालसाससः यितरइत्यादौ चरितार्थमिति तथा सर्वप्रातिपदि
केभ्यः इत्यनेनानकारान्तेभ्योऽसुक् स्वच्छादध्यनिमधु स्यतीत्यादौ चाकाम्यच्य्वाचित्वंव्य थंधातुस्वरेणासिद्धत्वात्। राम
काकारोने संज्ञः प्रयोजनाभावात्। आर्धधातुकत्वाभावेन गुणनिषेधार्थत्वायोगात्। नापि वाक्याम्यतीत्य १४७

त्रवचित्स्वयोस्तुसार्थेकिन्त्वं। धातुप्रत्ययेएवतदित्युक्तेः। चशब्दस्तुकयजन्तुकर्षणार्थः। तस्य चेह फलाभावे
पित्वन्नरस्त्वेऽयमानादावारइत्यत्र कयचएवसंबंधो [illegible] नत्व ने नरस्यापि काम्यचइति भावः। पु
त्रकाम्यतीति। इच्छा क्यङन्तवदसावव्ययकर्मकः। यशस्काम्यतीति। सोऽपदादाविति सः। कर्तुः कङ्ः। सेति
तु प्रषष्ठीकं कर्तुर्विशेषणं। चस्त्वन्वाचयशिष्ट इति स्य चयतिः। सोन्तस्यान्विति तिने नालोन्त्यस्यत्यं तस्यस
स्यैवलोपः। सारसायते इत्यादौ सनेति भावः। यत्तु विद्वस्यमानः शास्त्रेबोधिकारीति भाष्यमन्यासुक्तं तन्तु क
ङन्तात्वष्ट्रःशानविसाधुपन्तु तद्धायख्यं त्राकस्य नरस्कृतः कयंतादित्युक्तं। तन्त्रानापंह लंताद्धिंधीपतइ
तिभाष्योन्त्याकाशिकोक्तस्य लोहितादेरा कृतिगणात्वस्य चाप्रमाणिकत्वान्न लोपो वेति वाग्रहणास्य कय
ङ् लोपाभ्यां संबंधस्वीकारादिति भावः। ओजसप्सर इति। ओजसोप्सरसो नित्यमित्येव भाष्यवार्त्तिकयोः स्थि
तौ इतरेषामित्यादि नु फलितार्थकथनमात्रं। अत एव वृत्तिकृत्पयसस्तु विभाषयेत्युत्तरार्धम पठीत्। तात
त्पर्ये यीग्रहणमुपलक्षणं। वोध्यं। सलोपो वा वक्तव्यः। पयायते पयस्यते इति भाष्योदाहरणास्यापि संकोचक

सि॰ सू॰ टि॰ त्वात्। तस्मान्मूलस्य न भाष्यवृत्त्यादिभिः सह विरोधः। यत्तु भाष्येऽप्य सस एव नित्यो लोपः। इतरेषां सं
१४८ तानं नैव सः। अजायमानं यो अहिं जघानेत्यत्र तु छांदसो लोप इति। अपरस्त्वाह इत्यादिना मतांतर
148 मुपन्यस्तानन्तु पूर्वोक्तभाष्यवार्त्तिकविरोधादसंजातविरोधन्यायेन चोपेक्ष्यं। तथा च कैयटः। मत
भेदप्रदर्शनायोपन्यासो न त्वयं स्थितः पक्ष इत्याहुरित्याह। सपत्नी वेति। एतच्च त्रिविधसाधारणं
विग्रहवाक्यं। सपत्न्या यत्न इति। शत्रुवाचकात्सपत्नशब्दाद् आङ्ः खादित्वान्ङीन् ततः कयङ्। सपत्नी
यत इति। समानस्वामिकवचनस्य भाषितपुंस्कस्य नित्यं सपत्न्यादिष्विति नान्तादेशो नान्तत्वान्ङीप् त
तः कयङ्। सपत्नीयत इति। विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकपतिशब्देन समासे सति नित्यस्त्री
त्वान्न पुंवत्ता। युवायत इति। यौवनं न जातिः। अनित्यत्वात्। अत एव युवजानिरित्यत्र परस्मिन्नित्य
त्वभाष्येनानुपपन्नमतः। न जानेभ्योतिनपुंवत्वनिषेधः। न चैवं युवनितरेत्यत्र तसिलादिष्विति पुंवद्भावः। शं राम
क्यः। आपस्त्वेतदर्थं भाष्योदाहरणात्सनेति कैयटेनोक्तत्वात्। पठीमृदयते इति। एवं यदि न पुंवत्ता क्यङ् १४८

परत्वाभावात्। याचिकायन इति। सति पुंवद्भावे इकारो न श्रूयेतेति भावः। भस्त्र न पूर्वादपीति। एतत्स्व
हक्सूत्रस्थशब्दकौस्तुभखंडनग्रंथं वस्तुकाभस्प्रत्ययादिनिरस्त्रे प्रसंगान्मयाकारि नितनए ववोद्धव्यः।
कपडेवेति। अयं भावः। अवगल्भादिवार्त्तिके वगल्भग्रहणं क्विबंशे नियमार्थमवगल्भशब्दा-
देव क्विप् न केवलात् तेनोपसर्गात्तरपूर्वादिति। अनुदात्तेत्त्वप्रतिज्ञानांशे त्वपूर्वविधिसंज्ञाघ्र
अयमादिनि लाघवादनुदात्तेत्त्वप्रतिज्ञामात्रे रौवाप्यपतो विधिद्वयांगीकारे वाक्यभेदापत्ते स्तत्रैव धन ति५
यत्राहातङ्केतिन्ववितमिति। उ नरवार्त्तिके न क्विम्मात्रे स्तु करमिति भावः। इत्थं चाचारे गल्भ निग्र
ल्भतीत्यादिफलकत्वेनावगल्भग्रहणमावश्यकमिति न व्यमन्तेभूतपूर्वादप्यनेकाचक्रा
मएतद्वार्त्तिकारंभसामर्थ्यादिति यशेन सह परस्पर [illegible] मतीत्यादिफलकत्वेनावगल्भग्रहणा
मावश्यकमिति न व्यमन्ते भस्तन पूर्वादप्यनेकाचक्राभएतद्वार्त्तिकारंभसाम [illegible] विरोधः कथंनेति
न व्याएवपूर्वव्याः। यत्तु प्राचाः चारे गल्भेत्यादिनिरुपसर्गमेव पठित्वा गल्भत इति केवलात्तङ्

सि॰र॰नि दाहृतनमदाकरविरोधादयुक्तमेवेतिभावः॥हरदत्तमाधवमतमाह॥प्रत्ययग्रहणमपनीयेति॥ए
१४९ तच्चभाष्यविरुद्धत्वाच्चिन्त्यमेवेति॥अवोवामाजेनआमासत्रोवभ्रुवेत्यादिकमेवभाष्यसंमतमि
149 त्यवधेयम्॥एवंस्थितेर्वाचीनपक्षमाश्रित्याह॥नामिति॥अतोगुणादिति॥अंतरंगत्वादतोलोपेवा
धित्वेतिभावः॥इतिमनोरमा॥एतदुभयमस्खलन्त्खलुरित्यत्रान्यमस्खलीने ज्ञादेर्गुरुमतइतिसत्रेइपेष
त्वोषुतिभाष्येणचसहविरुद्धत्वात्स्म लकारेण॥पूर्वपररूपापत्तौ वा इत्येवरूपापत्ते श्वास्तु द्वावा
र्यौ परिभाषामंतरेणोभयत्रनिर्वाहाभावात्॥एवंचप्रकृतेपररूपंबाधित्वावार्त्तिकेनानतोलोपे
चिणोलुङ्न्यायेनासिद्धत्वात्पुनरल्लोपाभावेनआदेरितिदीर्घे वृद्धिरेचीति वृद्धिरित्येवंसाधुनि
कायुक्ता॥अन्यथामाधवमतेओइतिरूपंनस्यात्किंत्वइत्येवस्यात्॥पूर्वमेवपररूपेणापल्लोपा
विति वचनाद्वृद्धिंबाधित्वातोलोपेकृतेणालेवस्थापेतानवेष्टायति॥माधवमतेपिओ॥अत्रारित्ये राम
वरूपमितिकौमुमविरोधात्॥नचवृद्धेरपिपरत्वादतआदेरितिदीर्घेकृतेणालओत्वंसङ्कारमितिवा १४९

व्यमाणपक्षो पावित्यत्र दीर्घग्रहणस्यापि सत्वात् । पुरस्तादपवादन्यायेनोदोषाभावेपि बाधसामान्य
चिंतायां दोषध्रौव्यात् । व्याप्यापेनु व्याश्रयत्वाद्वा शेति हि न प्रवर्तत इति न व्याप्तं तन्नादुरवनुधित्यादौ स्वो
क्तसर्वग्रंथविरोधादेकादेशविषये व्याश्रयत्वं नास्तीत्यवः परस्मिन्नित्यत्र कौस्तुभखंडनाव
त ४ सरे प्रतिपादितत्वाच्चेति दिक् । अन आदेशितिदीर्घ इति । पररूपस्यांगग्रहणेन ग्रहणान्यग्रहणास्स
मानाश्रयत्वेनांगग्रामममतो लोपमपि परत्वाद्बाधित्वेति भावः । आलोप इति । ननु अ अ अनु
स्य इति छित्तेन व्यात्क व्याश्रयत्वस्य दूषितत्वेन समानाश्रयतया पररूपं बाधित्वाऽऽतत्र आदेशितिदी
र्घेऽतो लोपइत्यनेन लोपे तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादातो लोपाप्रवृत्तौ सवर्णदीर्घेऽअनुः उसिनुप
ररूपे ऽउरिति च रूपाभ्यां भाव्यं पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्वं न पूर्वपरयोर्विधाविति प्राचामेति चेन्न
न्यमेवेतत भाष्यादिग्रंथस्यात्रोदासीनत्वात् । यदि तु प्रामाणिकग्रंथादनुः उरित्यवलहं समभि
नंस्यात् तर्हि वार्णीपरिभाषया अनित्यत्वं शरणं । कर्तव्यं डीसाहचर्यादिति । पंचमीसमासप्रत्याख्यान

मभिप्रेत्येदं चकारेणतस्तु तद्दूषयित्वा पंचमीसमासश्चावश्यक इति स्थानिवत्त्वेनैव सौलेयिनेत्यवगंत
व्यम्॥ विवायेति॥ इदं चार्वाचीनमते॥ भाष्यमते तु वयां चकारेत्येव॥ एवं शिश्रायेत्याद्यपि भाष्यासम्मत
मिति बोध्यं॥ अनुनासिकस्य क्वि॥ नेह माहृच्चर्याद्दानो विहितः क्वि वेवय्य इत्येने किंत्वाचारक्विवयि अप्य
क्वियोऽत्रेव वक्कारस्य सामान्यग्रहणार्थत्वाद्यकारस्य चैतद्विघातार्थत्वात् [illegible] नेनाचारक्वि
प्यपि दीर्घः सिद्ध इत्याशयेनाह॥ इदामतिराजानतीत्यादि॥ एतच्च साधवमतो हरदत्तग्रंथे तु राडननिद्धम
नीति ह्रस्वपाठो दृश्यते कौशेयप्येवं॥ साहचर्यबाधे मानाभावात्॥ न चानुबंध एवमानां बेरष्ट क्रेस्यैत्य
त्रास्यैवग्रहणं मा भूदित्यनुबंधस्य साफल्यात् इति कौस्तुभे मनरूपं स्थितं देवतीनाः अपदांतत्वा
द्विकदित्युत्वं न॥ ऊठूत्तु नासिलाघनुनासिकादिसाहचर्येण धातुप्रत्ययस्यैव क्वियो ग्रहणात्॥
ऊठीति॥ साहचर्यमनित्यमिति भावांघवतीति॥ गुगंतेति गुणंवाधित्वांतरंगत्वाद्गुणः॥ अंतरंगेय राम
शोकत्वेच्छेडूना सिद्धः॥ नाजानंतर्ये इति निषेधात्॥ आगत्वादुगरोऽस्या दित्यपि न॥ स्योन इत्यत्रेव व्या॥ १५०

अयत्वादिति भावः। उचितमिति अनुनासिकस्य कीत्वमसाधवेन साहचर्यं नाश्रितं ह्रस्वोरित्यत्रापित
स्येव क्ङिपोऽनुवर्तनादिति भावः। प्राचोक्तमनुवदति। यत्विति। अनाकरमेवेति। हरदत्तमाधवादिमहा
ग्रंथविरोधादिति भावः। वस्तुतस्तु भाष्यवार्तिकविरोधे महाग्रंथानामप्यप्रामाण्यमित्युक्तमेव। किंच।
न केवलं भाष्यादिविरोधो हरदत्तादीनां किंतु परस्परविरोधोऽप्यस्ति। हरदत्तस्तु चकाविति ह्रस्वः
व: ५ ह्लोपाविति घाश्रित्य च केत्याह माधवस्तु न व्येष्वेव भयं साधुत्वेनांगीकृतं तस्मात्परस्परविरोधाद
प्यप्रामाण्यं ध्रुवमिति स्वामासस्त्वां चकारेत्यादि प्राचोक्तमेव रमणीयमित्युक्तं विस्तरेणाभ्यशा
दिभ्यः। अच्चेरिति ग्रन्थे काभिप्राये गौकवचनं नासौ प्रसज्यप्रतिषेधः। गोस्त्वाते वैयर्थ्यापत्तेः। भवत्य
र्थे क्यङ् च्विरप्रितन्त्रोक्तार्थन्यायेन ह्यंतान्न क्यङ् न भविष्यत्येवेत्यतः पर्युदासएवानस्य च सदृशग्र
हिल भिप्रायेणाह। अन्तत इति। क्यङ् स्यादिति। भृशादिभ्यः सर्वेभ्यो विशेषेणेति भावः। तेषु
चे यहलं नादृष्टास्तेषामन्यस्य लोपोऽन्वाचयशिष्ट इत्यर्थः। प्रातिपदिकमिति। न तु धातुः। तथा च वद्द्यमाणा।

सि॰र॰ति ज्ञापकाद्व्यपनेरिति भाव। अनुबंध इति। पररूपेणाद्याक्कारौ निर्दिष्टौ। तत्रान्त्यस्येत्संज्ञकत्वादनुदात्तेद
१५१ यं। अन्यस्य करणाव्यलोपि चार्थः। तेन चङ्परे णौ यथा ऊत्वो नेति। शुद्धेयोयमिति। शुद्धे केवलो नास्ति ना
प्युपसर्गान्तरं श्चेद्दृति यदि शेषसिद्धसंशद्धपूर्वकत्वमित्याशयेनाह। सामर्थ्यादिति। पूर्वपदमिति। तत्र
समास एव संभवतीति तेनांदोलयितास्त्री लयित्वेत्यादौ आप्रेत्यादीनां न ष्ठयकरणामिति न्यापवन्त
तस्य पूर्वपदमिति पूर्वपदमिति। मन्त्रसमासस्य वसंभवेयौगिकग्रहणेपिन दोषः। आंदोलयत्यादी
नां धात्वंतरत्वेनापूर्वेपारयद्वस्था यवकरणाभावइति वक्तुं शक्यत्वात्। एवमवधीरयतीत्यादावप्यन्य
५७ स्य नष्टैकरणं बोध्यं। अत एवाडागमं वशद्वृद्धित्वं च कृत्वात्राववधीरदित्युदाहरन्नोपदेवः। वकुलमेतन्नद
र्शनामिति वकुलस्य महसोनसंग्राहत्वाविशेषाद्धीरेत्यपि धातुः कल्प्यः। तेनेतीवधारामवधीर्य मंडली
तिश्रीहर्षस्य प्रयोगववधीर्य धैर्यपरिरंभेति माघस्य च ल्यपि वेत प्रयोगेपि साधुरित्यवधेय मा संग्राम अशाह्देतु पूर्व राम
कूरणाभावादसंग्रामयत। संग्राम यिवाऽसंग्रामतेत्यत्राट् समः प्रागेव भवतील्यमुनाद्वित्वंतु समएवे १५१
प ३ स १

निसिद्धं। ज्ञापकफलमाह। मनःशब्दात्त्यागिति। सुमनसः उन्मनसः अभिमनसः दुर्मनसः इति भ्रंशाद्द्वैव
स २ र्व्विरः सोपसर्गाः पञ्च ते तेभ्यः क्यङ् उन्मनायते ल्यप् द्विर्वचने ष्ठ अनिष्टप्राप्ते तस्य पृथक्करणाज्ज्ञानाव नंत
भूतत्वेन मनःशब्दात्त्यागे वाङ् भवति ल्यप् द्विर्वचने च यथा भवतः इत्यर्थः। सुमनायते इति। अन्त्यस्य
हलो लोपे ऽक्त्सावेति दीर्घः। ल्यपः। सुमनाय्य उन्मनाय्य। द्वित्वस्य। सुमिमनायिषते अभिमनायिष
त इत्यादि। ओदाधि त्वेति। इह डो धात्वं तगीतत्वे न ह्केनेन समासाभावात् ल्यपि विति भावः। उन्मनाय्येति।
ननु उदः मनःशब्देन सार्द्धं समासो जात एवेति क्तेनेन पुनः समासाभावात् कथं ल्यपि विनिचेत्सत्यं पृथ
क्करणे न समासस्येव निषेधात् क्तेनेन समासे ल्यप् स्त करणे वेति यूहा। अत एव वागत्य भूत इत्यत्राव
वशाद् सान्निध्यमात्रेणागत्य भेति प्रातिपदिकमात्रात् क्विप् एवं रूपसिद्ध्यति। समासनिषेधाभावे त र्व्व निद्ध
यायुदत्वात् संयोगान्तलोपो दुर्व्वीर इति भावः। ङस्योमाङ्डि ति। अत्रैकादेशापन्नोपसर्गस्य पृथक्करणा।
भावे आङ् ग्रहणमेव लिङ्गमित्तरद्व्यं प्रासंगिकमिति भावः। ओ स्त्रीयदिति नवाप्युरवुरित्यादावर्थेव

सि॰ र॰ ति॰ निचरिनार्थत्वादनर्थके पररूपं न भवत्येवेति वाच्यम् । अभिं घुः स्त्रिं घुरित्यघासिद्ध्यापत्तेः रर्थवत्परिभाषा
१५२ पररूपेणेति प्रतिपादितत्वात् कृतनिषेधोपि लिंगामित्यपि वस्तुवचनत्वाद्वा । ओष्ठीपदिति । ओष्ठीपेत्यु
तः प्रागोष्ठिः एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादोकारत्वात् आङि इति प्राप्तं पररूपं नेत्यर्थः । चशब्देनेति । तथा चौ
सीयदित्यादौ नात्र याणां निषेधं विनापि सिद्धत्वाद्वार्त्तिकं निष्फलत्वेन सिद्धमित्यर्थः । लोहितादिना
पान्तु । आदिशब्दग्राह्याणां श्यामादीनां भृशादिषु पाठात्पूर्वेस्तत्र एव तद्विशेषणं न त्वस्मिन्सूत्र इ
त्यर्थः । तस्येति । आदिशब्दस्येत्यर्थः । उपसर्जनस्यापि तु व्याप्यधर्मगुपस्थापितत्वेन प्राधान्यात्सर्वनाम्ना
परामर्शो भवत्येवेति भावः । इतराणीति । लोहित । नील । मंड । फेन । हरित । मंह । षडेते लोहितादय
:पठिताः । पंच भृशादावेव पाठादित्यर्थः । तस्यापीति । क्यषः ककारस्येत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । षकार
प्रत्याख्यानस्यापि न च वाक्यषष्ठ्यत्र कथमिति वाच्यं वायादित्येव वस्तुवचनत्वात् । न चयाः अस्याः …त्यत्र राम
परस्मैपदप्रसंगः तस्यापूर्वविधित्वे दोषसत्वेपि सामान्यतः शास्त्रांतरप्राप्तस्य पदद्वयस्य प्रकरणं नियम १५२

मार्थमित्यंगीकारे दोषाभावात्। क्याच्छंदसीत्यत्रापि याच्छंदसीत्येव सूत्रे मकुन्तरायुर्भर्त्सरापुरित्येव
मर्थमिति भाष्याच्च। अत्र काशिकाकृत भाष्येय घप्यादिशब्दस्य अन्पाख्यातस्तथाप्ययपठितेभ्यस्तु क्यषेवम
वति। चर्मायति चर्मायते। एवं निद्राकरुणादयोपाशब्दे सुखदत्याहा तदनुवदति। यत्त्वित्यादिना। दृषपदि
।वितद्भमिति। आदिशब्देन प्रत्याख्याने क्यषो विधायकान्तराभावादित्यर्थः। तेभ्यः क्यङेवेति। ननु केवलं दृ
त्रिकारोक्तरीत्या पंचानामेव भृशादित्वं किं त्वाकृतिगणत्वेन ये संग्राह्यापठिताः शपामादयस्तेभ्योपी ग्र५
तिभावः। लोहिनीयतीति। क्यषंतत्वात्परस्मैपदं पुंवद्भावाभावश्चेति भावः। कष्टायक्रमा विधाव
नार्जवं क्रमणानि षिद्धार्थानुष्ठानमिति यावत्। चतुर्थ्यंतात्कष्टशब्दान्नार्जवेक्यङित्यर्थः। कष्टा
यक्रमणेत्कामति कष्टायत इति भाष्यकैयटादौ व्याख्यातं। एवं स्थिते मूलकृत्फलितं क्रमणशब्दार्थ
थमाह। उत्साह इत्यर्थ इति। अनंतरोपि क्यषिहन संबध्यते। किंतु क्यङेवेत्याह। क्यङ् स्यादिति। क्रमतइति।
वृत्तिसर्गेत्यनेन तङ्। कष्टं कृच्छ्रं कक्षं गहनयोरिति नेह। तेन वचनत्साधनके मिलंद्द्यते सुख्येर्थे उत्साहार्थे

सि॰स॰ति भवानदाह। पापं कर्त्तुमिति। कर्मणोरो। कर्मणा इतियेच मेयकृ वृचनांतप्रत्मे कामिप्रायेण। तदाह। कर्म
१५३ म्यामिति। वर्त्ती तिनियातनामयं तान्त्किन्। तेन रायास अथैतिन मुञ्श। चरतेः संयदादित्वाकौ वेक्किपद
153 न्याश्रयेन। हावर्त्तनायां चरणोचेति। रुखादिभ्यः। कर्मणा इत्यनुवर्त्तते। कर्त्टइतिलुप्तषष्ठीकंभिन्नंपदं।
वेदनानुभवः। कर्त्टवं चतदाश्रयत्वेनैवेत्याह। वेदना कर्त्तुरेवेति। चित्रीयत इति। क्त्विचमवयवेऽकना
र्थसत्कयडंतान्नङ्थीयुक्त भांड। कूरणा इत्यनुकृत्या क्रियाविशेष लाभ इत्याह। युद्धादुदसन इत्यादि
नान्तत्रपुत्ससुदस्यति व्यस्यतिपर्यस्यति इति विग्रहे णिङ्वोदसनादीनांवो धेपितन्न क्रियाविशेषक्रे स्थ ६
मेणावोधायोदादीनां युद्धशद्वात्पाकृप्रयोग इत्यभिप्रेत्योदाहरन्ति। जनु च्छय ते इति। मुंडमिश्र करणाय
हणानुहन्ति धून यन्नाह। रूप इति। तद्वला देव भोजनन्नित्यादयोर्थ विशेषाः सर्वे लभ्यन्त इति भावः।
हल्लोसन्यापूर्ववेति। इदं पदद्वयं विस्मरणा चुरादावने प्रातिपदिकमाह कनयती निरक्रनाह लादेरितिरत्वमि राम
व १ ष्टेदित्य निदेशान्न भवति। पृथुमृदु द्वादिपारिगणितेष्व कृतशद्वाभावात्। ओजढ इति। क्तांते पि भाष्यमते ओ १५३
त्वचः। ध्व इति। निपातनात्कुत्वं नेति मते। ३
वार्तिकमते तु कुत्व प्राप्नि र्न

जिट दित्ये वद्रूपमित्य वो वामा। प्रक्रियायामवर्णापरत्वप ह्रस्यहषितत्वात्। नित्यत्वादिट्लोपश्च तिन्न चांत
रंगत्वात्पररूपशंक्यं। वर्णादांगं बलीय इत्युक्तेरिति भावः। न्याय्यमिति। वार्णपरिभाषाव्याश्रयत्वान्न प्रव
र्तत इति भावः। करवत्तु रित्यत्रान्यस्त्वयं थ विरोधात्तन्नेत्यवधेयम्। त्वादयती त्यादि लक्ष्यस्य प्रामाणिक
त्वेतस्यात्र अनित्यत्वं शरणीकर्तव्यं। अन्यथासिद्धेरिति। प्रकृत्यैकाजित्यस्य प्रेष्ठः स्थेष्ठ इत्याद्युदाहृतं तद्व
त्ति कृद्भिः। प्रस्थाद्यादेशानामाभीयत्वेनासिद्धत्वान्नत्वन्या। स्थ्यानयत्रेऽकारोच्चाररासामर्थ्यात्टिलो
पाप्रसंगान्नार्थः सूत्रेण। एवमनाभीययोः अनयोरपि श्रेष्ठो ज्येष्ठ इत्यत्र। कारोच्चारणा देवनाटिलोपः।
तथा स्त्रग्विनः स्त्रजिष्ठ इत्यपस्थानपयसिष्ठ इत्यत्रापि टिलोपापवादस्य विन्मतोर्लुक स्तत्र लक्ष्ये प्रवृत्तेर
वशिष्टस्य पुनष्टिलोपो न। त्वादयति मादयतीत्याद्यर्थं तु सूत्रमावश्यकमिति भावः। केचित्त्वंगवृ
त्तपरिभाषया न वृद्धिः त्वदयति मदयतीति इत्यर्थः। पुष्मयतीति प्रवादौ न भवतः। विभक्तिपरत्वाभावात्।
युवंतासि। जितिह रदत्तमत्ते विभक्तेर्लुका पहारात्तान चादेशयोरंतरंगत्वात्स्वमेव प्रवृत्तिः शंक्या। अंतरं

गानपीन्यादिपरिभाषणात्। आप्रातिपदिकादेवशीडितिनुव्न हकाउह इत्यायपत्यादिम्पः। क्विपित्वाप्रमाप्र
त्वादमाद्धत्वद्धमद्ध इतिषट् प्रातिपदिकानि। तत्रारव्यपस्यैकत्वेन व्यानामस्मा केवस ँ त्यपि विभ
क्तिषु रूपाणि तुल्यानि वा द्विवबहुत्वयोस्तु रूपाणां भेदो वर्ण्यते। नत्वसर्वस्वन्तत एव विस्तरेणोहत्यमनो
रमाखंडनपूर्वकं प्रसंगादहंप्रत्ययीपदांस्त्र अध्यापितमहाभाष्याविद्वांसस्स्पष्टमत्सराः दरीदृश्यन्ते तत्रै
वस्वान्तेर्थ्ये हेतु महस्थ॥ २॥ ठेरित्यस्यैवेति। इष्टमेयः स्वपरतनए काजनेकासाधारणमेतद्व्यापकं ननु
नस्मद्धितइति। स्वनशाद्दियाणि सत्वेपि प्रेष्ठादौ तदभावात्। प्रत्येकमिमावशास्त्रत्वेकाहे वप्रवर्त्तमानं
व्याप्यमिति। व्याप्येन निरवकाशेन व्यापकस्य बाधोन्याय्य इति भावः। भत्वादिति। द्विषद्भवदित्यतिदेशप्रा
पितात्। संप्रसारणमिति। श्विपुवेत्यनेनेतिशेषः। नचातद्धितइति निषेधशंकयः। शोचोतद्धितत्वात्। नोप्य
तिदेशात्तद्धितत्वं। राणाविष्टवत्प्रातिपदिकस्येत्यत्रायमेयेसमूमीदशात्उपमानात्सम्प्रत्यताद्धितप्र राम
त्ययइतीष्ट निपूर्वस्य यत्कार्यं तस्यैवाति व्यतिदेशात्। नचतद्धितत्वं पूर्वस्य कार्यमित्यतोन तस्यातिदे १५४

शंनचामद्धितइतिनिषेधएवपूर्वस्यकार्यमितिवाच्यं।लाघवात्तस्यपर्युदासत्वेननद्धितेविधिनि
षेधयोर्द्वयोरप्यभावात्।यविष्ठइत्योदाविष्ठनिर्दिष्टस्यओर्गुणस्यापिनातिदेशः।संप्रसारणाट्टिलोपयोर
सिद्धत्वादितिभावः।ज्ञालिष्ठइति।ज्ञलन्तशब्दस्यगुणवचनत्वाभावादिष्ठनःप्राप्त्यभावेपिमतुबन्तादिष्ठन्।
विन्मतोर्लुक्इतिलुकियौगिकत्वेनगुणवचनत्वात्केवलादेववेष्ठनिनस्तद्धितइत्येतद्बाधित्वापरत्वाट्टे
रित्यनेनटिलोपइतिभावः।अश्वनयतीति।अश्वन्इइतिस्थितेप्रकृतिभावेनटिलोपोनिषिद्धः।ततःसंप्रसार
णेकृतेपूर्वरूपंबाधित्वात्तुनटिलोपःप्राप्तःसचवर्णादाङ्गमित्यस्याव्याश्रयत्वादनित्यत्वाद्वाप्रवृत्त्यापूर्व
रूपस्यैवप्रवृत्तौपुनःप्रकृतिभावइतिकथंचिदिदंसमनमित्यरुचेराह॥ ॥आङुरिति।उदीचयतीति।उपसर्ग
स्यपृथक्करणान्नधातोःप्रकृतिभावेनटिलोपोना।उदईदित्यकारस्यईदादेशः।प्रतीचयतीति।अत्रचइस्य
लोपेचाचितिपूर्वस्याणोदीर्घः।प्रत्यचिचरितिति।द्वित्वेपिलोपस्यस्थानिवद्भावाच्छिशब्दस्यद्वित्वं।नत्वासे
भित्यत्रवाडागमःशाकल्यः।नत्रसमानाश्रयत्वेनाल्लोपस्यानीयत्वेनासिद्धत्वादाट्औचित्यपिप्रकृते

सिरुति. व्याश्रपनयात्तदभावादट एवयुक्तत्वात्॥ प्रति अचिचर्दिति॥ न च न समास इति निषेधः पृथक्करणो न स
१५५ मासनिवृत्तेरुक्तत्वात् अन्तरंगं निषेधं प्रति बहिरंगस्याटोऽसिद्धत्वाच्चाय एए शाकलयोस्तु नासिद्धता॥ ना
155 ज्ञानं तर्ह्यद्य इति निषेधात् समीचयतीति॥ नन्विहादेशेन समोऽपहारात्कथं पृथक्करणमिति चेन्न॥ एकादे
न४ शेनापहारे सत्येव पृथक्करणमिति ज्ञापकस्याविशेषापेक्षत्वात्॥ असम्यविचर्दिति॥ अटो बहिरंगत्वेनासिद्ध
त्वादुत्तरपदहेतुकः सम्यादेशः॥ अटः समासानवयवत्वेन सिद्धिनित्यसमासयोरिति शाकलप्रवृत्तिभावनि
षेधो नेत्याह॥ समि अचिचर्दिति॥ एते न पृथक्करणे न समासत्वनिवृत्तिरिति न च्युतात्पर्यं फलितं॥ ति ६
न त्वित्यं समासमध्ये वर्णान्तरप्रयोगानुपपत्तेः॥ सविशेषणानामिति प्रतिषेधाच्च॥ किंचैवं परिहृष्टव्यस्त
मनाय्येत्पादौ लक्त्योत्ते न पुनः समासाभावाल्ल्यबादेशो न स्यात्॥ तान्तदेकस्यैव समासावयवस्य शत्रान्तरे
ण पुनः समासोऽदृष्टचरः॥ एतेनाजहत्स्वार्थापक्षे नाऽपसर्गस्सम्बन्धपदे लक्तोत्ते न सामर्थ्यात् पुनः समस्य राम
ते इतिपरिहृतव्यैत्यादिसिद्धिरिति कैश्चिन्मोक्तं निरस्ताऽजहत्स्वार्थायां दोषतादवस्थ्यात्॥ स्वाततन्त्र्यात् प्रवृत्तिप्र १५५

न्यायप्राप्तिं प्रतिहन्तीव चेत्यत्रैव पृथक्करणे यदि समासत्वमेव स्यात्तदंगीकार्यं तत्राचक्षते इदि सेत्यनयोः सत्त्वयो रा
गमयोर्न कश्चिद्विशेषः समः समि। वाचित्येन योः स्वरयदाधिकारस्थत्वात्स्यादेशादीर्घोदुर्लभा एवेवल
द्वारो कचहस्वक्रमते। यदि तु समी चपति प्रती चपतीत्यादिलक्ष्यं प्रसिद्धप्रयोगप्रामाणिकग्रंथे च प्रमि
तं स्यात्तर्हि दुर्लोप इत्यत्र चकारस्वरग्रहणमनुवर्त्य स्वरपदे पिपक्कचित्कार्यमिति रमयाश्चानुरोधेन भवतीतिज्ञापना
र्थं व्याख्येयमिति कथंचित्समर्थनीयमित्यास्तां तावत्। तिराय युतीति। अत्र त्रीयसर्गत्वाभावात्तिरसः इत्थ
करणानास्तीत्याह। अवेरिति। असिद्धत्वादिति। तन्नरन्त्रेणातरपदपरेहेतुकाश्रयादेशः सिध्यतीतिभावः।
उपधाहूस्वोनेति। अग्रगतस्लोपोपितत्रास्लोपिपयहरीनगहणहतिसिद्धेन्नादितिभावः। सध्र्यं चमिति। एथ्येतत्र
राभाक सर्ववत्। विष्वड्यं चमिति। विष्वग्देवयोश्चेरित्यद्र्यादेशः। देवद्र्यं चमिति। नवार्थेनात्कृतमदाच
द्वितिकारस्करथपरथकारत्वादिकं स्यात्ततश्च देवानंचयतीति प्रयोगः स्यात्। एवमुत्तरत्रापि अमुमंचय
तीति स्यादिति वाच्यं। अपमारोहत्येवतत्र वृत्तेः। इहतु लुप्तः क्विन्। एतत्तु कृत्तु संनियोगात्सिद्धत्वात्सिद्ध

सि॰र॰नि
१५६
156

मि

मः। किंच महाजनस्यासिद्धार्थविषयकमेवतत्। आख्यानग्रहणबलात्। अदड्यंचे ति। अदसोद्रेः पृ
थङ्मुत्वमिति श्लोकवार्त्तिकोक्तचरमपक्षादारभ्यावरोहक्रमेणात्रीणि विग्रहवाक्यानि प्रदर्श्यते नैव क्र
मेणोदाहरति। अददड्यदिति। अदमुयंचमिति। अन्त्यसदेशस्येत्यस्मिन्पक्षे द्वितीयदकारस्य मः।
रेफस्य उकारादेशः। इकारस्य परणः। अदमुआययनीति। णाच्यड्रेरिकारस्य इयादेशो णाव इकारस्य
नुशापि गुणायादेशौ रेफोकारस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यासिद्धत्वान्न यणादेश इति भावः। केचिदिहोल्त्ववदिमि नि ५
स्ताध पक्षे विग्रहं। ति। अमुमुयंचमिति। इह हापि पूर्ववदेव प्रक्रिया बोध्या। अमुमुआयदिति। पूर्वत्रासिद्धीय
मद्वित्वद्वत्युक्तेर्द्वित्वे कर्त्तव्ये मुत्वं नासिद्धमस्वयतीति। अव्ययानां भमात्रे टिलोपः प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभा
वस्तु येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधक इति भावः। असस्वदिति। गोहूतस्याटिलोपस्य स्थानिव
त्वात्स्वरशाहस्य द्वित्वमित्यर्वाचीनमतेनेदं। निषेधे पंते अजादेशः स्थानिवत्। अच्लादेशस्त्वपां तेन णि राम
ज्विशिष्टस्यैव द्वित्वं युक्तमित्याह। असिस्वदिति। भावयनीति। बहुशब्दस्य भूरादेशः इष्ठस्य यिट्चेनीष्ठ निनस्यभि १५६

धानात्। इष्टवदित्यत्र सन्नम्यंनाद्धनिरित्यकत्वात् पिडागमाभावेन तत्संनियोगशिष्टो भ्रस्भावोपि नेति म
तांतरमाचष्टे। बहपतीन्यन्यद्वति। एतच्चदेरिति सूत्रे कैय्यटे व्यक्तं। स्वजयतीति। टिलोपापवादस्य विन्म
तोर्लुकः प्रवृत्तत्वात्तु नष्टिलोपो नासिद्धात् पूर्वकेति। यत्त्वंगवृत्तपरिभाषया न वृद्धिरिति कैयटेको स्कभ
योरुक्तं। तत्त्वं त्यां लुको नागत्वेन तत्स्थाः प्राप्त्यभावात्। न वृद्धिरिति। टिरिति सूत्रे स्वजयतीति भाष्योदाहर
णामत्रमानाकुलत्वं तु ना इष्टवद्भावेन भत्वात्। आमतीमिति। टोश्चि स्वंवद्भावेमतुयो लुक्। वृद्धिः। आयय
ति। नेति मतेतु अययति। अतएवाह। अशिश्रपादिति। आघमतेतु अशिश्रायदिति स्यात्। अग्लो
पित्वेनोपधाह्रस्वनिषेधप्रसंगात्। पपयसयतीति। लुङि तु अपपपयसत्। असस्वजत् इत्येव। सन्वद्
त्वादित्वं तु न। विन्मतोर्लुकपि अनग्लोपइति निषेधात्। अगनग्लोपेपि सन्वद्भावादित्वं नेति भाष्य
सिद्धांतात्। गोमंतं गावयति। मतांतरेतु गवयति। चङि। अजुगावत्। अजूगवदिति मतभेदाद्रूपद्वयं।
स्वजपयइत्यादिविग्रहे तु असिस्वजत्। अपपयत्। इहाग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वदित्वे स्तः। गां अजूगव

सि॰र॰ति
१५७
157

त्रानावंश्रन्ननवदित्यादिाइत्येचस्तवृधातोः सन्वड्ढावोवेति व्यवस्थाभ्रन्यंवचनं प्राचापत्यपठितं
तड्ढाष्याादावभावादप्रमाणामेवास्थवपतीति डुहत्युरत्स्याा ऽनलक्षणाा हे ङिः प्राप्नाश्रगहन्नपरिभा
षयानेतिराद्धांतइति संप्रदायः। एवंदवयति युवयतीत्यादौ ऽप्यापयतीति। वृद्धस्य चेति ऽपः। सच्चृणि
यस्थिरेतिवर्षादेशेनविकल्प्यते। वचनंद्रूपप्रामाण्यात्तदाह। वर्षयतीति। वरयतीति। वराद्
शेहृद्धिर्नेति सर्वधातवर्त्तौमाधवोक्तेनेवाद्धिः। स एवौराौतौ वृद्धिमुदाहरद्दित्याह। वारयतीति।
नवृद्धिविकल्पाद्रूपद्वयंसिद्धम्॥ ॥युक्तिप्राबल्ययुक्तेश्रीतेऽरत्नाकरेऽस्तुलोत्र्रहंव्याचक्षिस्मवा
त्स्रवेंकरुशस्यतुष्टये॥ ॥ ॥इतिश्रीमद्वैयाकरणसिद्धांतरत्नाकरेनामधातुप्रक्रिया॥ ॥ ॥क
राड्वादिभ्यः। यङ्ङिःघितोधात्वच्छिकारमभिसेधायाह। धातुभ्यइति। तेनयकआर्धधातुकसंज्ञासिद्धा
।नित्यामिति। वेति। निर्वृत्तमिति भावः। धातुभ्यइत्यनेनप्रातिपदिकेभ्योनयगित्यपिसूचयन्नाह। द्विधा राम
हीति। तथाचभाष्यंधातुप्रक [illegible] रणाद्धातुःकस्यचासंजनादपि। आहं यमिमंदी १५७
हवा।

र्घमन्ये धातुर्विभाषित इति। तत्र धात्वधिकारात्कुगानिषेधफलकं कित्करणं त्वासं दिग्धं धातुत्वं वा नि-
त्वाङ्नित्वानुबंधस्तु न लिंगं। तस्यावयवे ऽकृतार्थेन यगंतविशेषकत्वात्। तेषां मध्ये केचिद्दीर्घान्ताः
कंडूञ् असु ञ् इत्यादयः पठिताः सावदीर्घान्तता प्रातिपदिकत्वाभावे व्यर्था। अकृत्सार्वधातुकयो
रित्यनेनैव सिद्धेरित्यर्थः स्वार्थ इति। यत्तु प्राचोक्तं कंड्वादिभ्यो यक् स्यात्स्वार्थ इति। यच्च कंडूं करोति
कंडूयतीति। यच्च नामधातुत्वाद्धात्वेर्द्वित्वे प्राप्ते कंड्वादेस्तृतीयस्येति नियम्यत इति। तत्सर्वं भाष्ये कैय्य
ट वृत्त्यादिविरोधादप्रामाणिकमेवेत्युपेक्ष्यं। प्रातिपदिकस्य रूपाणि तु कंडूः कंड्वौ कंड्वः इत्यादीनि [illegible]वत्। वधू६
मंतूयतीति। अकृत्सार्वेति दीर्घः। अथवा तोऽस्मान्मंतुः मंतू इत्यादिशंभुवत्। एवमग्रेऽपि। कुषुभ्यतीति। अ-
तो लोप इत्यकारलोपः। न च परत्वाद्दीर्घः शंक्यः। रायल्लोपावित्युक्तेः। अकारोच्चारणसामर्थ्याद्धातुत्वेऽश्रवणार्थ
मा। कुषुभं कुषुभ इत्यादौ तु तरत्राप्येवमदंतेषु द्रष्टव्यं। न च यथा लेट् लोट् इत्यादिष्विव हलंतान्येव पठ्येरन्नि-
ति भाव। अस्य पाके विन्मनस्त्रयनापमतियठं। तान्न मनस्स इत्यपस्य निर्देशात गिनमेवायमेव सर्वभावेऽस्य

सि.र.ति त्रपूर्वशाद्वोयिवेचित्तुधात्वंतरनितिमत्वानामनस्यतिष्ठर्यतीत्युदाजह्रिरे॥ ॥युक्तिप्राचुर्यपुनेश्रीतेडे-
१५८ न्नाकरेणले॥ अहंव्याचक्षि कंड्वादीनवेकटेशास्यतृष्ये॥ ॥इति रत्नाकरे कंड्वादयः॥ ॥प्रथमस्य
158 तिाज्यलक्षणामजोदेर्द्वितीयस्यापि कंड्वादेरिति कंड्वादिप्रकृतिकयगन्तस्येत्यर्थः। न च भुरणगदादि
षुतृतीयस्य संभवात्किं लक्षणायेति वाच्यं कंडूयियिषतीत्यादिषु भाष्यादौ पि शब्दस्यद्वित्वदर्शना
त्तौतृतीयस्येति। अपूर्वविधिरयं नत्वप्राचीनोक्तरीत्या नियमः। कंड्वादीनां नामधातुत्वं नास्तीति भाष्य
राद्धांतात्तान्न चैवमपूर्वविधित्वे प्रथमद्वितीययोर्द्वित्वबाधो न स्यादिति वाच्यम्। तत्र कोडिरपि न्याये
नत्वनुपपत्तेः। भ्ररणयतेः सनि भ्ररणिणिषतीत्यस्सूयियिषतीत्यादि वो ध्यं। न च सुखदुःखले घ्लो
घेत्यादीनां च सनि तृतीयस्याचोऽभावात्कस्य द्वित्वमिति चेन्न। तत्र सन एव द्वित्वाभ्युपगमात्। कंड्वा
त.२ दिघटिद्वित्वमाडिधानौ कंड्वादिशब्दस्य लक्षणाभ्युपगमात्तथाच स्तुस्थिषिषतीत्यादिरूपाणि बोध्यानि राम
निश्च तत एवनामधातुत्वसमाप्य कंड्वादयः पृथगुक्ताः। आद्येतरस्येति। यद्यपीदं द्विर्यियिषतीत्यादावाधद्वित्वे १५८
तत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्धातायस्याद्द्वित्वे हलादिशेषेणायलोपउत्तरखण्डे य
स्य हल इति यलोपेऽतो लोपः; १४

पिबाधकाभावं अभ्यासङ्कृत्वे नेष्ट सिद्धेः। तथाप्याशीयतेः सति दोषं स्यादेवा नचेष्टापत्तिः। यथेष्टं नामधा
तुष्विप्सुतेः। नचाङादावाघस्यद्वित्वमिष्टमितिभावः। अवः परस्येवेति। अजादेरित्यत्र कर्मधारयात्पंचमी
त्युक्तत्वादितिभावः। प्रियमाख्यातुमिति। आख्यातुमिच्छतीत्यन्वयः। तत्करोतीत्याघर्थे णिच्। तदंतात्सन्। आ
चख्यारयामिति। प्रियमाचख्यारयां प्रेरयितुमिच्छतीति लौकिको विग्रहः। तत्र प्रियशब्दात्तदाचष्ट इति णिच्। तदंता
द्धेतुमति णिच्। ततः सन्। आघस्य णिचो लोपः। प्रायंयंतं प्रेरयितुमिच्छतीति हेतुमत्सि बृंहुहरतिप्यंत बृंहति विग्र
हवाक्यं। तरंतो ध्यमाघत्वं तुनेति। वाच्छशब्दस्य सादादेशे सकारस्यादेशावयवो नत्वादेशरूपः। तस्यैव चपष
त्वविधानादितिभावः। यङ्। णिङित्यादि द्वौ णिचौ। तयोर्मध्ये एकः सन्नित्यर्थः। तथाच वोभूय यिषिद्वित्वं वह
योर्द्वितीयणिडं तो धातुस्तत्त्तोल्कारे गुणायादेशयोः सतोः। बोभूययिषयतीति सिद्धम्॥ ॥युक्तिप्रावृषियुक्ते
श्रीतेडेरलाकरेवुले॥ भयात्प्रत्ययमाले यं वेंकटेशस्य तुष्टये॥ ॥इति प्रत्ययमाला॥ अनुदात्तङितः॥ व्या
स्यातमपि स्मारितं प्रकरणावगतयेकर्तरिकर्मकर्मे हक्रिया। नतुरूपिमं व्याख्यानात्। अन्यस्य योगप्तिाय
मि १

सि.र.त्रि रस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः।संप्रहरन्ते राजानः।कर्तृग्रहणं शेषात्कर्तरीत्यत्रानुवृत्त्यर्थंयस्य ष्टार्थमिहकृतं।
१५८ तत्प्रयोजनं च वक्ष्यते।व्यतिस इति।पच्यपरत्वाभावान्न षः।व्यतिसदृति।सात्यदाद्योरिति षस्य निषेधः।ए
159 कदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययस्य पदत्वात्।न गति।एभ्यः क्रियाव्यतिहारे आत्मनेपदं न स्यात्।हरन्तेरि
तिा केचित्तूपसर्गविशेषेण हिंसायां वर्तमानान्निषेधो मा भूदित्येतदर्थं सूत्रेऽर्थग्रहणमिति वार्तिकं प्रत्याच
सं ५ क्षते।ततः संप्रहरिष्यन्तौ हस्ताकरौ धनंजयावित्यत्र वयोस्तुल्यमानाविति व्याख्यानादात्मनेपदप्राप्तिरेव
नास्तीति बोध्यं।वहेस्तु नासौ निषेधः गत्यर्थत्वाभावात्।प्रायेण हि तेऽर्थाः।गमकत्वात्प्रायिकमिति।इतरेतरा।क ६६
र्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न स्यात्।लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवं प्रत्यनादरेणेतरेतरादिशब्दैर्व्यतिशब्द
स्य क्रियाविनिमयद्योतनार्थं यथा प्रयुज्यते तथात्मनेपदमपि समुच्चयेन प्रयुज्यतेत्यर्थं निषेध आरब्धः।संप्र
द्विनिमये नो भोद धनुर्भुवनं जयमित्यत्र तु करणविनिमयो विवक्षितो न क्रियाविनिमय इति नात्मनेपदं।ने राम
र्विशः।अर्थवत्त्वप्रतिपदोक्तत्वाभ्यामुपसर्गस्य नेर्ग्रहणं।तेन मधुनि विशन्ति भ्रमरा इत्यत्र न दोषः।कथं तर्हि १५८

दूर

इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरंके निविशती भयादिति। अत्र प्रयोग एवायं। पत्तु पद संस्कार पक्षे साधुत्वमिति दुर्घट
वृत्तिकृत्। तन्न। वालिसायां उपाध्व विभाषाः कम्मिकादित्यादि विकल्प वैयर्थ्यापत्तेः। पदांतर संबंधे विकीर्ण
ते नियमग्रहणेरावश्यकत्वाच्च। अन्यथा त्वं भवतीत्यादेरपि साधुतापत्तेः। कथं न्यविशतेति। अटा व्यवधाना
त्। नवत्तदागमा इत्यनेन निस्तारः। अटो गम कृत्वेन धातोरभक्तत्वात्। मैवं। लावस्थायामडिति भाष्यपक्षे
दोषाभावात्। पक्षांतरे त्वुपसर्गे पूर्वस्य नियमे ह्यवाय उपसंख्यानमिति वार्तिकमस्तीति बोध्यं। पक्षाने रिति न
पं चमी। का न हि शेष षष्ठी। एवं च वार्तिकं स्वत्यजो। एतच्च शब्दे [illegible]ितइत्यत्र भाष्य कैयटयोः स्पष्टम्। विपराभ्यां। य
स्मरसा हवर्यो उपसर्गपीरेव ग्रहणं। नेह। बहु विजयति वनं। पराजयति सेनेति। आङो दः। व्यादत्ते विहगपतिर्मु
खं स्वकीयमिति कथमिति चेत्। कर्त्रभिप्राये भविष्यतीति न व्याः नद [illegible]युक्तं। विवक्षाभेदेन प्रयोगद्वयोपगमोप
पत्तावनास्यविहरणाद्इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। आस्यग्रहणमिति। विहरणमात्रे आत्मनेपदमानिष्टमिति व्यु
त्पत्तिमेवेत्याह। अविवक्षितमिति। आङि तिङि निर्देशाच्चेह। भिक्षामाददाति। स्यज्ञावाकारद्रतिहेदनेः। शेषीर्जि।

सिद्.ति
१६०
160

शकेः सनि सनिमीमेतीस्यभ्यासलोपः तस्येदं ग्रहणमित्याह। आदोभविन्नुमित्यादिना। शिक्षविधो या
दानट्रत्यस्यत्वनुदात्तेत्वाद्देवसिद्धमिति भावः। नियमार्थमिति। तस्यानुदात्तेत्वेनाथनइति प्रज्ञ थैवा
नव्यर्थ। हरतेरिति। अकर्मभिप्रायोथमिदं वार्त्तिकं। मातुर्नु हरतीति। कदाचित्तत्सादृश्यमनुसरती
त्यर्थः। ह्रन्धादिमानिति। मात्रशब्दोवधारणे। ननुचतुष्पात्युकुनिकर्त्तकेविक्षेपोविवक्षितइत्यर्थः। गजोयपकि
रतीति। नेहप्रसिद्धोगजोविवहितः। तक्ष्णतोर्हुवारित्वात्। किं तु गजसदृशः पुरुषोपकिरतीत्यर्थः। तेन
चतुष्पात्कर्त्तकालेरवनाभावेस्थ्टोऽभावात्तङ्पिनेत्यर्थः। आतुतइति। स्तगालउत्कंठाहर्षकं शब्दं करो
तीत्यर्थः। श्लाघा उपलंभनं प्रकाशनं। हुस्नायग्रशपतइति। गोपीप्रायपस्वस्वाशयंप्रकाशयतीत्यर्थः। श्लाघ
हुङ् स्थाशपामिति संप्रदानत्वं। प्रकाशनस्थेयो विवादपदनिर्णेता। तिष्ठतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः। वाहुल
कादधिकरणेऽपीपत्ता। हृस्नायेति। श्लाघहुङ्डिति संप्रदानत्वं। उदोनूर्द्धे। ऊर्द्ध्वीत्थाने चेष्टापरिस्पंदोवि रामप्र
घमानादित्यर्थः। अत्र परिस्पंदस्यानूर्द्धत्वंनामोर्द्धप्रदेशसंयोगानुकूलकत्वाभावः। नन्दे। दोनूर्द्ध्वइत्युक्ते १६०

पिक्तिपावाचकत्वं लभ्यत एवेति किं कर्मणीत्यनेनेत्याशंक्याह। ईहायामेवेति। कर्मग्रहणसामर्थ्यादस्का
यपरिस्पंदात्मिका विशिष्टा चेष्टा गृह्यत इति भावः। शतमुष्ट्रिणीति। नत्यपद्यत इत्यर्थः। आग्नेय्येति। अ
ग्निदेवताकयर्चाऽग्नीध्रं स्थलविशेषमुपस्थिते प्रकाशयतीत्यर्थः। उपा द्देव एजा। अमंत्रकरणा
र्थमिदं। अ [redacted] दित्यमिति। पूजयतीत्यर्थः। समोगमृछि। इह वेत्तिहस्तस मोगमृछिप्र
छिस्वरत्यर्ति श्रु विदिभ्य इति प्रपद्य दशेषे तिवक्तव्यमित्याह। तत्र वार्त्तिके करा: षड् धातवस्तेषां प
च धातुनस्रत्रैव वहिप्य हशेरेव वहिष्कारे वीजाभावात्पाणिनिकर्तृकत्वभंगापत्तेश्च मुनित्रयाद
नुसारमिष्टत्वाद्रूपमेव। एवमन्यत्रापि। सम्मृछत इति। रुधेरनादेशस्य ग्रहणं। आदेशस्य त्वा
र्तिकस्यार्तिग्रहणे नैव सिद्धमिति ध्वनयन्नाह। सम्मृछिष्यत इति। अर्तेस्तु ग्रहणेऽशिदमाईच्छा दे वा ३
शाभावान्नतात्सिद्धेरिति भावः। ग्रामं संगच्छतीति। नत्वेकं समगच्छ नेत्यत्र त्वकर्मकत्वमेव। एकंस
मपद्यतेत्यर्थः। वेत्तेरेवेति। ज्ञानार्थस्य ग्रहणं परस्मैपदिभ्यां साहचर्यात्। न लाभार्थस्य विंदतेः स्वरितेत

सि॰र॰त्रि १६१ न्वात्। नापि सत्ता। विचारणार्थकयोः। अनुदात्तेत्वादेव सिद्धेः। अर्त्तिसृदृशीति। ह्वयोरिति। ऋगतिप्रापणयो
रिति। भ्वादौ। ऋस्तृगतावित जुहोत्यादौ। विनिगमनाविरहादुभयोरिह वार्त्तिके ग्रहणं। शद्कोशकाभे
161 प्येवं। एतच्च काशिकामनुसृत्योक्तं। भाष्ये तु मा समरन मा समरषातां मा समरषतेत्युदाहृतं। तेन
भ्वादेरेव ग्रहणं न्याय्यं। लुङ्विकरणोत्पत्त्यस्य बाधे मानाभावाल्लुङ्विकरणाभ्यां श्रुदृशिभ्यां साहच
र्याच्च। इत्थं च श्नुविकरणस्यात्मनेपदं भाष्यादिविरुद्धं। मरा। अड्डि धौत्विति। लुङ्विकरणो न शास्सिना
साहचर्यादिति भावः। तत्र च परस्मैपदमिति न संबध्यते। मा समृतेति। न माङ्योग इत्याड्भावः। दृश्या
दंगादिति सिचो लोपः। समार्तेति। आटि वृद्धिः। कृत्वा दंगादित्यस्यासिद्धत्वाद्धूदेह्रस्वतापां पुनः सिचो दा४
लोपः कथमिति चिन्त्यमेतौ। मा समरतेति। ऋत्वृद्धीः शीङोऽनिगुणः। निसमुपाभ्यः कमिकादिदिति। विहतं।
इतः परं सामान्यत आत्मनेपदं बोध्यं। गंधनं हिंसेति। गंध अर्दने। अर्द हिंसायामिति चुरादौ या रामः
ठात्। सहसा प्रवर्त्तमानस्य भावः। साहसिकं। आ जःसहोभसेति ठक्। ततः ष्यञ्। तत्रोदाहरणिपरदा १६१
अप्रकृतत्वाद्रहेतस्य बाधे मानाभावाच्च। मा समरतेति। ऋदृशोऽङीति गुणः। उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः। अप्रयङ् ... यिङि
तीत्यतोनुवृत्तिमभिप्रेत्याह। यादौ क्ङितीति। २

णान्यकृत्स्नद्गनित्यवशीकरोतीत्यर्थः। तेनदारानित्यत्र कर्मत्वाद्वितीयासिद्धा। नच साहसिकंप्रयोगोपा
धिः प्रतिपन्नउदाहरति। एधोदकस्येति। एधाश्च उदकं च तेषां समाहारः। यद्वा एधांसि च उदकं चेति वि
ग्रहः। उदकपर्यायोदकशब्दोपिहलायुधकोशादौ प्रसिद्धः। समानन इत्तर इति। समानेनाचार्यक
रणान्यतयस्वयोर्थः। प्रयोगो याधःपृडति। तत्वंच प्रकृति प्रत्ययावाच्यत्वेसति समुदायेन गम्यमा
नत्वमिति भावः। माराव कमिति। विनिम्युरेवं गुरवो गुरुप्रियमित्यन्न आचार्यकरणस्याविवक्ष
णान्नतद्रूहर्म्यतलादिति। भाष्येतु हर्म्यतलमित्येव पाठः। मितेति [illegible]पसर्जनकर्मणोक्रमि
वोध्यः। नभः संमाक्रामतिचंद्रमाः। क्रमादिन्यत्रतुव्याप्तिरेव क्रमेरर्थो नतूद्गमनमिति नतङ्। आ
याभ्यां। उपक्रमत इति। उपपराभ्यामित्यात्मनेपदमत्र न भवति। कत्याद्यर्थाभावात्। अतएवो
पपराभ्यामेवेतिनियमोयहिन प्रवर्त्तते प्रक्रमत इत्यत्र उत्पवधेर्यं। आप्नोति। नचसोपसर्गेहित्यादि
सूत्रं सावकाशमिति। एमुभयत्रविभाषास्विति वाच्यं उपपराभ्यामिति। नियमस्योक्तत्वात्। इत्या

सिरुति
१६२
162

दोषिनि। अनुपसर्गाक्क्रमेर्वृत्तिसर्गेत्यनेन निरवकाशेन नित्यमात्मनेपदं भवतीत्यर्थः। सर्पिषइ। सोवि
दर्थस्येत्यनेन करणस्य शेषत्वविवक्षायां परत्वात्षष्ठीति भावः। उपस्कृदनमिति। कुलभार्यामुपवेद
ते। स्वाभिलषिते प्रवर्तयितुं प्रार्थयत इत्यर्थः। व्यक्तवाचां। व्यक्ता वाचि वर्णा येषां तेषामिति विग्रहः। अपा
र्थ्येनाह। मनुष्यादीनामिति। अनुवदते इति। अनुः सादृश्ये। तेन तुल्यार्थयोगे प्राषलक्षणा षष्ठी
त्याह। कलापस्येति। दाराश्च। समह इति षष्ठीति। सामीप्यषष्ठ्यर्थः। अत्र मानं तु दास्याः संप्रयच्छते इति भा
ष्योदाहरणमिति भावः। तदेतदाह। व्यवहितेऽपीति। तच्च व्यवहिताव्यवहितसाधारणं। तेन सामीप्यनष
ष्ठ्यर्थ इति। हलंत्यसूत्रेण व्योक्तभाष्यकैयटादिदूषणानां तात्पर्यकं दुराग्रहमात्रपरमिति निष्कृष्टम्। हे स्व
परार्थं यथा न तु संधानमूलकत्वात्। सूत्रमेतद्भाष्यकृत्स्याचष्टां न च वधात्। अशिष्टव्यवहारे चतुर्थी
र्थेनेन तृतीया विधीयते। आत्मनेपदं च। एवं च दास्या सह भुंडानस्त्वयाऽदत्तं स्वयं धरंज्ञे। स्वयं चयुनस्त राम
स्येऽददाति। तत्रायं प्रयोगः इष्यते। सहयुक्ते तृतीयास्यायनतिहारे सङ्कौविधिरिति नार्थः। सूत्रे गोति। एतेन १६२

कै १

कर्मव्यतिहारे व्यतिशब्दप्रयोगश्चावश्यक इति केषांचिद्भ्रमः प्रत्युक्तः। उपायमस्त्वर्थोऽन विवक्षित इत्याहास्वी
कार इति। नेनेहन। स्वंशाटकांनमुपयच्छति। यत्तु काशिकायां विधिपूर्वकपाणिग्रहणे एवेष्यते। नेह। देव
दत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छतीति तन्न भाष्यविरुद्धं तत्रस्वीकारमात्रे आत्मनेपदस्योक्तत्वात्। अ
न्यथा स्वंशाटकांतमित्यादिभाष्योक्तप्रत्युदाहरणमसंगतं स्यात्। अत एवोपायंस्त महास्त्राणीति म
ट्टिरपि संगच्छत इति भाव। नित्यं कित्त्वमिति। यमो गंधन इत्यनेने ति शेषः। ह्रस्वादंगादिति। ज्ञादि
प्रकृतिकानामित्यर्थः। [illegible] नेति दीर्घ इको दीर्घ पूर्वस्य ५भ२६
त्युत्वे रपरत्वे हलि चेति दीर्घः। पूर्ववत्सनः। सनंताद्धि ति। प्रत्यासत्त्या सन इत्यस्य हेत्वावापव धिलाभ इति
भावः। निमित्तातिदेशोऽयं। येन निमित्तेन सनः पूर्वे यो धातुरात्मनेपदी तेनेव निमित्तेन सनाव्यवधानेऽपि
तत्प्रकृतिकात्सन्नंताद्वात्मनेपदं भवतीत्यर्थः। तेनेह न नङ्। शिशत्सति मुमूर्षतीति नन्वनयोः सत्यपि त्व
हृतितत्वं संभवति। येन शित्प्रकृतित्वस्यातिदेशः स्यात्। नमु प्राधान्यात्कार्यातिदेशोऽयमस्तु। प्राकृसनोऽपि म्रि

सि॰ र॰ ति
१६३
163

धातुभ्य आत्मनेपदं हृत्संतत्य हानिकेभ्यः सन्नं तेभ्योपि तत्स्यादिति। तस्मिन्य ह्योशिशात्सतीन्यासो द
षः स्यादेवेन्याशेकयाह। शादेरित्यादीति। वाक्यभेदेनेति। शदिम्रियतिप्रकृतिकसन्नं तादात्मनेप
दं नेति वाक्यांतरं कल्पनीयमित्यर्थः॥ विस्तरस्तु भाष्यकैयटयोरनुसंधेय इति दिक्॥ प्रोपाभ्यां यु
जे॥ ननु उपसर्गे नियुङ्क्ते इत्यादौ यथास्वमव्याप्तिरत आह। स्वराद्यंतेति। व्यापकत्वादनेनैवेष्ट
सिद्धौ प्रोपाभ्यामिति न कर्तव्यमिति भावः॥ समः क्ष्णुवः॥ ननु समो गम्यृच्छीत्यत्रैव क्ष्णोर्ग्रहणमस्तु किं पृ
करणांतरस्थेनानेनेति चेन्मैवं। तत्राकर्मकादिति वर्तते। स कर्मकार्थं चेदं। तदाह। संक्ष्णुते शस्त्रमि
ति॥ भुजोनवने॥ पालनाभ्यवहारार्थस्य रौधादिकस्येह ग्रहणं। अनवन इति प्रतिषेधात्। संसर्गिवद्विप्र
योगस्यापि विशेषनिर्धारणाहेतुत्वस्यावत्साधेनुरानीयतामित्यादौ दृष्टत्वात्। तेनेह न विभुजति पा
दौ। कौटिल्यमिह भुजेरर्थः॥ ननु महाराजस्य वृक्तव्योऽनवनग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न। अर्थांतरेप्यात्मनेप
दस्येष्टत्वादित्याह। बुभुजे पृथिवीपाल इति। इहेति। उपभोगस्तु पलहरणं स्वाधीनीकरणं स्यापि। रोरस्यो रा॰ म॰
१६३

४ पत्न्यग्रणोयघात्कर्मसस कर्तेति व्याख्यानाद्वैत्रो मैत्रं गां पाचतेइत्यत्र नि वृत्तप्रेषणादो दोषाविसतिमैत्रोगां पाचयति यो नि त्यादोना
नेनात्मनेपदमित्याशंक्येतिकश्चित्। तन्न। वीप्सार्थकल्पने मानाभावात्तादृगलन्न्यासंभवाद्गौणे कर्तृकर्मणी
ताद्भिन्नकर्मत्वसत्वमात्रे सत्येत स्मृतिरिति सिद्धान्तयिष्यमाणत्वाच्च। तस्मात्तत्रापि नेत्यमने नाताः
पत्कर्मह इहस्यादित्यं तेनरीशितिव्याख्यानं त्र्प्रणौ यत्कर्मणौ चेदिति वाक्यान्तरमाः कर्मशब्दः कर्तरि कर्मे स्वव येयमा
त्यत्रेव क्रियायरइति व्याचष्टे। अणौ या क्रिया सैव चेदिति। सकर्तृ नि वाक्यान्तरमा अणाविन्यादिवेच ४४
द्वंतमत्रानुवर्तिते। कर्मशब्दश्च कारकविशेषवाची। षष्ठ्याधिकाराश्रयणात्तानदेतदाह। अणौ यदित्या
दिनाअनाध्यानइति व्याचष्टे। नत्विति प्रसज्यप्रतिषेधोनदोषायेत्येवं परमेतत्। लाघवात्पर्युदास
एव युक्तः। लक्ष्ये विशेषाभावात् । पूर्वविप्रतिषेधेनेति। लक्ष्यानुरोधेन बाध्यसामान्य चिन्ताश्रीयतेन
८५ पुरस्तादपवादान्यायइत्यर्थः। पत्कत्र चप्रमाणं दर्शयते राजेति भाष्योदाहरणं। अत्र घरणावकर्मका
दिति प्राप्नोति निवृत्तप्रेषणात्वेनाकर्मकत्वादिति मनोरमाकोक्तभयोराकूः। तन्न नानादृशोदाहरणा
स्य भाष्ये न रथ्यंगायमानात्वात्। निवृत्तप्रेषणो भाष्ये उदाहरणस्यैवानुक्तत्वात्। द्वितीयपद्देदर्शय
ते भरत्वान्नराजेति सकर्मकोदाहरणाच्चानच स्वासहतेरीत्याततयोक्तमितिवाच्यं। तस्य भाष्यविह
द्धत्वेन दूषयिष्य माणत्वाद्भवदुक्तप्रमाणतोपन्यासस्यासमर्थनाच्च। किंच स्वसिद्धान्तेनायंतेकर्माविव
अविवक्षितत्वम्रहकर्मेति तेषाममर्थभावइत्यादमनोरमा। सिद्धान्तः
दितिनव्याः। ६
यद्वा गणयते गणा इति भाष्योदाहरणामत्रमाननम् ८
क्रोष्टेतेमु १

(द्दर्शितवलेन स्वात्मानं जेत्यत्र द्वितीयकस्यायामे [illegible] सिद्धवश्यो [illegible] धारित्वा [illegible] स्वनेपदमितिभा [illegible] स्यसिद्धौ नेः)

सि॰ टि॰ १६४ 164 हायामप्यणावकर्मकत्वाभावेन भाष्योदाहरणस्याकर्त्रभिप्रायेणोपपन्नत्वेन च परस्मैपदप्राप्तिरेवनासी ।
तिचेत्किंचिदेतत्तानन्तुकर्मवत्कर्मणेत्यनेनैवात्मसिद्धेर्नार्थोनिनस्तत्रेणेत्याशंक्याह । कर्तृस्थेति । अपरिस्पंदसाधनसाध्योभावःकर्मसपरिस्पंदसाधनसाध्याक्रियाउदाहरणमिति । अस्य सूत्रस्यातिशेषः । कर्मवद्भाव कर्मस्थभाव वेषु कर्मस्थक्रियेष्वेवप्रवर्त्तनेनान्यत्रेतिवक्ष्यतइतिभा काल नत्र कर्तृस्थभावक मा हायणेपेतीत्यादि । ज्ञानविशेषविषयत्वापादनवचनोहृष्टिः । सकर्मककाणामंशद्वयवाचकतानियमा त्वाधात्वर्थान्तव्यापाराश्रयःकर्त्ता । व्यापारव्यधिकरणधात्वर्थान्तफलाश्रयः कर्मेति राद्धांतात् । तदु दाह । चाहृषेत्यादि । प्रेरणांप्रेति । सौ कर्यातिशयविवक्षायेतिभाष्य । यस्यतिभवइति । कर्त्ते लिङ्गानि हन्तेप्रेषणां कर्मस्थक्रियावयवे स्थिता । निवर्त्तमाने कर्मत्वेस्वे कर्तृत्वेऽवतिष्ठतइति मत्वेहरिणोक्तं । उ हकर्मवदित्यातिदेशस्याप्रवृत्तेरात्मनेपदाभावायथायथं शवादयश्च भवंति । तेन शुद्धकर्त्तरियाहृशानि राम
रूपाणितादृशान्येवरूपाणिनतइति । विषयत्वायत्तिमात्रवचनाद्दृशेःन तुल्यार्थइति । विषमयोःप्रेषणायत्नी । १६४
पक्षिराणाभावस्याप्युपलक्षणम् २

अग्ग्यावल्कर्म कारित्यनेनेति ।

नेः समयो स्तत्त्यागादिति भावः। क्रियासाम्येति। आद्यकल्पया सहेत्यर्थः। द्वितीयामिति। आरोपो या क्रिया
सैव चेदित्यस्य न्यूनाधिकव्यवच्छेदपरत्वे इदं ज्ञेयं। अधिकव्यवच्छेदपरत्वे तु प्रथमामादायापि तत्सं
भवात्। अत एवाध्यारोपितप्रेषणो द्वितीयकल्पायां नात्मनेपदमिति वक्ष्यति। आरोहयतइति। क
र्त्तृस्थक्रियस्येदं। एवं निवृत्तप्रेषणापक्षो निरूपितः। पक्षं च हरिराह। न्यग्भावनं न्यग्भवनं रूढौ पु
द्वे प्रतीयते। न्यग्भावनं न्यग्भवनं रौयमेयि प्रतीयते। अवस्थां पंचमीमाह। रोपयतं तत्कर्मकर्त्रीति। नि
वृत्तप्रेषणा। द्वा नेः प्राकृतेऽर्थे प्रयुज्यत इति। विशिष्टवाचकयोः शुद्धरोपितयो वाच्यवाचकभेदात्
द्वैधागता। पित्वावृत्तेः क्रिप्रथमतृतीयकल्पयोरवस्थाचतुष्टयमभिधाय चतुर्थ्यं तृतीयकल्पायां पं
चमी भवस्था। प्राह धातुरिति श्लोकार्थो बोध्यः। अथाध्यारोपितप्रेषणा प्रक्रियाः इते। पदेत्यादिना।
प्राग्वदिति। पर्शंपतिभवं भक्ताः इत्यादिवदित्यर्थः। हेतुत्वारोपादिति। इहापि सौकर्यं विवक्षितं वैहेतुः। प्रेषणा
शत्यागेनैव प्रेषयानंतरारोपेणापि सौकर्यप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादिति भावः। अर्थः। प्राग्वदिति। निवृत्तप्रेष

न्नक्षमतेभूतपूर्वगत्यापन्नभेदव्यवहार इ २

सि॰ स॰ ति॰ णोचतुर्थकल्पायांपादृगर्थउक्तमाहगेवार्थोऽत्रन्नतीपकल्पायामित्यर्थः। अथ षणांशत्याणस्यपक्षेद्वयोर्दा
१६५ हरणेपितुल्यत्वाँ [illegible]तिभावः। आधिक्यादिति। अस्मिन्पक्षेणौचेत्सैवक्रियेत्यनेनाधिक्यमात्रंव्यावर्त्य
तेनन्तुन्यूनत्वमपीत्युक्तम्। अन्यथात्वतीपकल्पायामपिनस्यात्। प्रकृत्याभिहितअथषणांशस्यत्यागेनन्यू
नत्वध्रौव्यादितिभावः। णौरितिकिं। पश्यतिभवद्गन्यत्रमाभूत्। नचणौचे दितिवाक्यशेषासेरेवभविष्यती
तिवाच्यं। अणावित्यस्यापिश्रुतत्वात्। णौरित्यस्योत्तरार्थत्वेनावश्यकत्यास्पष्टार्थमिहकृतत्वाचात्र
णौकिंगणयतिगणोगोपालकः गणयतिगणाः स्वयमेवेतिपरस्मैपदमाहद्वन्निहेत्ततानन्तरंभाष्यविरुद्धत्वा
द्धेतुमत्स्यंतादात्मनेपदविधानान्निषेधप्रतियोग्यपिअन्यासत्यासएवचाह्वरादीनांनित्यणायंपततयास्वार्थ
णौचोनिषेधप्रतियोगित्वेनतदंतादृष्टमसमावात्मनेपदमिष्टमेवेत्युक्तंभाष्ये। तत्रयद्गणगणौविभज्य
भागशोवस्थापनेस्मितदाकर्मस्वभावकान्कर्मवदित्यतिदेशादात्मनेपदं। पदानुसंख्यारूपपरिच्छे राम
दमात्रेनदाकर्तृस्वभावकत्वेनगौरराणावित्यनेननदित्यवधेयम्। तस्मान्निहन्तपक्षेषणोत्वतीपकल्पायां १६५

प्र॰प्रक॰द॰शि॰ २

दर्शयंति भवं भक्ताः। कर्मणा एव हेत्वन्वारोपाद्धेतुमत्संयंताद्वितीये हेतुमत्सौमवो भक्तो दर्शयतीत्येव प्र
त्युदाहरणं बोध्यं। अणौ यत्कर्मेत्यादिवाक्यद्वयफलं तु मूल एवोक्तप्रायमिति नेह कथ्यत इति दिक्॥२
स्य मूलं न व्यरीत्या समग्रं व्याख्यायातो भाष्यकारीयरीत्या। व्याख्यास्येऽहं णेरणौ सूत्रभाष्यं न व्यादी
नां तद्विरोधं प्रकाश्य॥२॥ पधायिनिवृत्तप्रेषणायहे भाष्यकैय्यटादिविरोधो नव्यग्रंथस्य नास्ति। चतुर्थकक्षा
यामात्मनेपदप्रवृत्तौ विवादाभावात्। तथापि द्वितीयपक्षेस्यैव विरोधः। तथाहि। इह णेरणात्मनेपदविधानेऽणौ
यत्कर्मणौ चेत्स एव कर्मेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकं कर्मांतरनिवृत्तिपरं प्रत्याख्यातं भगवता भाष्यकृताऽणौ
यत्कर्मणौ चेत्स कर्तेति नैकं वाक्यं। किंतु वाक्यद्वयं अणौ यत्कर्मणौ चेत्स एव कर्मेति कर्मांतरनिवृत्त्यर्थमि
त्येवं वाक्यं स्वीकृतं ततः स कर्तेति वाक्यांतरेणातस्य कर्तृत्वं विधीयते तेनारोहंति हस्तिनं हस्तिपकाः। आ
रोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्रात्मनेपदमनेन न भविष्यतीति नार्थो वार्त्तिकेनेति तत्र
व्याख्यानमाद्यप्रघट्टके। कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति शंकाया मात्मनेपदमेव न यद्धि णावणाविति नियमार्थमिति द्विती

४

प्रि॰र॰ति यप्रघट्टकोऽत्र नाध्यानड्नि प्रतिषेधाल्लिंगात्कर्तृस्थभावक्रियत्वेऽप्यपूर्वविधिरयं तेन पश्यन्ति भृत्या राजा
१६६ नं दर्शयते भृत्यान् राजेत्यत्रात्मनेपदं सिद्धमिति तृतीयप्रघट्टके स्थितं माध्ये। निष्पन्ने प्रेषणाय ह्येष
166 घ पि कर्मान्तरव्यावर्तकं वा कर्मान्तरानभ्युपगमेऽपि चतुर्थकक्ष्यायामेवात्मनेपदं भवतीति दोषाभा
वस्तथाप्यध्यारोपितपक्षे स्थूलरूपस्य णौ वसनो(रो)सतोऽन्यस्य कर्मणः स त्वाचरतीति व्याप्तिवारणा
य तदवस्थकमेवानन्तु न व्योक्तरीत्या कर्मिणा दृष्टस्य क्रियापरत्वेन समानक्रियत्वाभावादेव नातिव्याप्तिः
किं चाणौ चेदुदाहरणं समानक्रियार्थमिति वृत्तावुक्तम् अणौ यत्प्रतियोगि क्रियारूपं वस्तु तदेव चेत् समर्थं तेन प्रणि
याघन इति तदर्थ इति पदमजर्यो व्याख्यातं त्वात्त्वनसा तथा च कर्मान्तरनिवर्तकं वा कर्म व्यर्थमेव
ति चेन्न भाष्यविरुद्धत्वेन फलभेदेन चोभयोरप्यशुद्धत्वात् दर्शयते भृत्यानित्यादौ द्वितीयकक्ष्या
यामव्याप्तेश्च समानक्रियत्वाभावात्। हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानिति भाष्योक्तस्य त्वदुदाहरणाद्वि राम
रोधाच्च तस्मात्कौस्तुभमनोरमयोरुक्तं भाष्यविरुद्धमेव यो चेदुदाहरणं समानक्रियार्थमिति काशिकाया १६६

इत्रिपदमञ्जर्यां पौः २

वमित्यनधेयं। पदव्यध्यारोपितद्वितीयकल्पापायं न नक्तं भाष्यविरोधात्। तथाहि। आरोहयमाणो
हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्रातिव्याप्तिशंकायां मनुष्यानिति कर्मणः सत्वान्नातिव्याप्ति
रिति प्रथमप्रघट्टके स्थितं। कर्मकर्तृत्वपक्षसिद्धमिति शंकायां यक्कि गौणे निवृत्त्ये नियमार्थमिति द्विती
ये प्रघट्टके। कर्तृस्वभावकार्थमिदं सूत्रमिति तृतीये प्रघट्टके। न त्राद्यो विरुद्धः। मनुष्याणामणौ क
र्तृत्वात्। द्वितीयोपि विरुद्धः। लबुक्तरीत्या कर्मवद्भावस्यैवाभावात्। कर्मवदकर्मकाणामिति हि वार्त्तिकम्॥ क५
अत एव न तृतीयोपि। तथा चोद्देश्यविस्मृतिरेवेत्थं सत्यापततीति महतामपि कैयटादीनां महान
यं प्रमादः। किंच कर्मणि निरनिष्टत्तिपरस्य वाक्यस्य निष्फलत्वमेव स्यात्। उदाहरणादौ लभ्यात्। नह्यणौ
ये कर्तृकर्मणी तद्भिन्नं कर्मणौ संभवति। यदनेन व्यावर्त्येत। ननु कैयटादीनां भाष्यवार्त्तिकविरोधः स्प
ष्ट एवात स्माद्भाष्यवार्त्तिकस्थाः कर्मशब्दाः क्रियापराः एवेह सूत्रे बोध्याः। भाष्योक्तमध्यमपक्षानुरोधात्।
यद्यप्यत्र कर्मशब्दः क्रियापर इत्याकरग्रंथे क्वापि नोक्तं। तथापि न्याय्यत्वान्मुनित्रयानुगुण्याद्बाधकाभावा

सि॰ र॰ नि

१६७

167

अहस्त्वान्तत्रं कृतमिति चोध्यं न स्मात्तृतीयकक्ष्यायामेवात्मनेपदमिति कौस्तुभमनोरमयोरुक्तं । अत्रे
दं वक्तव्यं । इदं दूषणं कैयटादीनामेवेति भाष्यकृतोऽपि । नाद्यः । हसोरुक्तं लमित्यादिभाष्योक्तमत्युदाह
रणस्याप्रसिद्धतरत्वापत्त्या कैयटादीनामेव प्रमाद इत्युक्तेरन्याय्यत्वात् । कैयटेन हि भाष्यमेव व्याख्या
तं भाष्यस्यैवाशुद्धत्वे स किं करिष्यति । न द्वितीयः । मुनित्रयानुसरणादित्यादिभावत्कप्रतिज्ञाभंगाप
त्तेः । यदपि मन्तव्यानीति कर्मणः सत्वान्नातिप्रसंग इत्युक्तमित्यनूदितं । तदपि नाभगवता कैयटेन वात
थानुक्तत्वात् । प्रत्युत कैयटेन दर्शयते भन्त्यानित्यस्य व्याख्यानावसरे स्थलमिति कर्मणः सत्वान्नाति
व्याप्तिरित्येवोक्तं । तथा । अणयन्तावस्थायां कर्तृणां भन्त्यानां णौ कर्मत्वप्राप्तिर्भवत्येवात्मनेपदमिति
च प्रपञ्चमन्तव्यानामणौ कर्तृत्वादिति कैयटं दूषयतीति तदपि नासिद्धान्ते णौ कर्तृणां नेयाणौ कर्मत्वेऽपि
बाधकाभावात् । अणौ ये कर्मणी नह्यन्नं कर्मैव व्यावर्त्यत इति निष्कर्षवक्तृप्रमाणान्तात् । तानादर्शंच कर्मस्थ राम
लमेवेति निरूपयिष्यामः । अपि च भवन्मते तृतीयकक्ष्यायामपि तत्कृदुर्लभः । तथा हि अध्यारोपितत्रेषणा १६७

कर्तृ२

पद्मस्तुपकर्मप्रक्रियत्वमाह लुनाति केदारं देवदत्तः। लुनंतं देवदत्तं सौकर्यातिशयात्केदारः प्रयुङ्क्ते
इति केदारव्यापारे णिजन्तघने लावयति केदारो देवदत्तेनेति। पुनः प्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षा
यां लावयते केदारः स्वयमेवेति भवतीति तत्र निवृत्तप्रेषणो कर्मवत्कर्मणेति सिद्धमात्मनेपदं। तथा
हि लावयति केदारं चैत्रः इत्यत्र यस्मिन्नेव लावयतौ धातौ यादृशी कर्मावस्थायां क्रिया द्विधा भवन ल
क्षिताता तस्मिन्नेव धातौ तादृशी कर्त्रवस्थायामिति सिद्धं लावयते केदार इति। अध्यारोपितयङ्लुक्
सूत्रएतस्मिन्नारब्धे संभवतीति प्रदर्शितः। ननु तस्मिन्कर्मवद्भावः प्राप्नोति लावयतौ केदारस्य कर्म
त्वाभावात्। कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभावादिति। अनेन हि केयटग्रंथेन कर्मस्थक्रियेष्व
पि धातुषु द्वितीयपक्षे कर्मवद्भावो नास्त्येवेति स्पष्टं प्रतीयते। तत्र किमुवक्तव्यं कर्तृस्थभावक्रियेषु धातुषु कर्
मवद्भावो नास्तीति। तस्मादारोहयते हस्तीत्यादौ कर्मवद्भावस्य तत्र नामप्रसक्तिरिति प्रकृतभाष्या
नुपपत्तिर्हेतुत्रयेणापितदवस्थैवेति प्रघट्टकत्रयपरस्पराविरोधेन कथं नमे व्याख्यातमिति भाष्यतः।

सि॰र॰ति
१६८
168

विदएवविभावयंस्तुएतेनद्वितीयोपिविरुद्धइत्यारभ्यप्रमादइत्यंतोग्रंथएवप्रामादिकइत्यपवध्येयाप
न्नुलापयतिकेदारोदेवदत्तेनेत्युक्तेनतत्सिद्धांतमजानतआचार्यदेशस्यस्वाभिप्रायमनुसृत्येति
बोध्यं।सिद्धांतोह्येतेनैवसतिलापयतइत्यात्मनेपदमेवोदाहार्यमित्येवंवक्ष्यामः॥अपिचहस्ती
स्खलमित्यादिभाष्यंनव्यादिमतेत्र्यंगविकलत्वादप्यसंबद्धमेवस्यात्तानतथाहिकर्मांतरनिवर्त्ति
कंवाक्यनिष्फलमेवेतिवदंतोनव्याएवंव्याचक्षतेनास्खलमारोहंतिमनुष्याः।हस्तीस्खलमारोहय
तिमनुष्यानितिह्यत्रचहस्तिनःस्वसुहृत्कर्तृत्वंनतुकर्मकर्तृत्वमितिनव्याशयःफलितानतथावा
गत्रयवैकल्यंस्पष्टमेवाहस्तीनकर्मकर्ता।अण्यौकर्मस्खलनेगौणकर्त्तासमानक्रियत्वाभावश्चेति।
एवंचकैयटदूषणव्याजेनभाष्यमेवदूषितमितिव्यक्तमेवविदुषामतस्तस्माद्भाष्यवार्त्तिकमिश स्यक३
ह्याःकिंपायराएवेतिनव्योक्तंभाष्यविरुद्धमेवेतिकैयटोक्तमेवसम्यक्।अपिचाण्यौयत्कर्मणौचेदि राम
न्यस्यावृत्तिःकर्मशब्दांशेचलक्षणात्यागोलक्षणाप्रकल्पनाचेत्तुमपरूपशाद्वाधिकारश्चाश्रयणीयेनव्य १६८

मते।नत्वगौरवप्रसंगनिर्मूलं दर्शपत्तेभ्र्यत्यानित्येतदसिद्धापादकतयालस्य विरुद्धं चेति बोध्यं।
यत्त्वद्वितीयोपिविरुद्धइत्याद्युक्तं तदपिन।समानक्रियत्ववादिनां मतेपिद्दृश्यारोहत्योः कर्तृस्वभा
वक्रियत्वेनकर्मवद्भावस्यैवाप्राप्त्याभाष्यासंगतेस्तुल्यत्वात्।नह्यकर्मकतामात्रेणात्नवेष्ट
सिद्धिः।कर्मस्वभावक्रियत्वस्यापेक्षणात्।अथैतद्दोषसिद्धांतमाश्रित्याद्ययात्त्वाद्यावाच्यापिदोषो
येनकर्मकर्तृत्वादित्यादिशंकापरिहारौकृतावितिनभाष्यासंगतिरितिचेत्तर्हिभाष्यवै य
र्थ्यमतेपितुल्यमेवेतिद्वितीयोपिविरुद्धइत्युक्तिरेवविरुद्धा।किंचनिहतत्वेपरोऽकर्मकत्वसत्वादे
तद्भाष्यंनविरुद्धं।अध्यारोपितपक्षेपिदर्शयतेभ्र्यत्यैराडेत्यत्रकर्मवदतिदेशशंकास्त्वेवचैव।
अभिवादिदृशोरात्मनेपदेवेतिकर्मसंज्ञायाःपक्षेभावात्।स्वतंत्रमतेकर्मवदकर्मकाणामित्य
स्याभावाच्चा।यदप्युक्तएवंनत्वनीपो [redacted] पीत्युक्तं।तदपिन।कर्मवद्भावविरोधस्यतत्रेधापरिहृतत्वा
त्।किंचेदंनियमार्थंविध्यर्थंवा।नाद्यः।तथासतिकर्तृस्वभावक्रियाणांस्वत्त्वाविषयतयारोहतिद

१६९

यमेवेत्यत्र त द त्वे नव स्मारयत्यादेः कर्तृस्थभाव कत्वेन कर्मव द्भावाऽप्राप्तानाध्यान इत्यस्य निष्फलत्वेन यासोपन्यो स्याद्विमी स्पष्टतेतिस्प

सि॰रु॰ति १६६

अपि वा अस्य नियमार्थत्वे त्यागे दोषद्वयमेव भाष्यात्प्रतीमः। यावत्त्वी भावो अनाध्यान इत्यस्य वैयर्थ्यं चेति। तत्र दोषान्तर
स्याप्युपलब्धेरानव्यैरस्य अङ्गीकार्यमेकाउम्। तथा हि। शिरोऽर्थग्रन्थोनितिव्यकच्चिरणं सिद्धत्वेन गणायते गणः स्व

निषेधस्य

शयन्योरुदाहरणत्वापोगेन कर्मस्थभावक्रियाणामेवोदाहार्यत्वात्। न द्वितीयः सकर्मकोदाहृतो।
बाधकाभावात्। अनाध्यान इति प्रतिषेधाद्विधिनियमेति न्यायाच्चास्याप्यपूर्वविधित्वनिश्चयेऽविरोध
लेशाभावात्। न ह्यस्यापि कर्मवत्कर्तृणामिति निषेधोऽस्ति। अत एवाध्यारोपितं द्वितीयकल्पोयं दर्शि
यतेऽभ्रत्यान्तराणीति तिनीयप्रघट्टके भाष्यं संगच्छते। अत्र कैयटः। ननु कर्मान्तरसद्भावादेवात्म
नेपदेन न भाव्यमत उच्यते। अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्य अयमभिप्रायो लक्ष्यते अयं नाऽ
वस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्भिन्नकर्मणि ये आत्मनेपदासिद्धानमवत्येवात्मनेपदं। यथा हन्त्यात्मस्थल
मारोहयति मनुष्यानिति। दर्शयते भृत्यानित्यत्र त्वणौ कर्त्तृणां णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेप
दं। एवं चानाध्यानेऽपि स्मारयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणं
युज्यत इत्याह। यदपि कर्तृस्थभावक्रियेषु विध्यर्थमिदमित्युपक्रम्य लावयते केदारः स्वयमे राम
वेत्यादौ त्वकार्यातिदेशपक्षे पूर्वत्वाकर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदमाशास्त्वानिदेशे तु भावकर्मणो १६८

ष्टम्। अत्र भाव त्वी भाव इत्यपुन्कोसा लावीविष्यते केदारः स्वयमेवेत्यादौ विरावदिदो व्यावर्त्यस्य सत्वात्। न च शिरोऽग्रन्थीत्यनेनत
स्यापि निषेध इति वाच्यम्। भवदुदाहृति [illegible] व्यमारणाकारिष्यत इत्यादिमूलग्रन्थाविरोधात् [illegible] दपसिद्धानात्। तस्मादनेकदोषदुष्ट
दिख राइनमयुक्तमेवमिदं केचिन्नाम। १

त्व दि [illegible] दुवले

रित्येन दर्पेद्दापापरत्वात्तरोरणाविति सूत्रे गोत्यवधेयमायदिन्वगौपेकर्तृकर्मणीति तद्भिन्नकर्म
णि हन्तिर्भाष्यकृतोऽभिमतास्यात्तर्हि सकर्मकाणामप्येतत्सूत्रोदाहरणतायत्तौ कर्मस्थक्रिया
ण्यप्युदाहरणं स्युः न हि तत्रातिदेशः खलु भः। कर्मवदकर्मकाणामिति वचसमारात्वात्। तथा
निष्प्रमार्थत्वं परार्णापक्किलोः प्रतिषेधार्थं त्वित्यादिभाष्यवार्त्तिकपदानामसामंजस्यं स्यात्। तस्मा
दिहास्मदुक्तमेव वाक्यार्थत्वेनं मुनित्रयसम्मतमिति केचिद्भक्तनम्राङ्गं। तदपि न। शास्त्रातिदेशेतो
रणाविति तस्मादपि परत्वात्सिचश्चेत्यस्य दुर्वारत्वात्। अपवादस्याप्यस्य कर्तृस्थभावक्रियेषु चा
रितार्थ्यात्। तस्मात्कार्यातिदेश एव प्राधान्याघत्नं इति ध्येयं। सोऽपि निवृत्तप्रेषणापद्दष एवापसान्तरे
कर्मवद्भावस्य प्राप्तिरेव नास्तीत्युक्तमाकर्मकत्वावस्थापां याक्रियातयैव क्रियया समानक्रियः कर्ता
न भवतीति। यदप्यणौ पेकर्तृहन्त्यादिसकर्मकाण्यप्युदाहरणं स्युरित्यपनीतं तदपि न उपक्रमोपसंह
रभाष्ययोर्बलीयस्त्वेन मध्यप्रष्टकेव्याख्यानमेवेति तद्भिन्नकर्मणि हन्तिर्भाष्यकृतोऽभिमतैवेत्युक्त

मौर्दोहयतेपयः गौर्दोह्यते पयो गोपेनेत्यादि प्रसिद्धमेवेतिप

सि॰ कौ॰ १७० त्वान्नास्पष्टतरं भाष्येयदि त्विन्त्यादि संदेहेवीजाभावाद्दुक्षोरन्यतरस्यामित्यत्रत्यभाष्यानुरोधेनवाद्धि
नीयकल्प्यायांननतद्धिन्नपि ह्यो ऽस्तुदुह्ये वेतिवक्ष्यमाणत्वाच्च। एतेनसकर्मकरणामप्येतत्सूत्रोदाहरणा
170 नापत्तावितिपरास्तम्। नचैवंकर्मस्थक्रियाश्रयिसकर्मकाणदाहरणंस्त्वितिरस्तुकाममितिवाच्यं
स्य४। कर्तृभावक्रियेष्वेवेदंप्रवर्त्ततइतिभाष्यहृद्गिर्व्यवस्थापितत्वात्। नचान्यार्थमारम्भस्यापिक
र्मस्थक्रियेषुसकर्मकेषुप्रवृत्तिरनिवार्यैवेतिवाच्यं तादृशोदाहरणाप्रसिद्धेः [illegible] क्तस्योदा
हरणत्वमिष्टापत्तियस्तमेवंवा अतएवाध्यारोपितपक्षेलावयतेकेदारइतिरोहरणमित्यात्मनेपदं
कैयटेनांगीकृतं तुल्यन्यायेनलावयतेकेदारोदेवदत्तेनेत्यत्रापिपरमासिद्धान्तेनित्यमनेनात्मने
पदंभवत्येवापत्तुलावयतिकेदारोदेवदत्तेनेतिपरस्मैपदमुदाहृतं कैयटेनातत्सिद्धान्तमज्ञात्वेवतः
प्रायत्करीत्याऽऽच्चार्यदेशापस्यमतममभिप्रेत्येत्यवगंतव्यं। इदंचकर्मवद्भावस्यप्रत्यप्राप्तिर्नास्तितत्रापि राम
चश्चेत्यस्यापवादोयंयोगइतिनिर्गलितोर्थः। एवंनियमार्थत्वपराणांपक्षिणांप्रतिषेधार्थत्वमित्यागु १७०
वं दुपयोरित्यादिनाकर्मवद्भावः सुवचः। अध्यारोपितपक्षे [illegible] तदशायांनिरुक्तलात्पत्ततरकेवलग्रहणे
न
सतिशप्याधिकग्रहणेभावेकर्मवत्कर्मकाणामितिनिषेधस्यकुर्वरित्वाच्चेप
मानात्११।

कांतत्वंस्तत्रमपूर्वविध्यर्थमिति सिद्धांतस्य सकलसम्मतत्वेन तेषामसामंजस्यस्येष्टापत्तिग्रस
त्वादिति दिक्। यदप्युक्तं न ह्यगौणेपि कर्तृकर्मणी तद्भिन्नं कर्मगौणं संभवतीति तेन तन्निवर्तकं भाष्यो
क्तं वाक्यं निष्फलमेवेति। तदपि न। स्थूलमित्यत्र तात्पर्यशंकर्मणो मुक्तत्वात्। स्थूलशब्दस्य साफ
ल्यं भाष्यकृतः कैयटादयः हांतेमी विप्रान चैभ्यो न्यविद्वांसो बभ्रमुर्यतः। यदप्यगौणकर्मणः स्थूलस्य
गौणकर्तृत्वाभावान्नाप्राप्तिरेव नास्तीत्याकूतं तदपि न। हस्तिनः प्रयुज्यहेतुकर्तृत्वांगीकारे भाष्यविरो
धोद्भावनेन हस्तिपगणानामुक्तत्वात्। न तु स्थूलस्याणावसतो गौणकथं कर्मत्वमिति चेन्न। अष्टरगुहस्ति
न मारोहंति महत्त्वब्याद्यल्पाघुकत्वा। सोकर्षातिशयविवक्षायां पूर्वव्यापारापरित्यागेन प्रयोजक
व्यापारांतरं हस्तिन्यारोप्यते तेन तस्मिन्व्यापारे शिष्यते सति हस्तिनः कर्मणः कर्तृत्वं संपन्नम
नुष्याणां कर्तृत्वं गानि बुद्धीनि कर्मत्वं च तत्र हि हेत्वर्थे इति कर्मवत्कर्मगौणत्वत्र वक्ष्यमाणत्वात्तत्राणि
च्प्रकृत्युपात्तप्रयोजकव्यापारस्य कर्मीकार्यायां हस्त्युपरितनप्रदेशात्मकं स्थूलं कर्मत्वेन सब

सि.र.नि
१७१
171

ध्याने प्रथमकक्ष्यायां हस्तिन औपचारिकं कर्मत्वं द्वितीयकक्ष्यायां तु स्थूलस्य मुख्यमेव तदनेन यथा च स्थू
लकर्मकारोहणाश्रयाभिन्नमनुष्यकर्मिका एकहस्त्यभिन्नाश्रयिका वर्त्तमाना प्रेरणेति बोधः। न च भाष्ये
आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोहयमाणाद्युपन्यासो व्यर्थ इति वाच्यं। दृष्टान्तार्थं तदुपन्यासात्। यथा
तत्राध्यारोपितद्वितीयकक्ष्यायामात्मनेपदं भवति तथेहापि स्यादिति। न चैवमारोहयमाणे हस्ती हस्ति
पकान् दर्शयते भृत्यानित्यादावात्मनेपदं न स्यादिति वाच्यं। बहुलग्रहणादिवत्कर्मणः प्रसिद्धत्वादविव
क्षावशाद्वा यदा कर्मत्वं न प्रयुज्यते तदा तदुपपत्तेः। अत एव करेणुरारोहयते निषादिनमिति माघ
प्रयोगेऽप्यात्मनेपदमिति कैयटव्याख्यातृभिः सिद्धान्तितं। यदपि यत्नस्य हरामनन्यकर्मा
र्थं। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानिति जयादित्यः॥
णौ त्वेनं कथं गृहीत्वा शानच् अकर्त्तृगतेऽस्य रोहणभावे कर्मणो हस्तिन एवति ङ् प्रकृति भूतरां पर्यनार्थे राम
कर्त्तृत्वादिति तस्याशयः। तन्न। प्रत्यासत्त्यैव गतार्थत्वात्। राद्धान्तविद्धरोचौ। तत्राध्यवसानमेवात्मनेपदमा १७१

[illegible]

रोहयमाणइति॥ द्वितीयेत्वरोकमिराः स्थलस्यरोकर्तृत्वाभावात्प्राप्तिरेवनास्तीति वृत्तिग्रंथदूषया
मास्तेः॥ अत्रेदंवक्तव्यं वृत्तिकृतानानावद्भाष्योक्तमेवप्रत्युदाहृतमित्यविवादं तत्र भावत्कंदूषणंकिं
वृत्तिग्रंथस्याउतभाष्यस्यापि नाद्यः॥ भा [redacted]
ष्यस्यापीत्यमस्तुद्भत्वापत्तेः॥ नचेष्टापत्तिः॥ मुनित्रयाविरोधेन भाष्यादिग्रंथाव्याख्यानात्ताइति तावक
प्रतिज्ञाहानेः॥ नद्वितीयःपूर्वोक्तरीत्याविरोधेन भाष्यादिग्रंथामयेहव्याख्याताएवेति वृत्तिग्रंथस्याप्यु
६२ तिसामाञ्जस्यात् वृत्तिकृतप्रत्युदाहरणंतु भाष्यव्याख्यानेन व्याख्यानमेव॥ यत्संग्रहणामित्यादेरपिकै
यटोक्तएवार्थः॥ स्थलमरोनकर्मकिंतु गणावेवेत्यसङ्गकर्तृत्वाच्च॥ यत्त्वाशयवशात्तदप्ययुक्तं॥ आ
रोहंतीतिप्रथमकक्षानंतरं द्वितीयकक्ष्यायांभाष्येनुक्तत्वात्॥ रोहयमाणाइत्यत्रभवन्मते आत्मनेपदंस्या
[redacted] त्। द्वितीयकक्ष्याप्रू... मध्यइति चेन्नाकुकवि... तिरिवभाष्यव्याख्यायांप्रयुक्तत्वात्॥ न३
अथद्वितीयकक्ष्यायामेवतदास्त्विति चेत्तानात्... तीयकक्ष्यायामेवात्मनेपदमितिभवत्सिद्धांतभंगप्रसंगात्॥
४ आरोहन्तिहस्तिनंमनुष्याउत्तैतदनन्तरस्या मेवहस्तीस्थलमारोहयतिमनुष्यानितिएव... वाक्यमाष्टमिकभाष्ये
आरोहयमाणाशब्दं विनेवयद्वितुपराभि... जनस्यहस्तीस्थलमित्यस्यवाघकर्तृत्वा

[illegible]

सि॰ र॰ त्रि॰ किंचैवमारोहंतीत्यादिवाक्यमुत्तरस्यपशानजंतस्यप्रथममकर्मकस्यापारूपंप्रतीयमानंबाध्येत।किंवक्तुनानदुप
१७२ न्यासोव्यर्थएवस्यात्तत्राहहस्तिनःशुद्धस्ययोऽजकर्कर्तृत्वेनकर्मकर्तृत्वमितिभाष्यार्थस्तुद्वारवलुअवछि
172 द्वेतिहरदाशयोवर्णितः।सर्वभाष्योभाष्यकृतोऽपिवर्णितएव।भाष्यकृतोनामग्रहणमात्रेनकृतमित्येवहू
षणमप्युभयसाधारणमेवेतित्वदुक्तरीत्याह।स्थलमारोहंतिमनुष्याःहस्ती।स्थलमारोहयतिमनुष्या
नित्येनवक्तुंप्रक्रमएतद्विषयेनव्यमतेदूषणांतराण्यप्यवोचाम।यत्तुजयादित्येनणौचेत्कृहणंसमा
नक्रियार्थमित्युक्तं।यच्चहरदत्ते [redacted] नोदित्येनसमाविल्यत्वात्तुवर्ण्यायोपप्रतिपाद्यं।यद्दृष्टक्रियारूपंसंत
द्वणौचेत्युपतिपाद्यमितिव्याख्यातंतन्नव्यवहितान्वयाहतिलहयादोषद्वयापत्त्यादर्शयितुंभन्त्यानि
तिभाष्याविरोधाच्चायुक्तमेवेतिनव्यग्रंथखंडनावसरएवावोचाम।अत्रअन्यथाहस्तीस्थलमारोहयतीत्या
दिकृत्स्नकप्रत्युदाहरणाविरोधापत्तेः।छंगविकलत्वात्।एतेनसमानक्रियत्वप्रतिपादकणौचेत्कृहणो राम
नैवगतार्थत्वाद्यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थमितिजयादित्यग्रंथस्यतद्व्याख्यातृग्रंथानोचानिर्दिष्टयेतास्य १७१

गो४५

द्वेवेति न व्योक्तं परांगात्प्रत्ययग्रहणस्यैके पठोक्तार्थसंग्राहकत्वेन विषयस्य स्पष्टत्वात् । कर्मशब्दस्य
क्रियापरत्वं भाष्यविरुद्धत्वादयुक्तं तथा णौ चेद्ग्रहणमपीत्येवं वयं ब्रूमः । अत एव कर्तेति किं । आरोहन्ति
हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयति हस्तिनं महामात्र इति प्रत्युदाहरणे नानुपपन्नं णौ चेद्ग्र-
हणं समानक्रियार्थमिति निरस्याभिमतमित्युक्तेः । अत एव प्रक्रियाद्रूढणाप्यणौ यत्कर्म स एव णौ क-
र्ता चेदित्येकवाक्यतयैव व्याख्याता यत्त्वध्यारोपितद्वितीयकल्पायामतिव्याप्तेस्तन्नेति नव्याःत
न्नातस्य लक्ष्यत्वात् । एतेन प्रसादकृन्मयंडितादीनां ग्रंथाः सर्वेपि व्याख्याताः । भाष्यवार्त्तिककैयटा-
नुसारित्वात् । नन्वस्मिन् णौ चेद्ग्रहणं समानक्रियार्थं कर्मशब्दः क्रियापरश्चेति द्वयमप्याहतौ मानाभावाद्यव
हितान्वयापत्तेर्न्याय्यमतेशब्दाधिकारस्याप्याश्रयणाद्भाष्यविरुद्धत्वाच्चाप्रामाणिकमिति स्पष्टमेवेति विद्व-
द्भिः स्याद्यमित्याशंता तावत्तान व्योक्तीः शिथिलीकृत्य प्राचां ग्रंथाः समर्थिताः । यतः स्थूलस्य कर्मत्वेनारोहणेन
दिति स्थितमात्र ॥ यदपि कर्मकर्तरि स्थूलोदाहरणानि । एवं वोदाहरणप्रत्युदाहरणयोरकर्मकत्वस्यावश्य

सिरति १७३ 173

कर्तयाभाष्यकृत्त्यादिषु कर्मप्रयोगोऽनुपपन्नः आह उपपते च सकृत्याङ्गानदपि नास्मत्रस्यानियमविधित्वानिरा
सेनापूर्वविधित्वांगीकारे कर्मप्रयोगानुपपत्त्यभावात्। तथैतेसैवक्रियेत्युक्तस्य सुनित्रयविरुद्धतयात्वं वि
तत्वाच्चा किंचाकर्मकत्वस्यावश्यकतयेतिवक्तुस्तवसमानक्रियत्वमेवविवक्षितं तउनाक्रियाधिकोप्य
कर्मकतामात्रेणात्मनेपदंभवतीति नाद्यः दर्शयते भवैरराज्ञेत्यत्र समानक्रियत्वाभावेपि भाष्यकृतारो
रणाविन्यात्मनेपदमित्युक्तत्वात् नद्वितीयः। आरोपाक्रियासेवचेस्यंते नोच्यतइति भावत्काधारणा नि
र्मूलत्वस्यतादवस्थ्यात्तथापद्यात्रुः दर्शयतेभवत्यानरराजाम्मरयत्येनेवनयलमइत्यादौ कर्मनविवक्षि
तेनतथाहि। गभीरायांनद्यांघोषइत्यन्यत्रगभीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानंतरं तीरलक्षणायामपि प्राथ
मिकबोधमादाय गभीरपदसार्थक्यवदिहाप्यारोपितप्रेषणाद्वितीयकल्पायांकर्मण्यन्वितेनतेनोरिणाङाथ
स्यवकर्मणोऽपिन्यागेणिचकर्मपदस्य चप्राथमिकबोधमादाय सार्थक्यं। त्वंद्राप्यसंबंधोलक्षणोन्यथानु राम
पगमात्। ह्याप्यस्येहविशिष्टवाक्यार्थरूपत्वात्। एषेवत्वार्थवादैःप्राशस्त्यलक्षणायां गतिः। सएषसिद्धा १७३

अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेन ५

नां व्याख्योपायः। ख्यापयन्ते नु शब्दप्रयोगः इति न्यायेन कर्मविनिर्मुक्तमेव प्रयोक्तुमुचितमिति दिगिति। तदपि
नाद्वितीयकल्पायामात्मनेपदस्येष्टतया कर्माविवक्षाया निर्मूलत्वात्। किंचाकर्माविवक्षा किं भवदीयमू
लानुपपत्त्या क्रियते उत भाष्यानुपपत्त्या। नाद्यः। तस्य दूष्यत्वात्। न द्वितीयः। द्वितीयकल्पायामात्मनेप
दस्येष्टत्वेन तदनुपपत्त्यभावात्। अपि च हृकोरन्यतरस्यामित्यत्राभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वार्त्ति
केनाणौ कर्त्तुर्णौ कर्मत्वे विकल्पिते नैः दर्शयते भृत्यान् राजा दर्शयते भृत्यै राजेत्युदाहृत्य कथं चात्रात्म
नेपदमित्याशंक्य कर्मपदप्रयोगसत्त्वेपि णिचोऽर्थाधिक्येपि च णेरणावित्यात्मनेपदमिति भाष्योक्तं व्याकुप्येत अ त्रशोध पत्रमेकमर
। किंच कर्माविवक्षायामात्मनेपदप्रवृत्त्यनन्तरं ततः प्रागेव वा। नाद्यः। समानक्रियत्वाभावेन भवन्मते णे
रणावित्यप्रवृत्तौ कर्मसंज्ञाविकल्पानायतेः। कर्माविवक्षायाः फलाभावाच्च। न द्वितीयः। णेरणाविति विहि
तात्मनेपदसंनियोगेन क्रियमाणा कर्मसंज्ञाविकल्पाविधयोगात् संज्ञिनः प्रयोज्यस्यैवाभावात्। तन्
स्मात्कर्मपदाविवक्षा भाष्यविरुद्धत्वादशुद्धैवेति स्पष्टं भाष्यतत्त्वविदाम्। अपि च मध्यमप्रघट्टकानुरोधेन
धातूद्दयाभिप्रायेणैकस्य णेरणावित्यपरस्यापि ग्रथ्येत्यार्थक्रमव लीयस्त्वेन ५

सि॰ रत्नि
१७४
174

पूर्वोत्तरभाष्ययोरन्यथा न पनमयुक्तत्तरां अनेकान्तग्रहस्यन्याय्यत्वात् । अस ज्ञातविरोधन्यायेन पूर्वोक्ति
भाष्यवार्त्तिकतात्पर्यानुरोधेन च कर्मशब्दः कारकपर इत्येव युमितत्वात् । हस्ती स्थूलमारोहयतीत्यत्रप्रत्यु
दाहरणे कर्मकारकद्वयप्रयोगात्संहारे चदर्शयतेभ्रत्यानितिकर्मप्रयोगेणाचमध्यमप्रघट्टकमे
वान्यथानेतत्संयुक्तम् । यथा चैतत्तथा व्याख्यानमेव । एतेन गति जर्थस्येत्यादिसार्थक्यमित्यंतं परास्तं ।
णिजर्थस्यन्याग भावेनोपमानाप्रसिद्धेश्चापश्चस्वायत्तइत्यांशकत्वात्तदत्यंतासंबद्धम् । महाभाष्यकृ
पु६ ता अत्र वाचकः प्रत्येकं इति व्रहणापि वक्तुमशक्यत्वात् । पष्ठोत्तरमित्यादिसिद्धांतभंगप्रसंगात् । अपि च क
र्मपदत्यागश्चरणि चापित्यागापत्तिः उक्तन्यायात् । न चैनत्स्तत्रारंभासिचोनाप्रयोगः भाष्यमते णिजर्थत्या
गाभावेननत्साफल्यात् । न चैवंनन्मते निहन्तप्रेषरोचत्तु र्थकत्सापायां दोषः यच्छिरणेः प्रतिषेधहेतुम
त्यिग्रहणाल्लिंगात् । कर्मकर्त्रेरितयोर्निषेधार्थंनत्वात् कारयते कुठ इति यथा । एतेन गभीरायामित्यादि दूषण राम
नोपन्यासोपि निरस्तः भाष्यवार्त्तिकाद्यनेकग्रंथविरोधेनस्याप्रयोजकत्वात् । वस्तुतस्तु प्रकृतानुपयुक्तः १७४

पत्तु कश्चित् । नव्योन्क्त मयुक्तमित्यङ्गीकृत्य यथासंख्यलोभेन दर्शयितेभ्यः त्यैरित्यत्रापरस्याशक्यत्वे [illegible] नेना
त्मनेपदमित्यस्यार्थः । नचेह रोरराणावित्यस्य प्राप्तिरस्ति । सकर्तर्यपिने [illegible] नकर्त्रनात्र व्युदासादित्या
ह । अत्रेदं वक्तव्यम् । तस्याशोः यावकर्मशोः तस्य [illegible] कर्तृत्वप्रतिपादनेतात्पर्यमुतकेवलनिरा
भावमात्रे उत उभयत्र । नाद्यः । दर्शयितेभ्यः त्यैरित्यत्रात्मनेपदे बाधकाभावात् । नद्वितीयः
पाचयत्योदनं देवदत्तश्चैत्रेण [illegible] व्यापाराविवक्षायामतिव्याप्तेः । अशोयः कर्तासएवशो
कर्तेतिवाक्यार्थपर्यवसानात् । [redacted] वाक्यभेदप्रसङ्गशमानाभावात्
। नचेह क्तोरित्यत्रत्यमेकस्य रोरराणावित्यादिभाष्यं मानम् । अध्याशोपितद्वितीयकल्पायामेव
तङित्येवंपरतयापि तदुपपत्तेः । उपक्रमवलीयस्त्वेन वाक्यभेदाभावेप्राप्तितेउपसंहारस्थस्य एक
स्य रोरराणावित्यादिभाष्यस्यास्मदुक्तव्याख्यापा एव सौष्ठवात् । अतएव यथासंख्यानुरोधे
स्य रोरराणावित्यादिभाष्य [illegible] मितिकल्प्य [illegible] परास्ता । एकस्यधातोरित्योद्याहर [illegible] लाघवाच्च । अ
नदर्शयतिमात्रपरतद्भाष्य

७ जममतिग्रामं चैत्रोमैत्रमित्यादौप्रयोजक ७

पिवादर्शयितेमर्त्यैरित्यत्राशावश्येत्यात्मनेपदे सति दृश्यंशेऽप्यात्मनेपदेवेत्येतन्निष्फलमेवस्यात्।
तस्यवफलंदर्शयितिमर्त्यानितिलन्ध्यमा वुद्ध्यर्थकत्वेन नित्यं कर्मसंज्ञायाडुर्वारत्वात्तात ग्वन।
अपवादत्वेन गोरराणावित्यात्मनेपदस्यदुर्वारतयादर्शयितिमर्त्यानितिपाञ्चिक परस्मैपदप्रयो
गस्याशुद्धत्वात्। तस्मादेकस्य णो र राणावित्या दिभाष्यस्य दर्शयतिमात्रपरत्वेनैष्फल्यमेवेत्य
स्म द्व्याख्याने समञ्जितिसवार्तेत्यत्र वाक्यभेदोऽभिमूल एवेत्यास्तां तावत्। प्रकृतमनुसरामः।

चतुःशप्तत्यधिकशततमनिरङ्कपत्रस्य पष्ठां पङ्क्तौ शोध्य
८८१
वपत्रमेकम्

सः। गभीरायामित्यादौ वक्ष्यमाणाविधया कस्यापि वैयर्थ्यशंकाया विरहेणा वैषम्यात्। किं तार्किकमते गभीर
पदसार्थक्यं चिंत्यते। मीमांसकमतेनाह। तन्मते शाक्यसंबंधो लक्षणेति पदद्वये पि विनिगमकाभा
वाल्लक्षणाद्वयाभ्युपगमः इति सिद्धांतात्। न चान्यतरवैयर्थ्यं परस्परतात्पर्यग्राहकत्वेनोभयोरपि
साफल्यात्। न द्वितीयः। समुदायस्य तन्मते लक्षकत्वेन तदप्रयोगे लक्ष्यार्थाप्रतीतिप्रसंगात्। अतस्त
न्मतेपि न गभीरपदवैयर्थ्यं लक्षणायास्तात्पर्यग्राहकापेक्षत्वेपि तत्प्रयुज्यमानस्यार्थस्य तदनपेक्षत्वा
दिह कर्मपदस्य कथं सार्थक्यं वरापितइति विभावनीयं बुद्धिमता। अन्यथा निरुक्तशेषरोपि कर्मपदप्रयोगप्र
संगात्। भाष्यविपरीतमुक्त्वा मुनित्रयाविरोधेन व्याख्यातमिति वा कथमुक्तमिति तद्विघयो विदांकुर्वंत्विति सं
क्षेपः। भ्रत्यादीनां परित्यागाद्धाभेदपर्यायहानिः। कर्मवाक्यस्य तादर्थ्यात्। अपराण्णिमन्सरेत्सुघ्नीरितिनर्थ्यंनाम्
यश्लोकः। मामकस्य। भ्रत्यादेरिष्टसिद्धेर्वस्यागात्यागो विवक्षया। कर्माधिकं व्यवहर्तुं कर्मवाक्यांतरमुने
रिति॥ ॥तोरणान्विति तिस्त्रार्थं गोनर्दीयस्त्ववरायितानस्यापि केयटोरामहस्यारव्यस्त्वभयोरपि॥ श्रीरामस्य

स्त २

सि॰र॰ति
९७५
175

निवन्तगुल्मइतीानिद्दत्तग्रेषरोचतुर्थकद्व्यायांभाष्यवार्त्तिकनव्यानामतेसम्यगेवाकिंतुस्मरयत्येनंवन
गुल्मइतिसकर्मकमवोदाहृतंभाष्यकृन्योंसिद्धांतेतत्सम्यगेवाअध्यारोपितद्वितीयकस्यारूपत्वात्तान
व्यामकप्राथमिकबोधाभिप्रायेणीनतावक्तनःकर्मनविवक्षितमेवेन्याऊःतनुभाष्यविरुत्वाउयेस्पमिन्य ६३
वोचामातत्रएनमित्यनेनरोाकेकिल्वेस्यकर्मत्वंदर्शितंनदन्नत्यभाष्यग्रामारायादेवसाधुागतिबुद्धिसत्रज्ञा
नसामान्यवाचिनामिवग्रहणमितिसिद्धांतादितिभावःमिथ्यो ययाअकर्त्वभिप्रायार्थमुदापदंमिथ्येतिइह
करोतिरुच्चारणार्थोऽकर्मकःाराबुच्चारणाहृतिःसकर्मकःाकतिविडइतिदह्विणादिकंतुनयागफलंया
गांगस्यतस्यभ्रतिरूपत्वात्राउत्तंचहरिणाायस्यार्थस्यप्रसिध्यर्थमारभ्यंतेपचादयःतत्प्रधानंफलंते
षांनलाभादिप्रयोजनमितिापचापाकःाकेचित्तुरण्यर्थेवृत्तिभ्याधातुभ्योाणिङर्थघोनकमात्मनेपद
विधीपतोएनत्वसंहेयेरााप्राकृव्याख्यातंाहरिरप्याहाक्रियापाद्यवृत्तावाख्यातााकेश्चित्स्वार्थपरार्थताअस राम
नीसतीवापिविवक्षितनिबंधनाकेषांचित्कर्तृभिप्रायेरीचासहविकल्पनाआत्मनेपदमन्येषांनदर्थाप्रकृ ९७५

वी ९

६४

निर्पथ्य॥ क्रीणाति थपचन्तेघन्ते। चिनोति चिनुतेपि च। आप्तप्रयोगादद्वयं नेयेषुरण्यर्थो ऽभिधीयत इति। असती
वेन्यनेन कमलवनोद्घाटनं कुर्वते य इत्यादयः प्रयोगा व्याख्याताः। तत्रापि स्वार्थविवक्षायाः सं
भवात्। एषणर्थस्य वाचकं द्योतकं वा ऽत्मनेपदमिति मतद्वयं दर्शयितुं केषांचिदिति सिद्धौ कः। चिनो
ति संग्रहाति चिनुते संग्राहयतीत्यर्थः। कुरुते कारयतीत्यर्थः। कारयत इत्यत्र तु प्रयोजकव्यापार
द्वयमर्थः। णिङं नास्ति वियच्छा। प्रयोजककर्त्रैव स्वत्रस्थकर्तृपदेन विवक्षितत्वात्तु क्रार्थस्य सा भइतिके
यदादोस्थितं। अस्मिन्मते द्योतकत्वपक्षे प्रयोज्यस्य कर्मत्वाद्द्वितीया। तंडुलं पचते देवदत्तं पचद्दत्त
इति बोध्यं। वाचकत्वपक्षे तु प्रयोज्यकर्त्रैवात्मनेपदार्थः। ननु प्रयोजककर्ता। धातूपात्तव्यापारा
श्रयस्यैव कर्तृत्वात्। प्रयोजकव्यापारमात्रं तङर्थः। तत्कर्ता त्वाक्षेपलभ्य इति कथं चिदिदं मतं व्या
ख्येयमास्वरितञित इहरणाय्रत्याख्यातं भाष्ये। अभिप्रायग्रहणाद्दृष्टादृष्टफलमात्रस्य कर्तृगामित्वविवक्षा
यामात्मनेपदार्थे। दृष्टमन्नपुत्रपश्वादि अदृष्टं फलं तु स्वर्गादि। तत्र कर्त्रीपि क्रियाफलइत्यपरं तु च्यम।

सि॰र॰ति
१७६
176

अकर्त्रभिप्राये तु गां जानातीत्यादि बोध्यम्॥ ५

ने दृष्टफलानां संनिहितत्वात्प्राधान्यात्तत्रैव स्यान्न तु विप्रकृष्टे स्वर्गादाविति दिक्॥ ॥ चक्षुङः इह कश्चित्
दायति श्चौरादिकस्य स्वरितेत्करणाल्लिंगाद्धुरादिरप्यते भ्य इदं न प्रवर्त्तत इत्याह। चंद्रसुराणां ड्विकल्प
ज्ञापनद्वारा केवलेतत्सार्थकमित्याह। स्वरितेत्त्वं तस्या नार्थमेवेत्यपरे। एतच्च मतत्रयं हरदत्तग्रंथे
संगृहीतम्। समुदाङ्भ्यः॥ आङ्पूर्वकस्य वचनं सकर्मकार्थं। अकर्मकत्वे त्वाङो यमहन इत्येव सि
द्धम्। अनुपसर्गा॥ अकर्मकार्थं चेत्येव सिद्धे सकर्मकार्थमिदं। तदेतदाह। गां जानीत इति। विभाषोपप
दे समीपोच्चारितेन पदेनेति। तथा चोक्तार्थत्वादप्राप्ते आत्मनेपदे पक्षे तद्विधानार्थमिदं॥ ॥ ॥
इति श्रीमत्सिद्धांतरत्नाकरे आत्मनेपदम्॥ ॥ शेषात्कर्तरि पूर्वैवा प्रकरणेनात्मनेपदस्य नियमः कृ
तो न परस्मैपदस्यातत्सर्वत्र प्राप्ते नियंतुमिदमारभ्यते। शेषादेवात्मनेपदनिमित्तहीनादेव तद्विपर्य
ः प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं प्रत्याख्यातं प्राक्। अनुपरा॥ कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गंधनादिषु चक्र
जः प्राप्तस्यात्मनेपदस्यायमपवादः। कर्त्तरीत्येवेति। इहार्थमेव कर्तृग्रहणं पूर्वसूत्रे स्पष्टार्थं कृतमिति

राम
१७६

भावः। भावकर्मणोर् इति। बाध्यसामान्यचिंतायां परत्वान् न्याय्यं नेन बाधः स्यात्। अन्यथा स्वरितञितइत्य
स्यैव बाधप्रसंगादिति भावः। प्राद्वहः। स्वरितेत्वेद्यपि परस्मैपदं चो आदिकस्येति। स्वरितेतः। शाकटाय
न स्त्वनुदात्तेत्सु इत्याह। उभयथा पीह ग्रहणं न्याय्यमेव। व्याङ्परिभ्यो रमिरनुदात्तेत। उपाच्च। सक
र्मकार्थमिदं। अकर्मकात्तु नित्यं स्यादेव। विकल्पविधानात्। तदाहा यज्ञदत्तमिति। योगविभाग उत्त
रार्थः। अकर्मकाद्विकल्पस्तु यत्पूर्वादेव यथा स्यादिति। बुधयुध। इह ये कर्मकास्तेभ्योऽणावकर्म
कादिति सिद्धे अचित्तवत्कर्तृकार्थमिदं। तदर्थे वोदाहरति। योधयति काष्ठानीति। युध्यमानानि काष्ठानि
प्रेरयतीत्यर्थः। एवं बुधनशजनिषु द्रष्टव्यं। द्रुस्रुभ्यो। ण्यंतेभ्यः पदान्न चलनार्थेभ्यः तदर्थमिह ग्रहणं। चलनार्थत्वा
न्नरेण सिद्धं। निगरणा। णौ रिति वर्त्तते। णिचश्चेत्यस्यापवादः। अयमपि योगः सकर्मकार्थोऽचित्तवत्क
र्तृकार्थश्च। अदेः प्रतिषेधः इति। आदि प्रकृतिकरणं नात्र निगरणाल्लत्त्वात्। परस्मैपदस्य निषेधो वाच्य इत्य
र्थः। इदं च गतिबुद्धीति सूत्रे भाष्ये पठितं। काशिकायां तु स्वस्थले। कथं तर्हि दमांकि माचामय सेन चहत्तुआ इ

सि.र.नि तिश्रीहर्षः। आङ्पूर्वाच्चिमेरनेन परस्मैपदेन भाव्यं। सत्यं। आचामये तिलोडं तं छित्वा किं नाचामयेरिति व्या
१११ ख्येयम्। अस्य स्त्री ई लक्ष्मीः। तया सह वर्त्तमानासेः। ततः सम्बुद्धौ से एङ्ह्रस्वादिति सो लोपः। स लक्ष्मीके
177 हेदमयंतीत्यर्थः। अणावकर्म। बुधादिसूत्रे हेतुमत्संज्ञेरेव ग्रहणात् तदिहाप्यनुवर्त्तते। णौचश्चेत्यस्या
पवादोयमपि। णियंतादिति। हेतुमण्ण्यंतादित्यर्थः। प्रत्यासत्त्या ऽणाविति अत्र नञ्ञर्थाभावप्रतियोगी स
एवात्र णौ किं। आरोहयमाणं प्रयुंक्ते आरोहयते हस्तिनं हस्तिपकाः। णौ रणाविति अत्र निहन्नप्रेष
णो चतुर्थावस्थायां यो धातुस्तं णियंतो कर्मकत्वेन निर्णीतस्तस्मात् द्वितीये हेतुमण्णिचि प्रत्युदाहरण
मिदम्। स हि णाव कर्मकः न्यग्भवतीत्यर्थे इत्युक्तत्वान्तरके चिन्तु स्वार्थण्यंताद्धेतुमण्णौ अणावित्यस्य प्र
त्युदाहरणं चेतयमानं प्रयोजयति चेतयते चैत्रं देवदत्तः इत्याहुः। तन्न। अणाविति प्रतिषेधः प्रत्यास
त्त्या हेतुमण्णौ रेवेति भाष्यवृत्त्यादिसिद्धांतात् तस्माच्चेतयतीति परस्मैपदमेव न्याय्यं। तत्र चितसंचे राम
तन इति चुरादावाकुस्मीयः। पत्न्यासकारहरदत्ताभ्यां चिती संज्ञान इति चुरादावकर्मक इति व्याख्या १११

नांतत्वामादिकं। ज्ञानार्थस्य सकर्मकत्वात्। ईदितो रीचः प्यादिकत्वात्। माष्यादा विहनित्यरांयतते
तयतिरित्युक्तत्वाच्च। अकर्मकात् किं। कटं कुर्वाणं प्रेरयति। कटं कारयते चैत्रेण मैत्रः। चित्तवत्कर्तृ
कात् किं। शुष्यंति व्रीहयः। शोषयते व्रीहीनातपः। धापयते शिशुं। प्रत्यवसानार्थत्वाच्छिशुमित्यस्य
गतिबुद्धीत्यादिना कर्मत्वं। समीची इति प्रथमाद्विवचनं। वाछंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। वर्त्स्यति। नि
।न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इति तङानयोरभावे इटो निषेधः तयोः सत्वे इट् स्यादेवेत्याह। वर्तिष्यते इति। क ल्पता
सीति। नास्य सिचक्लृपश्चेति पूर्ववदिटो निषेधात् तद्वदिडागमश्च भवतीत्याह। कल्पितासे इति॥ ॥मुक्तिप्राप्त्ये
र्य युक्ते श्रीतेङे रत्नाकरे तु ले॥ यदव्यवस्थाव्याख्या यि वेके ठेश स्पष्ट ष्टये॥ ॥इति श्रीमद्वैयाकरण
सिद्धांतरत्नाकरे पदव्यवस्था॥ ॥एवं तावत् स्वसत्तायामित्यारभ्यैतावत्पर्यंतं लः कर्मणि चेति वि
हितकर्तृलकारप्रपंचं समाप्य भावकर्मलकारप्रपंचं वक्तुमारभते। अथ भावकर्मणोरिति। सार्वधा
तुके। चिण् भावकर्मणोरिति सूत्रादनुवृत्तिमभिप्रेत्याह। भावकर्मवाचिनीति। भावो भावना। तत्पत्यर्थी

सि·र·ति
१७८
178

इवमेरार्थनादेरत्नुःएरजाप्यनानामितित्वनार्थाकल्यादिभ्यःप्रतिषेधइत्येवभाष्येपठितेकल्योमं
र्थोर्थइतित्रयएवोदाहृताइत्यवधेयम्।भवतेरुत्पत्तिवाचकत्वरायंतस्यमलधातोःशब्देनकरोतिना
तुल्यार्थतांचदर्शयति।उत्पादनाक्रियेति॥धातुत्वेनेति।तच्चजातिःधातुरयंधातुरयमित्यनुग
ताकारप्रतीतेः।वृद्धिसूत्रेआदैच्शब्दस्यजातिशब्दत्वंकथयताकैयटेनतथासूचितत्वात्।हेल
राजीयादिषुस्पष्टमेवतथाभणितत्वाच्च।तथाचभावनात्वंशक्यतावच्छेदकंशक्तनावच्छेदकं
चधातुत्वंव्यापकमित्याशयेनाह।सकलेति।सर्वधातुष्वभ्येधस्पर्धयच्यादिषुविशेषणतयाभाव
नात्वस्यानुस्यूतत्वादितिभावः।ननुपूर्वतंत्रेतिङ्वाच्यासातस्यामेवसकलकारकान्वयइत्युक्त
मितिचेन्नेत्याह।धातुवाच्येति।फलंतुनधातुत्वेनरूपेणवाच्यंकिंतुतत्तद्व्याप्यपचित्वयजित्वा
दिनाप्रातिस्विकरूपेणशक्यतावच्छेदकंचपाकत्वयागत्वादिप्रत्येकमेवेत्यवधेयम्।फल
व्यापारयोर्धातुरितिसिद्धांतात्॥भावनायाःतिङ्वाच्यत्वंप्रथमांतविशेष्यकबोधइतिचमतद्वय

राम
१७८

मपि कारके लः कर्मणीति सूत्रे चाविस्तरेणाद्दूषितमितितत एवावगंतव्यम्॥ किं च पक्तव्यं भोक्तव्यमि
त्यादौ तिङं विनापि भावना प्रतीयते॥ कारकापेक्षा च जायते॥ केन [illegible] कस्मिन् काल इत्यादि॥ करोति सा
मानाधिकरण्यं चास्ति॥ किं करोति पचति॥ किं क्रियते पच्यते॥ किं कर्तव्यं पक्तव्यं भोक्तव्यमित्यादौ न च
किं करोतीत्यादौ करोतिराख्यातार्थस्य दर्शविवारक इति कारकान्वयो व्याख्यातस्य दर्थभावनायां
५ तिवाच्यमा॥क मेवान्वेतीति नीत्यत्र प्रकृत्यंशो विवारक उत प्रत्ययांशः॥ नाद्यः॥ तिङ्यातभावनावैय्यर्थ्यप्रसंगात्
न द्वितीयः॥ प्रकृत्यंशस्य वैयर्थ्यापत्तेः॥ पचति पाके करोतीति सर्वाख्यातानां करोतिना विवरणादिति भ
वत्सिद्धांतहानेश्च॥ अपि च करोति यत्नार्थक उत भावनार्थकः॥ नाद्यः॥ घटं करोतीति प्रयोगापत्तेः॥ किं क
रोतीति प्रश्ने यततइति प्रत्युत्तराप्रसंगाच्च यतति वदकर्मकत्वप्रसंगात्॥ नांत्यः॥ तिङ्र्थतभावनानै
य्यत्यापत्तेः॥ उक्तत्वात्॥ एवं पक्ववान् पाकं कृतवान् पक्तव्यं पचनं कर्तव्यमित्यादावपि द्रष्टव्यमिति री
त्या विकल्पदूषणोज्ञेया तस्मात्करोति धात्वर्थविवरणान्न तु तिङर्थमित्यवधेयम्॥ कस्यापि वैय्यर्थ्याभा
थीविवरणा १

सि॰र॰ति॰ १७९ वान्ता। किंच भावयति घटमिति वद् भवति घटमित्यपि स्यात् तुल्यार्थत्वात् । दृष्टान्ते कुलालस्य कर्तृव्या
१७९ पारेणोजाहादार्ष्टान्तिके तु तिङा। न च प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः कर्तृव्यापारस्तु स्वातार्थ इति
179 वैषम्यमिति वाच्यम् । द्वयोरपि कर्तृत्वाविशेषेण। दोषस्य तदवस्थत्वात् । न च वैयाकरणमत
इव फलसमानाधिकरणाभावनैव तिङ्वाच्यः । कर्मकधात्वर्थमिति नोक्तदोषः । दोषान्तरानुद्धारात् ॥
अन्ये त्वाश्रयापायत्वे धात्वर्नां सकर्मकाकर्मकत्वविवेकाभावादुद्देश्यतावच्छेदकाभिप्रायेण लः कर्म
णि चेति नियमशास्त्रानुपपत्तेः तिङ्नेच्छिवत्सकर्मकत्वाकर्मकत्वव्यवहारापत्तेश्च न च चैत्रः शेते तिष्ठ
ति तंडुलान्पचतीत्यादिलौकिकप्रयोगोपजीवनेन तादृग्विवेकनिश्चयेन तत्तत्प्यावश्यकमिति वाच्यं
॥ अनुशासनानामुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमर्पणाय धात्वर्थामेव फलसमानाधिकरणसमाधि ना३
करणाभावनावाचित्वस्यावश्यापेक्षयेयत्वाल्लाघवाच्च । किंच किमिदं कर्तृत्वं कृत्याश्रयत्वं वाकार राम
कचक्रप्रयोक्तृत्वं वा उपादानगोचरापरोक्षज्ञानवत्त्वं वा । न त्रितयमप्यसंगतं । घटस्तिष्ठति घटो भव १७९

निरथो गच्छतीत्यादावव्याप्तेः। नापि कृतिमत्वं भूतभविष्यत्कृत्याश्रयस्य कर्तृत्वानापत्त्याश्रय चैतन्यस्य
निपक्काः इत्यादिप्रयोगानापत्तेः। नापि आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वं यावयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्य
त्रप्रयोज्यस्याकर्तृतयातत्तस्मै तीपानुत्पत्तिप्रसंगात्। नापि णिजाख्यातार्थाश्रयत्वं। गमयति गो कुलं
गोपालं कृष्णमित्यत्र प्रयोज्ये कर्मणि पतिव्याप्तेः। ननु तत्राख्यातस्याश्रये लक्षणा गौर्वेति चेन्न। सकिं कर्तृ
भिन्नो वा कर्तैव वा नाद्यः। घटे आख्यातोपात्तसंख्यान्वयानापत्तेः। न द्वितीयः। धात्वर्थ्यपात्तव्यापाराश्र
यस्य कर्तृत्वापत्त्याभवन्मतभंगप्रसंगात्। सर्वदा लक्षणा गौर्वेति नियमेमानाभावान्नाह्निकदोषस्य
५२ दुरुद्धरत्वाच्च। किंतभावयतिघटमित्यत्र हि भावनेत्तनयोः परस्परमनन्वय एव स्यात्। किंचैवं धा
तोः सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागउच्छिद्येत। सर्वेषामेवाकर्मकत्वप्रसंगात्। सकर्मकव्याकृत्यपंथीत्रि
यमाणानन्यकर्मकाश्चेत्यादीनि सूत्राणि विरुध्येरन्। किंच कर्मणापरा करणीयज इत्यादिना ऽणा
दिविधानं मीमांसकमतेऽनुपपन्नमेव स्यात्। तथा च भावनावाचकप्रत्ययात्तु त्पत्तौ न निरूपि

सि॰र॰त्रि नकर्मकरणत्वावच्छिन्नोयपदत्वाभावेनकुंभकारोज्योतिष्टोमयाजीत्यादावकारणानिप्रत्ययादिके
१८० नस्यात्। करणोसतिगुणानिस्नास्मिंश्चोत्पन्नेकरणामुपयपदमित्यन्योन्याश्रयापत्तेश्च। अस्माकंमते
180 तुधातुत्वेनधात्वर्थानन्तर्यायांभावनायांयजित्वपचित्वादिनातदुपात्तांशेनरस्पकर्मकरणत्वान्यतर
संसर्गेणाभावनान्वयइतिनकश्चिद्दोषः। पच्यादयोहिधातुत्वेनभावनामाहुः। पचित्वादिनाविक्लित्या
द्यंशान्तरेतत्तद्रूपेणाहुः। अतएवसोमेनयागंभावयेत्दध्नाहोमंभावयेदित्यादौकर्मत्वेनान्वयः। सोमेन
यजेत। अग्निहोत्रंजुहोतीत्युत्पत्तिवाक्याभ्यांयागहोमयोरिष्टसाधनत्वावगतेः। एवंज्योतिष्टोमयाजी
त्यत्रज्योतिष्टोमेनयागेनस्वर्गंभावितवानित्यर्थः। उत्पत्तिवाक्येऽधिकारवाक्येवाधात्वर्थानन्तभा
वनायांयागादेःकरणत्वेनैवान्वयः। गुणविध्यौतुकर्मत्वेनैवेतिविवेकः। मतान्तरेतु। आख्यातोपात्तभा
वनायामित्यवधेयं। नत्वगुणानिविधेयपदमजंपीस्पष्टमानचैवंभावनाविशेष्यत्वंभङ्ग्येनतस्याः राम
प्रत्ययार्थत्वविरहादितिवाच्यंप्रत्ययार्थप्राधान्यबोधकस्मरणेःसंख्यादौव्यभिचारेणाकारकेहृषि १८०

नत्वात्राप्रस्तुततवैवयचतीत्यादौदोषः।पचंतंपश्येत्यादौप्रमत्वशानचोः कर्तृप्राधान्यस्यसर्वतंत्रप्रसिद्ध
त्वेननिङ्क्ष्वपिकर्तुः प्राधान्यापत्तेः।शत्रादीनांतिङांचलादेशत्वाविशेषात्।आदेशानांस्थान्यर्थेनैवा
८३ र्थत्वमितिवृक्तत्वाच्च।अतएवयुष्मदिमध्यमः अस्मद्युत्तमइत्यादिपुरुषव्यवस्थाचास्मन्मतेएवसंगच्छते
ननुमतांतरेणनतुसमानाधिकरण्यइत्यनेनस्ववाच्यसंख्यान्वयित्वमनभिहितइत्यनेनचानभिहितसं
ख्याकत्वंविवक्षितमितिचेन्न।अनुशासनविरोधात्।नचहृत्पनमिधानमेवकर्तरिनत्वभिधानं।भावल
कारेपिकर्तरित्तीयोत्पत्त्यभावप्रसंगादितिदिक्।तस्माद्भावनाधातुवाच्यैवेतिस्थितं।स्यादेतत्।भा
वनाक्रियाउत्पादनाइत्यादयः पर्यायाः।तत्रभावनायाः कर्मापेक्षानियमात्कथमकर्मकत्वमितिचेत्।फल
व्यापारयोः सामानाधिकरण्येऽकर्मकत्वंवैयधिकरण्येसकर्मकत्वमित्यभ्युपगमादित्यवेहि।अक
र्मकाणामपिकरोति सामानाधिकरण्यसद्भावेनभावनावाचित्वाविरोधात्।आसन्ननिधनः किंक
रोतितथाहिचदिनोबालः यम्मपत्रायतान्हः हस्मः।किंकरोतीतिप्रश्नेआस्तेतिष्ठतिशेतेजागर्तीत्याद्युक

सि॰ ति॰
१८१
181

१ आख्यातशब्दे इति बहुव्रीहिः। वाक्यमन्यपदार्थः। पश्य मृगो धावतीत्यादौ भागाभ्यामिति। तिङन्ताभ्याम्। प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्या-१
भ्यामिति विवरणं रुद्रदुक्तेश्च युक्तम्। पचतीत्यत्रापि तत्सत्त्वात्। साध्यसाधनरूपता क्रमेण बोध्या। साध्यत्वं क्रि
यैकैः प्रत्युत्तरदर्शनात्। सामानाधिकरण्याभावादिति। तिङ्वाच्यकारकवाचकयुष्मदस्मदुपपदत्वं भावलका
रेनास्त्येवेत्यर्थः। कर्मार्थकलकारे तु तत्संभवात्पुरुषत्रयं वचनत्रयं च पश्यति पश्य मुदाहरिष्यतीति। तिङ्वाच्ये
ति। कर्तृकर्मेतरकारकानन्वयित्वे सति लिङ्गसंख्यानन्वयित्वमसत्त्वरूपत्वमित्युक्तम्। कृद्वाच्यायास्तु लिंग
संख्याकारकान्वयित्वात्मकं सत्त्वरूपत्वमिष्टमेवाह कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति भाष्यात्। द्र
व्यधर्मलिंगसंख्याकारकयुक्तः सत्त्वकाशीत्यर्थः। तेन पाकः पाकौ पाकाः पाकेन पक्तिः पक्त्येत्यादि यथा सं
द्वितीयादयः सिद्धा इति। नन्वेवं काष्ठैरोदनस्य पाक इत्यादौ करणादिकारकाणामनन्वयप्रसंगः। लिंगसं
ख्यानन्वयित्वमेव कारकान्वय इति सर्वसम्मतत्वात्। अन्यथाख्यातपदाभिधेयायामपि तदन्वयप्रसं
ग इति चेन्नैवं। घञाद्यन्तेष्वपि प्रकृतिभागस्यासत्त्वभूतक्रियावाचित्वाभ्युपगमात्। तथा च हरिः। आख्या
तशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता। प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः। साध्यत्वेन क्रियात
त्र धातुरूपनिबंधना सत्त्वभावस्तु यस्याः स घञादिनिबंधन इति। द्वित्वाद्युपप्रतीतेरिति। आश्रयभेदेष्या राम १८१
१ पान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपत्वम्। साधनत्वं कारकत्वेनान्वयित्वम्। घञादिष्वपीति। प्रकृ
त्यासाध्यावस्था। प्रत्ययेन साधनावस्था। इह कारकत्वेनान्वयित्वमात्रे दृष्टान्तो दार्ष्टान्तिके भावो द्वे यः।
घञाद्युपस्थाप्याया लिङ्गसंख्यान्वयित्वनीत्यसाधकत्वाद् आख्यातानोपात्तायास्तदभावात् १

ख्यातवाच्यभावनावस्तुनोभिन्नापिभेदस्फुरन्त्येवप्रतीयतइतिभेदाभावरूपमेकत्वंनत्वेकत्वसंख्या
तस्याश्चास्तीतिभावः एकवचनमेवेति उक्तंचहरिणा निवृत्तभेदासर्वैवक्रियाख्यातेभिधीयते अतएव
क्याभेदानांप्रविभागप्रकल्पनेति प्रायिकमेतत् उष्ट्रासिकाआस्यंतेहतशायिकाःशय्यंतेइतिभाष्ये
बहुवचनप्रयोगात् तत्रउष्ट्राणांहिआसिकाआसनानिरूप्यतएवविलक्षणाः हताश्चानेकप्रकारैःशेर
अ५ रतउत्तानावतानाविकीर्णकेशाविस्रस्तवस्त्राश्चतेषांशायिकाः शयनानियावद्दशानिनाद्दशानिदेव
दत्तादिभिःक्रियंतइत्यर्थः इहसादृश्यप्रतीत्याख्यातवाच्यस्यभावस्यभेदावभासाद्बहुवचनम् आसि
काःशायिकाइतिद्वितीयाबहुवचनंक्रियाविशेषणत्वेनकर्मत्वादितिप्राञ्चः नचैवमाख्यातवाच्य
क्रियायाःसंख्यान्वयेसत्त्वरूपताव्याहन्येतेतिवाच्यं लिंगक्रियानाधारकारकयोगाभावमात्रेतात्प
र्यमित्युक्तेः सुप्तसिद्धसीपुरानन्वजादपोह्यदनिर्दिष्टास्तन्कथमुपदेशइत्यत्र यएवविशेषणमितिचेत्स
त्यं अव्यभिचारादन्यादिविशेषणोपयोजनाभावेपिहन्तस्यविशेषणयोगोनेतिनिषेधपरित्राणात्

सि॰र॰ति
१८२
182

योपरंजकतया समुदायविशेषणमेवान्यथापि स्त्रचो विशेषणमेव सफलं नेतरेषामिति ध्वनय
न्व्याचष्टे। उपदेशे योऽजिति फलं तु मूलकृदेव वक्ष्यति। चिणावेति। सप्तम्यन्ता हृतिः। सा युष्मद्। नाशिष्टि
मुपमेये सप्तमीदर्शनात्। आगकार्यमिति।। अंगाधिकारस्थमेव कार्यमिति दिक्। ध्य तेन त्वं नो
गा तेन हनिरिति। उ देशानां नातिदेश इति घानिष्यते आयिष्यते अध्यापयिष्यत इति सिध्यतीति
भावः। सूत्रे सप्तमीनिर्दिष्टं परनिमित्तमुपमेयमेवेत्याह। स्यादिष्विति। भावकर्मणोरिति। सप्तम्यंत
मिदं न स्यादीनां विशेषणं। सा युक्ता भावकर्मवाचिन्त्वेपि स्यसिवृत्तासीनां तदभावात्। नापि लहरा
या भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परे ये स्यादय इति परमनप्रत्ययविशेषणं। स्यादीनां नाहमुप्रत्यय
परत्वसंभवेपि सीयुटः संभवात्। आगमविनिर्मुक्तस्यार्थत्वाभावात्। तस्मादुभयसंग्रहायविषयस
प्तमीयमित्याशयेन व्याचष्टे। गम्यमानयोरिति। ननु अग्नादीनां षष्ठीनिर्दिष्टानामादेशित्वं स्यात्। स्या राम
दीनां तु सप्तम्या निर्दिष्टानामागमित्वायोगादिति चेन्न। पूर्ववाक्ये कृतार्था यास्मस्याः षष्ठ्या विपरिणाम। १८२

सिर·

१८३
183

श्रीगोप.) यत्तु यक एव चिण्वद्भावेन वृद्धिर्युक्त्वस्यादिति भाष्यकृतोक्तं तत्तु रायह्नोपाविरयडि.
त्यनेनाह्नो पएव न्याय्य इत्ययुक्तमिति दूषयन् स्वाश्रयातो लोपाभावेपि चिणि दृष्टः स इत्याति
देशिकेऽतो लोपेऽनिष्टं स्यादेवेति विशेषणाव्यावर्त्यं भवत्येवेति कैयटः। वस्तुतस्तु हनादिसाहच
र्यादान्देयाद्वाजनना धातोरेव चिण्वद्भावविधानान्नैतद्व्यावर्त्य [redacted] मिति वयम्। तस्मात्कर्मकर्तरि भाष्योक्तं प्रस्तुवीनेत्युदाहरणान्तरमेव विशेषणाव्या
वर्त्यं बोध्यम्। न दुहस्नुनमामिति यक्नो निषेधात्। शुद्धकर्मणि प्रस्नूयतेति भाव्यम्। यत्तु कैयटेन
चिणोपि निषेधात्कथं चिण्वद्भाव इत्याशङ्क्य भावकर्मणोश्चिणादर्शनादत्र चिण्वद्भावप्रसङ्गः
इत्याशय इति व्याख्याय येभ्यो धातुभ्यः कर्मकर्तरि चिण्प्रतिषिध्यते तेषां चिण्वद्भावस्यापि नि
षेध इत्यभाणि। तच्चिन्त्यम्। शाब्दार्थधातुक इति सूत्रस्थभाष्योक्तं प्रस्नुवीतेत्युदाहरणविरोधा
च्चिणो निषेधेपि चिण्वद्भावो न निषिध्यत इति तन्त्र्यमाणत्वाच्चेति दिक्॥ (निरङ्कुश षष्ठे चतुर्थपंक्तौ तिङ्ग्रहणं

१८३

मेवाधकाभावादित्याह। स्यादीनामिति। यत्तु प्राचाऽपदेशोऽजंतेभ्योहनादेश्चपरेषां स्यादीनामिड्वा
स्यात्सइट्चिणवच्चेति व्याख्यानं। तन्निष्कर्षरीत्या फलितार्थपरमिति न किंचिद्दोषः। सन्नियोगेति। इट्चे
त्यत्र न द्वेधकचषश इटसत्वादिति भावः। सीयुडिति। तद्विशिष्टे सीयुट्शब्दस्य लक्षणेति भावः। विशेष
णामिति। संभवव्यभिचारानुरोधेनेदं ननु सीयुडोपि विशेषणे किं चिण्वद्भावत्यमस्तीति ध्येयं। यत्वा
र्धधातुकइत्यनेन व्यावर्त्यस्य विधिलिङः न च तत्र बलादित्वं नास्तीति वाच्यमानस्येह्यनपेक्षणादिति
न व्याः। तत्रास्य येन द्विष्ट्येतेत्यादौ यकारस्य व्यवधानेन न चिण्वद्भावस्येवाप्राप्तानत्सन्नियोगशिष्टस्येटः स्व
तरामप्राप्तेः। चिण्वद्भावादिति। उक्तं च भाष्ये। हन्दृशिचिण्वद्युक्कहंते श्र्यघनं दीर्घश्चोक्तोयोमितां वाचि
णीति। इट्चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिः। नित्यश्चायं वलनिमित्तो विघातीति। क्रमेणोदाहरणानि। चेष्यते वा
यिष्यते। ग्लास्यते। ग्लायिष्यते। हनिष्यते। घानिष्यते। अचिस्सलोपोरिति प्रतिषेधात्तत्वं नातिदिश्यते शा
मिष्यते शामिष्यते। [illegible] चिण्वद्भावस्य चत्वारि प्रयोजनानि उक्तानि तत्सन्नियोगशिष्टस्येटः प्रयोजनमाह

अत्र शोधपत्रमेकम् ५

त्राधेऽइड्वासिद्ध इति। भावयिष्यते। चिरावदिष्ठितु भाविष्यते। इट्वोऽसिद्धत्वादनिटीति प्रतिषेधाभावान्मि
लोये भवति। ननु परत्वादिममिटं बाधित्वा बलादिलक्षणो इटिक[स्य]ति। लोयदिति चेन्नेत्याह। नित्य
त्वायमिति। शहांतरप्राप्तावपि कृतान्कृतप्रसंगित्वमात्रेणानित्योऽयमिट्। बलादित्वानपेक्षणात्।
बलनिमित्तत्वादिट्। न नित्यः। सत्यस्मिन्निटि बलादिलक्षणस्य प्राप्त्यभावात्। तदेतदाह। बलनिमि
त्त इति। विघातीत्यविघातीति वा पदं। तत्राद्योऽयमिट् तस्य बलादित्वं निमित्तं विहंति। अत्र त्वन्तु सबलनिमि
त्त इट्। अस्य निमित्तं न विहंति। बलादित्वानिरपेक्षत्वादित्यर्थः। न चाजंता धातवो द्विविधाः सेटोऽनिटश्च
हलंतानामपि याहिः सेटू हनदृशी अनिटौ। एवं च सेड्भ्योऽयमेवेट्। नित्यत्वात्प्रवृत्तो भवति। लविष्यते
लाविष्यते इति यथा। तथा निड्भ्योऽप्ययमिड् भवत्येव। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति निषेधस्य संनिहितस्य
बलादिलक्षणस्यैव न त्वस्येत्यवधेयं। यो पुद्धनोः स्य इत्यनिड्भ्यो विधीयमान इट् तस्याप्ययमि राम
ट्। यस्तेबाधकस्य। उदाहरणान्तु स्तलए वतत्रतत्र इहष्टव्यमाए तेन न्जयदेशइति किं। भाविष्यते। अत्र १८३

गुणावादेशयोःऽकृतयोर्नस्यादिति प्रसादोक्तं निरस्तं। चिरावदिटो विषये वल्लिनिमित्तस्य टोऽप्रवृत्ते
रवादेशस्यासंभवात्। गुणमात्रे जातेपि अजंतत्वाविघातात्। एवं तावत् भावार्थे लकारप्रक्रियां व्युत्पा
द्य कर्मार्थे लकारप्रक्रियामाह। तिङो कृत्वा कर्मणीति। णिलोप इति। णंपंता कर्मणि लः। भाविते ति
ण्। अनिटी न्तुकैः कथमिह णेर्लोप इत्याशंक्याह। चिरावदिड् इति। स्यादेतत्। णंपंतस्य धातोरुपदेशाभा
वात् कथमत्र चिरावदिड् न च णेरुपदेशात् उपदेशे योऽच् तदंततनाऽस्यैवेति वाच्यं। स्मारिता आरिता इ
त्यादौ नित्यत्वपरत्वाभ्यां णेर्लोपे कृते चिरावदिडभावप्रसंगात्। न हि णंतस्य उपदेशे योऽच्
तदंतत्वमस्तीति चेत्। न। उपदेशे योऽजिति व्याख्यानेप्युपदेशग्रहणसामर्थ्यादेवारितेत्या
दौ प्रवृत्तिस्वीकारात्। अस्तु वोपदेशे पदजंततत्स्येति व्याख्यानं। अंगस्येति व्यधिकरणषष्ठी
। अंगावयवस्याजंतस्येति। णंपुंते कारिष्यते इत्यादौ च व्यपदेशिवद्भावः। सर्वथा णंपुंते चिरावद्भावः।
स्यैवा अत्र च मानमिड्डासिद्धः सेन ने लुप्यते णेरिति भाष्यमिति बोध्यं। वस्तुतस्तु उपदेशग्रहणाद

सि॰ति ॥ ङितिस्तुन्न षष्ठी किं स्थक्रूपदं नेन वाक्यभेदेन व्याख्यानान्न कश्चिद्दोषः। नपोऽस्तु चिरारते यदङ्गल्पनाश्चि
१८४ रीत्यनुवर्त्तनेऽस्मिंश्च कः कर्मकर्त्तरि। अचः कर्मकर्त्तरि नरुधइति सूत्राभ्यां कर्मकर्त्तरि नेति चेत्याह। वि
184 राणस्यादित्यादि कर्मकर्त्तर्युदाहरणं तु नेहोच्यते किंतु कर्मकर्त्तृप्रक्रियायां तच्च गेतनयस्तायस
इति वक्ष्यते। अग्रुतापार्थमिह लेखनं। अन्वतमेति चेत्र इति प्रथमांतं कर्म समर्पकमध्याहार्यमित्र
नर्भावितरायर्थेऽत्र नपिः अनएवाह कर्मणो लुङि तिरायथाविवक्षायां तु अकर्मकत्वाङ्गावे लङ्कल्पा हाय
द्वेति। यायेनेति। पापवते त्यर्थः। आतोयुक्। चिरारह्णतो। किं। चौडिः। बालाकिः। वाह्नादित्वादिञ्। दधौ।
अदायिषातामिति। स्थाघ्वोरिच्चेत्येन द्वाधित्वाय रत्वाच्चिरावदिटि सत्यपि झलादित्वात्सुनरित्वं नेति भा
वः। सत्यपि तस्मिन्नेह काचित्क्षतिः। अनिग्लक्ष्यारायापावृध्याः रूपसिद्धेरिति नव्याः। अजंतानां चिरव
द्भावरूपाणामुदाहृत्य हनादीनां त्रयाणां तानुदाजिहीर्षुराह। हन्यते इति। घानिष्यत इति। अदृनोरित्य राम
स्यापि चिराववदिटूनित्यत्वाद्बाधकं इत्यवोचाम। चिरावद्भावाभावे घानिष्यते। अदृनोरित्यनेनेटूनि १८४

येषामयवादत्वाञ्च चत्स्येवेतिभावः। आशीर्लिङि। ति। ननु लुङि तत्रोभयोरपि पाक्षिकत्वेनयेन नाप्राप्तिन्या
यविरहादितिभावः। अपवादइति। वधादेशस्तूपपदद्वयसाधारणः। चिरावङ्गावस्त्वार्धधातुकसीयुटमा
त्रविषयकइतिविशेषविहितइतिभावः। अतएवस्यसिच्सूत्रेप्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिरावङ्गावइति
केयटः संगच्छते। नचपरत्वाच्चिरावङ्गावइतिसांप्रतं। एकाचउपदेशइत्यत्रार्धधातुकीयाः सामान्येनभ
वंतीतिनियाननस्य रं वधिष्ठीष्टेत्यत्रप्रत्ययस्वरो बाधतइतिभणनाभाष्यकृतावधादेशे लिङ्यार्धधातुकइ
तिविषयसप्तमीत्वांगीकारेणावधादेशस्यांतरंगत्वाभ्युपगमादितिनव्याः। निष्कर्षः। स्यसिच्सूत्रेभाष्य
वार्त्तिकयोरुक्तवधिभावान्सीयुटि चिरावङ्गावो विप्रतिषेधे नभवति। वधादेशस्यावकाशः। वध्यात्वध्या
स्तामिति। चिरावङ्गावस्यावकाशः। घानिष्यतेइति। इहोभयंप्राप्नोति। घानिषीष्ट घानिषीयास्तामः। चिरावङ्गा
वोभवतिविप्रतिषेधेन। सहृत्र्यतिन्यायाश्रयणात्तु नवधिभावानेस्तुकमेवधिभावेलिङ्यार्धधातुकइ
तिचपासप्तम्यवेत्याश्रित्येदंभाष्यवार्त्तिकमितिकैयटः। नचपरादप्यंतरंगस्यबलीयस्त्वाद्वधादेशए

सि·र·ति वयुक्त इति वाच्यं। अस्मिन् पक्षे परशब्दस्यैष्टवाचित्वात् त्रिण एवङ्गावद् इति हलन्तमयं ङिनेरेवानिष्टः सप्राप्तपरत्वात्।
१८५ नेयामयं भावः चिरावङ्गावोऽपवाद इति न व्योक्तमयुक्तमेव। निरवकाशस्यैव प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वमि
185 ति न चैयेरेवासिद्धं निरत्त्वात् तान चेह सीयुड्ग्रहणं निरवकाशं धात्वन्तरेषु तस्य सावकाशत्वात् तान च हतं यश्च
सीयुड्ग्रहणं निरवकाशं हनेर्वधादेशो व्यात्मनेपदे लिङि तथैवेति तुल्यं। एतेन प्रतिपदविधेरित्यादि केय
टोऽपि परास्तः इत्याहुस्तोनावतः। अहसानामिति। चिरावद्विडो भावे हनः सिद्धे नितिकित्वादनुदात्तोपदेशेत्यनुनासि
कलोपः। सिचः कित्वादिति। लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वित्यनेनेति प्रोषः लत्वामिति। ग्रहेत्यनुवृत्ता वचिविभाषे
त्यनेन विभाषेट् इति ठः। अनर्चिच परोगोमुयइत्याभ्यादवमानां वैकल्पिकं कृद्वित्वं दीर्घश्चोक्तो यो मिताभिरु
क्तं तमुदाहर्तुमाह। चिरामुलो। अवरोपेति। एतच्च पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रार्थकथनमित्युक्तं। प्रत्याख्यास
इति वस्तुतस्तु अत्रैयादिक दीर्घार्थं दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेवेत्युक्तेन विस्मर्तव्यम्। दीर्घग्रहणं चेहेति। स्थानिव राम
त्वनिषेधार्थमित्यर्थः। अन्यार्थं तु कर्तव्यमेव। तथाहि। हेङ्। अनादरे। घटादिः। गोमितां ह्रस्वः हि ह्रुयति। चिसामु १८५

पयआद्यर्थिनः प्रथमं गवादौ प्रवृत्त्यान्तरङ्गत्वाद् दुह्यादिषु गुणकर्मणि णादयः। सत्यपि चान्तरङ्गत्वे गवादे... नेप्सिततमत्वमन्यार्थत्वात्तत्र ... क्रिया
प्रवृत्तेरिति भावः। निजेच्छयेति। बोध्यते माणवकमित्यादौ धर्मं माणवक यो रसाधान्यममुख्ये वेति नियमाभावादिति केचिदादिति भावः। ८

प१

त्वोः हतयोर्ह्रस्वे विकल्पं मानेअहिडि अहेडीति स्यातादीर्घत्वं अहिडि अहीडीति। इ ऍच्चैव मेवा एतन्नवि
समुत्वोरित्यत्र वैकेयपठे कमेर्णिङ् त्यत्र पदमज्ञ्यो च व्यक्तमः। शास्त्रिष्यतइति। इडे वेहचिणस्त्वा नापन्नइ
तितत्परे रौदीर्घविकल्पः। दीर्घो नास्ति। [redacted] पडो लोपस्यस्त्वा। नवन्त्वेनणौ चपरत्वाभावाडुपधा
हृद्धेरप्रवृत्तेरिति भावः। नोदात्तोपदेश। ननु हरेर्यदकामिय देक केनेति श्रीहर्षः कथमिति चेत्। अपप्र
योग एवेति बहवः। यद्वा निवृत्तप्रेषणान्याहतेर्थे णिचि तत श्चिणि निसाधकर्त्तव्यं उद्यम उपरम इत्यत्र
६ द्धि नुसंज्ञापूर्वकत्वान्नवृ... रिति समाधेयम्। तथा च अडुद्यमेयम उपरम इति प्रचुरप्रयोगः। आमकमित्या
दयस्त्वसाधव एव। अथ पेद्धिकर्मिकात्मेभ्यः किं मुख्ये उत गौणे किं वोभयोरिति विशये व्यवस्थामाह गौ
णे कर्मणीति। गोदुह्यते पयः इति। चैत्रेणेति कर्तृतीपालमध्याहर्तव्यम्। एवमुत्तरत्रापि। प्रयोज्य इत्योगतिबु
द्धीत्यत्र गत्याद्यर्थकानां चतुर्णां धातूनां गौणे गोणो मुख्ये वा। नियमे [redacted] इति सिद्धम्॥ ॥एकत्रिप्राबुर्ययुक्तेश्नाते डे रत्नाकरे तु ले। व्याचष्टे भ

प्रधाने कर्मणी। तुर्थः। प्रयोजकव्यापारस्य तत्रैव प्रदर्शित मन्मात्र प्रसय इति। ३
पश्चानां २
नलादयस्तु पुनस्तथा गतपर्णां कर्मकारणां प्रयोजपरव
मम्मेद्दाद्याद्यर्थानां वादयां ३

ग ३

व

सि०र०ति० वकर्माणिविवेंकटेशास्यतुष्टये॥ ॥इतिश्रीमद्वैय्याकरणसिद्धांतरत्नाकरे भावकर्मप्रक्रिया॥ ॥कारकांत
१८६ राणीति॥ यद्यपिसकलकारकव्यापारोभावनाक्रियाइत्येवमाद्यपर्यायोधातुत्वेनसर्वधातुवाच्य
186 इत्युक्तम्। तथाचचैत्रकाष्ठस्थालीज्वालानांसर्वेषांप्रथमांतानांयुगपत्प्रयोगोपिप्रासः धात्वर्थव्यापाराश्र पा २
यस्यैवकर्तृत्वात्॥ नचेष्टापत्तिःकरणादौतृतीयादिविधिवैयर्थ्यापत्तेः॥ तथापिधात्वर्थयावद्विवक्षि
तव्यापाराश्रयत्वंकर्तृत्वमितिलक्षणाज्ञोक्तदोषइत्यवधेयं॥ कर्तृसंज्ञामितियुगपत्तीनेवलभं
ते॥ किंतुयदायत्रिष्ठोव्यापारोपह्वाननजन्योपस्थितिविषयस्तदाश्रयएवतद्धातुप्रयोगेकर्तृसंज्ञांवि
दंतइत्यर्थः॥ एतच्चकारकेपिस्पष्टीकृतं॥ साध्वसारति॥ सौकर्यातिशयद्योतनायसाधुशब्दः॥ क्रि
याविशेषणं॥ करणादीनांकर्तृत्वविवक्षायामपिधातुःसकर्मकएवेतिनततोभावेलादयइत्य
र्थः॥ कर्मण्यास्त्विति॥ ततश्चाकर्मकत्वा[illegible]त्वनांनतेभ्यःकर्मणिलादयइतिभावः॥ आकूसकर्म राम
केअर्थोफलविशिष्टव्यापारवृत्तित्वेचैत्रादीनांव्यापाराश्रयत्वेनकर्तृत्वंविच्छित्त्यादिफलाश्रयाणां १८६

ति १ द्वा २

तंडुलादीनां च कर्मत्वमिति युक्तं। व्यापारांशत्यागे तत्फलांशस्यैव व्यापारविशेषतया तदाश्रयस्यैव
तंडुलादेः स्वव्यापारे स्वातंत्र्यात् कर्तृत्वं नातुपपन्नमिति निरोधरणीयम् इत्यत्रोक्तमिति भावः। द्विकर्मके
षु एकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि द्वितीयकर्मणास कर्मकत्वात्कालादिकर्मणा सकर्मकत्वं षा
मेव सकर्मकत्वाच्चाकर्मकत्वकथनं न युक्तमित्याशंक्याह। प्रायेणेति। निरूढप्रयोगत्वाभावेन प्रायुक्तं पंप्र न४
त५ ययदार्थः। इष्टं चैककर्मकाणामेवाकर्मकत्वं द्विकर्मकाणां तु नैवापयथा स्वयं प्रद्रुग्धे स्य गुरो
रूपस्तु तावस्तु यमानस्य वस्तुनि मेदिनीति। कर्मवत्कर्माकर्मत्वावस्थापायां क्रियासाकर्मक
५ल त्वेन [illegible] सनेइत्याह। कर्मस्थये नीलकारवाच्य इति। अत्र च लोनस्य कर्तृकर्मवादितिवार्तिकं त
त्वाध्यं च मूलमिति भावः। [illegible]
इति। अत्र च लोनस्य कर्तृकर्मवादिति वार्तिकं तन्त्राध्यं च मूलमिति भावः। द्विलकारकादिति। सत्रं
निर्देशो वा अन्यपदार्थः। एतेन लोनस्येति प्रत्याख्यातमिति बोध्यं। तथाहि। अन्यपो बहुल [illegible]
ननु भावे लकार इति वक्तव्ये करणा स्वाश्रयकार्यप्राप्यार्थीभितयाके [illegible] कत्वेपयुक्तः संभवत्येवेति भा व:४

पं॰ ... स्त्र ४

सि॰कौ॰ति शिष्याड्‌इति संहितायाठेवा यदांतस्येति परसवर्णास्त्वत्वल कारोत्तरं द्वौ लकारौ वोध्यौ न व्यंजनपदर
१८७ स्येत्यादिभाष्योक्तन्यायात्तायद्वालुसनिर्दिष्टो लकारः लोपश्च संयोगांतस्येति न व्याप्त्या वक्तुः एव
नलस्य संयोगांतलोपो न भवत्येवेति हलंत्यस्वेम नोरमा निरस्ता पहोतरेत्तु हलोपमाप्ति
नत्वलत्वहशांलुप्तषष्ठीकमिहानुवर्त्तते षष्ठ्यंतदुपस्थाप्यत्वं कर्त्तरि शविव्यनः कुर्त्तरीत्यनुवर्त्ती
प्रथमया विपरिणामस्य न इत्सुक्तार्थला भइति नार्थोवर्ति केनेति कुस्लेनेति ट्नी पुं तषष्ठ्यंतस्या
प्युपलक्षणांद्गष्ट्वा चक्रम्यानां कर्त्तरिवेति स्त्रत्वात्तात्कृ खलर्थे योक्ताभिन्नं कुस्लेनाई षट्के द
कुस्लेनेति अत्र कर्मकर्त्तरिभिन्नं कुस्ल इति भवत्येवोंग त्यर्था कर्मके त्यनेनं त्केस्य उ
वीरत्वात् अतएव सिनोतेर्ग्रास कर्मकर्त्तृकस्येति वक्तव्यं सिनोयासइति कर्मकर्त्तर्युदाहरिष्य
तेन तस्मादिहक्तस्य गवादुग्धं पयइति प्रत्युदाहार्यमइह हिकर्मकर्त्तर्यतिदेशाभावेनालकारव
चस्य कर्त्तुरभावात् अन्यथाडुग्धागौः पयइति प्रसज्येत सकर्मकत्वान्न गत्यर्थाकर्मकेत्यने
आतदेशिकस्याऽभावेपि औपदेशिकस्य ४

कर्त्तरि ४

राम
१८७

नापिक्त इति कैयटोऽस्थितमाँ इहोदाहरणोत्र उदाहरणे च भाष्यकृत्पादिष्वित्यपमे चेति स्वयं शब्दप्रयोगोन्नयुक्तः
न स्यात्स नेति तत्तीयांतार्थे वर्त्तमानत्वेन कर्मत्यपि वा प्रयत्ययइति भ्रमापत्तेः अत्र वै पर्य्यायत्वेः। तस्मात्व
र्त्तितरमुदासाये वसइतिकथं चित्तयोऽर्थं। करणाधिकरणाभ्यामिति। न चासिस्थाल्योः करणावाधवस्था
यां व्यापारोधातुना नोपात्तइति न कर्मवत्त्वप्राप्तिरिति वाच्यं। इह सूत्रे धातूपात्तत्वं विशेषणं व्यापारस्यना
स्त्येवेति कर्मणोऽप्यनुक्तावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्। नन्वेतदयुक्तं करणे न तुल्य क्रियः कर्त्ता कर्मवदिति वक्तव्य
मायरिवास्यति कंटकैर्दर्भैश्चैत्रः। परिवारयंते कंटकावृक्षमिति भाष्यउक्तत्वाद्दिचेत्सत्यमसंगतविषयक
मेनतत्साधुमिंछिनत्तीत्यपि भाष्यउक्तोदाहृतत्वादित्याविरोधः। कर्मणोऽप्यस्य फलानरमप्याह। किं चेति। क
र्त्तृस्थक्रियेभ्य इति। उपलक्षणमेतत्। कर्त्तृस्थभावकानामपि गमादीनां। अतएव गोरणा विति सूत्रं वि
ध्यर्थं न तु नियमार्थमिति प्रपंचितं स्यादेतत्। क्रियायाः कर्त्तृस्थत्वं कर्मस्थत्वं वा कीदृशं फलव्यापारौ हि
हि धातुवाच्यौ तत्र संयोगविभागा विक्लित्तिद्विधाभवनादिकं फलं कर्मस्थमेव व्यापारश्च कर्त्तृस्थ एवेति गम्या

सि.र.ति.
१८८
188

दीनांपच्यादीनांचवैलक्षण्यंदुर्वचमितिचेत्ननामर्दे हरिशौनबैलक्षण्यस्यस्पष्टीकृतत्वात्।अंकुरा
।विशेषदर्शनंयत्रक्रियानत्रव्यवस्थिता॥क्रियाव्यवस्थात्वन्येषांशब्दैरेवप्रकल्पितेनियत्रकर्मीतिनं
डुलकाष्ठादौसमयान्तरेपिस्थानोविशेषः।क्रियाजन्योदृश्यते।नत्रसा।क्रियाफलहारायाकर्म
स्थोच्यते।यथापविभिघादौ।अन्येषांधातूनांकर्मणितुतादृग्विशेषोनैवदृश्यते।यथावादृश्यारोहन्या
दौ।नहिभवेहस्तिनिवाक्रियाजन्योविशेषःकश्चिदुपलभ्यते।अतस्तेषांधातूनांक्रियाशब्दैरेवप्रति
याद्यतइतिसाकर्तृस्थोच्यतेइत्यर्थः।उदृश्यत्वमपिकैचित्कर्मस्थांशस्याकचिद्वीपोरांशस्येतितदपिव्य
वस्थापकम्।तथाहि।विक्लित्तिंद्वैधीभावंवाभावयामीतिफलांशएवहकृदेशोनतुतज्जनकव्यापारःत
थाऽहंयशेप्यमितिविषयत्वापादनरूपोव्यापारएवोद्देश्योनतुविषयत्वापत्तिरूपंफलं।एवंहस्तिनउप
रिगच्छेयमित्युपरितनभागनिरूपितसंयोगात्मकफलजनकव्यापारएवोद्देश्योनतुसंयोगात्मकं राम
फलमित्यनयोःक्रियाकर्तृस्थेत्युच्यते॥उपशिमनरूपएवव्यापारविशेषोरूहेरर्थोनतुन्यग्भावनमात्रं। १८८

स्मिष्ठे वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमयत्यपि आरोहतीत्यप्रयोगात्तथा पर्वतमारोहति कुड्यमारो
हतीत्यादौ न्यग्भावनस्याप्रतीत्या गौ[illegible] विशेषप्रतीतिर्ध्रौव्याज्ञानं तथा च यद्यपि तु परं छंदसीति सूत्रे रुहि
गत्यर्थ इति भाष्यं संगच्छते । अत एव णौ कर्तुर्णौ कर्मत्वं सिध्यति । एवं चारोहयते हस्तीति कर्मवद्भावं प्र
दर्शयंतो भाष्यन्यायविरोधात्तु पेक्ष्या एवेति रोहणोऽस्य त्रे कैयटः । हरदत्तादयोऽप्येवं । पचिभिदोस्तु
[illegible] विक्लित्तिद्विधाभवनरूपविशेषः कर्मणोऽस्पष्ट एव । ननु दृशेर्नेवच कारकव्यापार इति महद्वैलक्ष
ण्यमित्याशयेनाह । यत्र कर्मणीति । नन्वेवं सकर्मकाणां प्रतिषेधो न्योन्यमाश्लिष्यत इति भाष्यवा
र्त्तिकं संयोगरूपफलस्य कर्मस्थत्वात्प्राप्तिरिति कैयटश्च विरुध्यते । रुहिगमिभ्यां साकं श्लिषेर्वैल
क्षण्यस्य दुरुपपादत्वादिति चेत्सत्यं मा उदाहरणादिश्रात्रं न तु श्लिष्येनोदाहरणमिति तत्त्वमिति नव्याः
न नुगमनारोहणाद्यानेच्छादिवधघन्नस्यापि कर्तृस्थतया न ह्यासिनः कुतोऽपि कर्मकर्तानं कर्मवत्त्वा
त् इति चेन्नाम्भवादिसूत्रस्थभाष्यवार्त्तिकविरोधापत्तेः कारिष्यते घट इति लस्यासिद्धेर्पचतनिवदकर्मक

वि २

सि.र.त्रि १८६ तापत्ते श्चेति नार्किकोक्तयत्नार्थकत्वमशुद्धमेवेति ध्वनयन्नाह। करोतीत्युत्पादनार्थइति। एतेनेति।
ज्ञानस्य कर्तृत्वप्रतिपादनेनेत्यर्थः। अनुव्यवस्यमानइति खंडनकृत्प्रयोगः। अनुत्र नेस्तुयसमृ
189 = यएवकार्त्स्न्येन कर्मत्वात्यन्तस्थानश्येतद्रूपं। ननु ज्ञानचीत्याहानन्वात्मनेपदमिति। सकर्मकात्मि
ति। एतेन सृजस्यात्मानमात्मनेति व्याख्याता। आत्मानमात्मनावेत्सीत्यस्य कर्तृस्थभावकत्वेन तुसा
धुत्वेपि सृजत्यंशप्रहृतवार्त्तिकेनैवनिर्वाहः। सृजेः कर्मस्थफलकत्वादितिनव्याः। वस्तुतस्तु फलाश्रय
त्वस्य तज्ज्ञानकर्मिमाश्रयत्वस्य च युगपदेकस्य विरुद्धतयोपाधिभेदेन भेदस्यावश्यवक्तव्यत्वान्तु स्वे
कर्तर्येवापंप्रयोगोननुकर्मकर्त्तरीतिनापेवाचान्यान्योन्यमिति। ननु संयोगानुकूलक्रियाकर्तृत्व
कर्मत्वोपयोगिन्यभयनिष्ठाघ्याश्रयभेदाच्चिन्नैवेत्यवश्यं वाच्यम्। अतएवान्यनिष्ठांपत्यन्यस्यक
मित्वं युज्यते। अन्यथाउभयोरपि कर्तृत्वमेव स्यात्। इमोदेवतांस्पृशानइतिवत्। एवं स्थितेकर्मत्वस राम १८६
४४ र्मकविषयइत्यवधेयम्। एतच्चवार्त्तिकं तत्पजांअन्नरसस्त्वेतयइतिनियमार्थेनयोगविभागेनेष्टसिद्धेः। दुहिपच्योरित्यस्यनियमा
थेना ३

१५४

मानाधिकरणसंयोगरूपयाक्रियया पातुल्यक्रियः कर्त्ता न भवत्येवेति कर्मवद्भावप्राप्तिरेव नास्ती
ति व्यर्थमिदं वार्त्तिकमित्याशंक्योदाहरणांतरं कृते। अजेति। नयतेर्द्विकर्मकत्वेनाजारूपस्य कर्म
णः कर्तृत्वविवक्षायामपि यामरूपेण कर्मणा सकर्मकत्वान्निषेधस्योदाहरणं भवतीति भावः। एतदप्यु
दाहरणं चिंत्यं अजारूपे कर्मणि क्रियाजन्यविशेषानुपलंभात् तस्मादुदाहरणांतरं मृग्यं। दुहि
पच्योरिति। इह वकुलयग्रहणं भाष्यप्रत्याख्यातं। परस्मैपदस्य पक्षेप्यनिष्टत्वात्। चिणेतु विकल्पेनेति।
दुहश्चेति सूत्रेणेत्यर्थः। गौरिति। गोः पयो मुञ्चतीत्यर्थः। दुहेर्द्विकर्मत्वात्कर्मस्थक्रियत्वेपि सकर्मक
त्वाद्यगात्मनेवचनाफलं पच्यत इत्युदुंबरस्य कर्तृत्वविवक्षायामत्यंतमप्राप्ते। एवं विधएवव
विषये कर्मवद्भाव इष्यते न तु चैत्र ओदनं पचतीत्यादाविति कैयटः। अनेन पचेर्द्विकर्मकत्वं
नास्त्येवेति स्पष्टीकृतं। मतांतरमपि सूचयन्नाह। यद्वेत्यत्र विषये द्विकर्मकः। वृक्षपाकं मतेरेणफ
लपाकासंभवात् वृक्षोऽकथितं कर्मेति तस्य वचपदाकर्तृत्वविवक्षेति तदा यं कर्मवद्भाव इष्यते इति तत्र ह

सि॰ कौ॰
१९०

190

ह्यस्य कर्मत्वादशायां कालः कर्ता बोद्धव्यः। ननु कर्मवत्कर्मणेति सूत्रं मास्तु नापि वार्तिकं प्रकारान्त
रेणोपलब्ध्याणां सिद्धेः। तथा हि एकस्यापि वस्तुनः औपाधिकभेदेन भेदात्स्वाभाविकमेव कर्तृ
कर्मत्वादिकं। उक्तं च। एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदे च परिकल्पिते। कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं चो
पजायत इति। अत एवात्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मनेत्यादि संगच्छते। एवं च पच्य
ते ओदन इत्यादौ स्वयंशब्दप्रयोगात्तस्य चात्मनेत्यर्थवर्णनान्मुख्ये कर्मण्येव यगादिकं सेत्स्य
ति। पच्यते ओदनेनेत्यादौ स्वयंशब्दप्रयोगाभावे यगात्मनेपदादिकं भावेऽपि भविष्यति। अथवा सो
पि कर्मण्येव प्रयोगो मुख्यरूपमित्यध्याहारात्। तस्माद्व्यर्थमेवेदं सूत्रमिति चेत्। अत्रोच्यते। सृज
स्यात्मानमित्यादिदृष्टान्ते आत्मभेदस्य शब्देनोक्तत्वात्प्रकृते कर्मत्वादिकायुच्यते ओदनो लूय
ते केदार इत्यादौ तु पदान्तरस्वयंशब्दो न प्रयुज्यते। न तदात्मभेदाविवक्षायां कर्मत्वाभावात्कर्तृत्वमे
व विक्लित्तिद्वैधाभवनादावोदनादीनामिति कर्मवदतिदेशः कर्तव्य एव। किं च सूत्रप्रत्याख्यान

राम
१९०

पक्षेनदुहस्नुनमामितिनिषेधः कर्तव्यो न वा । आद्ये अदुग्ध कर्मवत्तुस्य विषय इति दुग्धे ते गौर्गोपालेनेत्य
स्यासाधुत्वापत्तिः । यक्को निषेधस्य दुर्वारत्वात् । अदुग्ध इत्याद्यनिष्टं चापद्येत । लुङि दुहश्चेति चिण्विक
ल्यापत्तेश्च । नमते दंड इत्यत्र स्वाभाविककर्मत्वेऽपि यकः चिणोः प्रतिषिद्धत्वात् शपि सिचा वापि न स्यात् ।
द्वितीये तु नमते दंड इत्यादि न स्यात् । कर्मणि यक्को दुर्वारत्वात् । कर्तरि चेत्तर्हि न स्यात् । किंचैवं
चः कर्मकर्त्तरि चिण्विकल्पो निर्विषय एव स्यात् । कर्मवदित्यतिदेशविषयीभूतः कर्त्ता हि कर्म
कर्त्ता । न चासौ तत्कर्मतेऽस्ति । त्वद्वीत्याशुद्ध एव कर्मण्यात्मनात्मा ज्ञापीत्यत्रापि चिण्विकल्पप्रसंगाच्चान
चभूतपूर्वे कर्मणि सांप्रतिके कर्त्तरि चिण्विकल्पो भविष्यतीति न तस्य निर्विषयतेति वाच्यं । तादृशे क
र्तरि लडादिषु यगाद्यप्रसंगेन शबादेर्दुर्वारतया पच्यते ओदनः कारिष्यते घट इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेरि
ति स्वत्रमावश्यकमिष्टसिद्धय इति संक्षेपः । सजिपुडपोः । स्नु जेर्द्धरा । न्याय्य एव कर्मण्यत्यंतनाशाभ
कर्मवद्भावविधानार्थः । पुडे स्नुन्याय्ये कर्मकर्त्तरि सकर्मकत्वेन प्राप्तिप्रसववाविध्यर्थं यगयवादः । निषेध्य

सिसनि
१८१

नापगेववाधपनेनत्वाचिरिगीत्यर्थः। चिरणात्मनेपदार्थइतिभाष्यकृदुक्तवाक्यशेषात्। स्त्र्यन्तइति। अथपनो
नित्वादाद्युदात्तमिदं। प्रकिंतुलसार्वधातुकानुदात्तत्वेपकृस्वरेणमध्योदात्तंपदंस्यादितियकस्य
नोः स्वरेविशेषः। असर्जीति। सर्जीनिष्पादितवानित्यर्थः। घुड्प्यन्तइति। योगोब्रह्मचारिणंघुनक्तिसव
ध्नातीत्यर्थः। ततोब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायामिदमितिभावः। अस्याकर्मशङ्कः क्रियापरः। अस्यण
फलंशोभाव्यंकर्मणिदृष्टमितिअस्याकर्मस्था आत्मनेपदार्थंचअस्याग्रहणं। प्यन्तानांतुत्र्यमाणोन्नयु
क्तिणोर्निषेधसिद्धौ। अन्यत्रेति। आत्मनेपदभिन्नेषुपकृचिणचिणवदिड्यकार्येषुकर्मवत्त्वप्रतिषे
धोवाच्यइत्यस्यवार्त्तिकस्यार्थः। एवंस्थितेफलितमाह। यक्चिणावित्यादिना। अवकिरतइति। हस्तिनं
कश्चित्परस्यादिना वकिरतिसकरतातिशयात्कर्तृत्वेनविवक्ष्यतो। किरादिरिति। कृञ्हृदङ् धेट्‌डुक्रञ्
इत्येतेपंचकिरादयः। तत्राद्ययोः कर्मस्थक्रियत्वेनयगादीनामात्मनेपदव्यतिरिक्तानांनिषेधार्थमिन राम
रेघांत्रयाणांतुकर्तृस्थक्रियत्वेनकर्मवत्त्वप्राप्तिविरहादात्मनेपदविधानार्थमादिग्रहणमितिबोध्यं। प्र १८१

५ स्थितिकेयटः। कौस्तुभकृत्तस्यत्वम्। भाष्येतु [illegible] भूषयतेकन्याअवभूषतकन्येत्यादिरूपनामुदाहृत
५ मतिनरापनानांविरावदिर्गोनिषेधार्थमि [illegible] प्यन्तानांतुयगादीनांसर्वेषामित्येतदर्थंतदितित्वमस्प

नव्याः। ननु तत्र तस्ये[illegible]वेत्यनेने[illegible]वेनपोगेषष्ठ्यर्थे सिद्धमी[illegible]ताप्यत इति भाष्यान्नैतद्युक्तमिति चेन्न सत्यम्॥ ऊह
स्तु नमांतऊनावित्येन सिद्धे न पङ्क्ति सावित्यस्य वै पथ्यापि पङ्क्तिं समाधत्त्व।४

चानुद्दृग्दश्रिज्जभृषार्थेभ्यः सन्नन्तात्स्वयं च कृचिणो नेत्युक्तं। तत्र दृग्दर्शग्रहणं नस्नं। किरादीनां सर्वेषां
याघन्तात्। एतच्च अङ्गियत इत्यादिमूले दारेशोन ध्वनितमिति तेन व्याः। प्रात्नाविष्टेति। चिरावद्दिदृ। पनु ग्रा
चानडुहे तन्नेन चिरावद्दिदो न निषेध इति केचिदित्युक्तं। तन्नु केचित्भाष्यनत्वद्राद्इत्यर्थ इति व्याख्येयं। न
हि चिरानेत्यनेन चिरावीवेत्यनिर्देशो निषेद्धुं शक्यः। येन तत्सं नियोगशिष्ट इति निषिध्येतेति।[illegible]अवी
करनेति। चिराणि निषिद्धे राणी श्रीनिचङ्। यत्तु प्राचा कर्मकर्तरि चङ् नेत्युक्त्वा कारयिष्टेत्युदाहृतं। तन्न। णि
स्त्रिलत्वादवीकरनकटः स्वयमेवेति दिवोदाहरत्। भाष्यकृता सह विरोधात्। चिरावद्दिदोपि निषेध इ
ति प्राचो भ्रमं निरस्यति। स्यादेवेति। चिरावद्दिदत्यत्र सन्नम्यंतादृत्तिरिति राद्धांतमिनत्वादिभावः। भारद्वा
जीयवचनेनात्मनेपदाकर्मकाणामित्युक्तं तस्यात्मनेपदविधौ येऽकर्मकास्तेषामित्यर्थः। नत्रैकमुदा
हरति। विकुर्वते सैंधवा इति। चिरावद्वाववपद्धाव इति व्यकारिष्टेति। चिराणि निषिद्धे। एयंतत्वविरहात्स्वरङ्भा
वे सिच् चिरावदिरिष्टाद्धिः। नदभावपक्षे त्वाह। व्यकृतेनेति। ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः। कुपिरञ्जोः। ननु

सि॰ रत्न हेनिस्त्राज्ञेत्यनुवर्त्तते।एकदेशस्येव स्वरितत्वबलाघकुग्रह राममात्रं चेत्याशयेनाहानयगिति। किं
१८१ नुश्यपनिति।यकएव विषय इत्यर्थः।अत्र च सार्वधातुकग्रहणाद्विलकारकनिर्देशाल्ल इति चानुवर्त्तते।
तेन लसार्वधातुकविषये श्यन्न तत्सांनियोगशिष्टपरस्मैपदं च भवतीत्यर्थः।एवं च क्रनीह कुश्नानां
पादाइत्यत्र नाश्लिलि केचानश्नि न श्यन्परस्मैपदे भवत इति बोध्यं।नयगित्यस्यानुवृत्तेः फलमाहयगावि
षये त्विति।निषेधस्यप्रसक्तिः श्यं वक्तव्याघत्रयकोन प्राप्तिस्तत्र न निषेधो न च श्यन्न नापि तत्सांनियो
गशिष्टं परस्मैपदमित्यर्थः।इह च लिङाशीलिङोस्यादीनां च विषये स्तत्र मेतन्नप्रवर्त्तते।तेन नवुकुश्येया
दःररंजेवृस्त्रां कोपिषीष्टयादाररंस्त्रीष्टव स्त्रां कोपिष्यते।रंस्यते अकोपिषादः।अरंजि वस्त्रमित्यादौ
न श्यन्परस्मैपदे भवत इत्यवधेयम्।श्यनन्यको तु मिविशेषः।कुप्यन्तीजंघाः शंश्यनोरिति नित्यं नुम्
स्वरे विशेषस्स्तूक्त एवा इह कर्मकर्त्तरि स्वयंपशाद्यप्रयोगे इत्यादौ दृश्यमानो न युक्त एवे सुक्तं।यद्वा राम
कर्त्तुः करणत्वविवक्षायां वात्मेति प्रथमं तारौ वा स्वयं शब्दो वर्त्तत इति भाष्यइत्यादौ तस्य प्रयोगः समर्थ १८१

प्र 3

नीयइतिदिक्॥ ॥सुलिङ्गप्रान्तपर्य्यन्ते श्रीनेडे रत्नाकरे कल्लो । व्याचख्ये कर्मकर्त्तारं वैंकठेशस्यतुष्ट
ये॥ ॥इतिश्रीमत्सिद्धान्तरत्नाकरे रामकृष्णभट्टविरचिते कर्मकर्तृप्रक्रिया॥ ॥अभिज्ञाद्यर्थ
पिभावकर्मकर्त्तरीलकारा रामापो लः कर्मणि चेत्यत्र नेतो भवति । वर्त्तमाने लडित्यादिभिसूत्रैर्योपिवर्त्त
मानादयः कालाश्चोक्ता स्तथापि केवलविषये ऽन्त्सर्गापवादशास्त्राणां बहूनां सद्भावात्तानिकान्त्यपु
न व्याख्यातुमस्यारम्भः । तत्राभिज्ञास्मृतिः सामान्यते बोध्यते । नेनभिकरणोल्लुप्लुतिदेवदाहास्मृतिबोधिनी
तिभूतइत्यधिकारे ऽनद्यतने लङित्यतो ऽनद्यतनइत्यनुवर्त्तनइत्याशयेनाह भूतानद्यतनइति
स्मरसीत्यस्यकृष्णेत्यादिविशिष्टवाक्यार्थभूता वासक्रियेव कर्म । अत्र यामोदनं देवदत्तो ऽवेहीति
तात्कृष्णेतिक्रियायां विशेषतां । एवं च गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यनवासकर्मिका कृष्णसं
बोधिका स्मृतिरिति बोधः । अभुंक्ष्महीति । अपवादे लृट् निषिद्धे लङ्‌ भवति । वासोल्लिङ्गाणामिति । प्रतिद्वन्द्वा
तावार शालस्यामिति । मूढेति वृन्दावनारोहाद्य लावुपस्थाप्यामित्यर्थः । अत्यन्तापन्नवेति । अपन्नवोऽय

रू२ ध्यं५

सि॰कौ॰ति॰ १९३ 193

लापः। नाहमिति। कलिंगा नाम निषिद्धो देशः। तं प्रविश्य पन्थया चिरं स्थितमिति केनचित्पृष्टः सन्नाहं क
लिंगाञ्जगामेत्याह। न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते किंतु तद्देशभूतं गमनमपीति भवत्पन्नापह्नु
वः। पदात्तु गमनमेव पृष्टः सन्नतदेवापलपति। न दालङ्कृ च भवति। प्रश्ने वा पृच्छेः कमीरान् ङः। तदा
हा प्रष्टव्यः प्रश्न इति। आसन्नेति। पंचवर्षाभ्यंतरमासन्नं। पंचवर्षातीतं तु विप्रकृष्टमिति वदंति। लृय
स्मेत्यादित आरभ्य पंचसूत्र्यां भूतानद्यतनयोर्विषयविभागः … वोध्यः। लट् स्मे। अपरोक्षे चेति सूत्रद्वयं भू
तानद्यतन एव प्रवर्त्तते ततो ननौ पृष्टप्रतिवचने इति सूत्रद्वयं भूतमात्रे ततः पंचमं पुरि लुङ् चेति तु भूता
नद्यतन इति। नन्वत्र प्रथमसूत्रे परोक्षग्रहणमनुवर्त्तते। अपरोक्षे चेत्युत्तरसूत्रारंभादिति चेन्न यत्नाह। लि
टोऽपवाद इति। एवं स्मेति लडोपवादोऽयं लट्। एवं शब्दस्यापरोक्षद्योतनार्थः। ननौ पृष्ट। अनद्यतने
ति। इह परोक्षग्रहणं निवृत्तमिति कथं तन्वयुक्तं तस्य पूर्वसूत्र एव निवृत्तत्वात्। पृष्टस्य प्रतिवचन राम
मिति विग्रहः। वचनं वचनं प्रति प्रतिवचनमित्यर्थात्तत्प्रतीतिं वारयितुं पृष्टग्रहणं। लुङोऽपवादोऽयं। एतत्सूत्र १९३

रे४

त्रेप्रत्याख्यातंभाष्ये।निर्वृत्तायामपिपाकक्रियायांतत्कृतश्रमादेरनुवर्त्तनात्तस्याएवासमाप्तिविवक्षायां
वर्त्तमानेलडित्येवसिद्धत्वात्।अतएवननुमाकुर्वंतपश्येत्यादौननुशब्दयोगेपिशतृशानचौ
सिध्यतः।अन्यथाभूतमात्रेलटितौनस्यातामिति।नन्वेवंभूतसामान्येलुङःसिद्धत्वात्पश्चेलङ
र्थमिदं।पुरिलुङ्।यदिभूतएवेदंस्यात्लुङ्ग्रहणंव्यर्थंस्यादतआह।अनद्यतनइत्यादि।यथाप्रा
प्तमिति।तथाचलङ्लिड्भ्यांसहचत्वारोलकाराःपुराशब्दयोगेफलिताइतिभावः।पावसुरात्लूरोप
वादः।निपातग्रहणंप्रतिपदोक्तपरिभाषायाअनित्यताज्ञापनार्थं।भूवन्नित्यत्रमहाव्याहृतिग्रहणं
प्रत्याख्येयं।नव्यास्त्वन्यपतरस्यांकपमन्तुमित्याहुः।विभाषाकदाकर्हिभोस्यतइति।नन्वेतदयुक्तं।
अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्यामितिकर्हिशब्दस्यानद्यतनएवव्युत्पादनाल्लुङपवादस्यलुटआवश्यक
त्वादितिचेत्सत्यं।पदसंस्कारमात्रमित्येदमितिकथंचिद्व्याचष्टे।भोक्तेति।ननुभविष्यत्सामान्येयंल
टसावकाशः।सोनद्यतनेविशेषविहितत्वात्परत्वाच्चलुटाबाध्येतातत्कथंलुटासहलटोविकल्पः।एवंप

सि·र·ति· वत्सुरेनिपूर्वंस्तत्रेपिपानच्छुाऽरुङ्के पुराम्बोऽखुङ्·लृङ्न्यत्रनित्यंलङेवेष्यते। लुङ्त्तुपरत्वाद्बाधकएव
१८४ स्यादितिचेन्नष्परणा। अनद्यतने लुङित्यत्रयावत्पुरेत्यादिषट्सूत्रीमध्ये वर्त्यवाक्यभेदेनव्याख्याना
१९५ त्कचिल्लुङासहलटोविकल्पः क्वचिल्लङेवलुटोनित्यंबाधकइतियथायथंद्रष्टव्यं। अत्रचयाव
त्पुरादिषुलुङ्विधिःपूर्वविप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिकंनन्वन्याख्यानं परंभाष्येचयमाराम। आदित्यहरा
लृस्वयोनतराणामप्यनुवृत्तिः स्पष्टेत्यवधेयं। नव्याख्यानंतुयावत्पुरेत्येतद्विषयोविचारोनास्त्येवेतिन्यू
विभाषा नतेतिवोध्यं। लिप्स्यमानप्रवैवासिद्धावप्याकिंवृत्तार्थमिदमितिसूत्रयन्नुदाहरति। योऽन्नमितिपूर्व
कदेत्या वत्तुकिंवृत्तग्रहणाल्लिप्स्यमानसिद्धिरहिता। योलिप्सायामकिंवृत्तेलट्येनिवृत्त्यर्थं। वर्त्तमानावल्के
दीनांप ह्वांसर्वसाहस्यपार्थंतद्ध्यावष्टापेनोपाधिनेमितनद्य थ्यापृङःयज्ञोःशानन्विहितःसताभ्यामेवभव
ख्यानांसू तिननुधात्वेनरात्तानाछीलयादिविशिष्टकर्तृह्रङ्धार्योःशतृप्रत्ययउक्तः। अलंपूर्वाल्कम्भः। इस्लुङ् राम
त्राणाम्ह त्स्नातुभावपितस्मिन्नेवोपाधोनेभ्यएवधातुभ्योभवतइत्यादिकमेवाज्ञानव्यम्। कदाचागतोसि १८४

तीभूतकालमर्थंतेन प्रश्नवाक्यमुदाहरणेभूतकालघोतनन्नार्थी एवं कदागमिष्यसीत्यत्राप्युक्तं
उदाहरणयोरयमे षड्तिपदाभ्यां समीपागमनद्योतकं पदद्वयं प्रस्वेदकारि बंधादियुक्तं तत्रज्ञापय
तोऽद्यदानीतन मागमनमिति घन्यतइतियावत्तातेन कदेतिप्रश्नं प्रत्यार्थिकमुत्तरमपिप्रयुज्यतोलक्ष्म
णयोक्तप्रयोगमाश्रित्य प्रत्याख्यातमेतदाकरोऽआशंसायांश्च न वा प्राप्तिमनार्थवर्द्धाआशंसा।सा
वर्त्तमानापि विषयस्यभविष्यत्वाद्भविष्यत्कालेनुच्यते।अत्र चातिदेशस्यसविषयत्वेनोपात्ता।आशं
सायां विषये।आशस्यमानक्रियावचनाद्धातोर्भूतवद्वर्त्तमानवच्चप्रत्ययाभवंतीत्यर्थः फलितमद्य
तनश्चेष्टे।भविष्यतीत्यादिना।सामान्यतो।भूतशब्देन सोत्रेणाभूतमात्रं कथ्यतेनतुतद्विशेषोनद्यत
नइत्यर्थः।तेनानद्यतने विहितयोर्नातिदेशइत्याह।लङ्लिटौनेति।द्विप्रा ... शब्देन सौत्रेणाभूतमा
त्रंकथ्यतेननुतद्वि... वचनग्रहणंस्वरूपस्यैवग्रहणंमाभूदित्येवमर्थंनदाहायपीपइति।भूतव
त्त्वेन्यस्यापवादः।लुङ्विषयेइत्ति।वाधकवाधनायानियमार्थमित्यर्थः।आशंसावच।भूतवत्त्वेन्यस्या

सि॰कौ॰ति यवादः आशंसेदित्युप्रमधीयीयेत्यत्रपरत्वाल्लिङेवनलुङ्नानद्यतनवत्‌। भूतानद्यतनेभविष्यदनद्यत
१८५ नेचविहितयोर्लङ्लुटोर्निषेधार्थमिदमित्याहालङ्लुटौनेति। द्वौनञौयथाप्राप्तमभ्यनुज्ञापयतःअन्यथाद्य
ननवदित्युक्तेवावस्तवविधिरसौभवेत्। तथाचाद्यतनेलङपिदृष्टइतिसोपिभूतानद्यतनादौप्रसज्येत। तथा
195 लुङ्लृङोरपिपरस्यरूकालस्यरूपेनास्यापूर्वविधित्वेप्रसंगः। वक्रारणांचव्यर्थमेवस्यात्‌। तत्रनञ्द्वयोपादानेनतव
त्करणामनद्यतनविशेषविहितेनामपिनिषेधार्थविज्ञायते। तेनपरोक्षेलिङ्हशश्वतोर्लङ्चपुरिलुङ्चा
स्मइत्येतत्सूत्रविहिताअपिप्रतिषिध्यंतइतिसिद्धमाम विष्यतिमर्यादाभविष्यतीतिविषयेयोयमध्वागंत
५४ आपाटलिपुत्रात्तस्ययदवरंकौशांब्यास्तत्रयुक्ताःअध्येमहिसक्तूनपिबामः इहलङ्वा। क्रियाप्रबंधा
र्थमसामीप्यार्थंचेदं। अमर्यादायांपरस्मिन्नप्रविभागेचक्रियाप्रबंधसामीप्ययोर्विवक्षितयोरपिनानद्यत
२ब नौदिलङ्लुटौनिषेधइष्यतएवेतिभाष्ये। नेदंसूत्रंननियमार्थंकिंतुविध्यर्थं विधिनियमसंभवेहि राम
तिन्यायाच्चअमर्यादायांकिं। योयमध्वानिरवधिकोगंतव्यस्तस्ययदवरंकौशांब्यास्तत्रद्विरोदनंभो १८५

कास्महेतत्रसक्तून्पातास्मः।तथावरस्मिन्किं।कौशांब्या [illegible] स्तत्रद्विरोदनंभोक्तास्महइत्या
दिलुडंतप्रत्युदाहरणमक्रियाप्रबंधादौसम्यगेवकाशिकोक्तमितिबोध्यं।देशविभागार्थमि
दंसूत्रमुत्तरसूत्रंतुकालविभागार्थं।अत्रतत्पभाष्यतात्पर्यंदुर्ज्ञानंविदुषामपि।प्रावरिरामहसूत्रे
४ नागरा नशेषेरात्तेनतुव्यत्तु।।४।।कालविभागेचानहोरात्राणामितिशेषषष्ठीनकर्त्तरिनापिकर्मणि।
तेनपदाहोरात्राणामन्येनकालेनविभागः।अन्यस्यवाअहोरात्रेण।अहोरात्राणांवाअहो
रात्रेण।सर्वथाऽहोरात्राणांप्रतिषेधइष्टइत्येवमभिसंधायाह।अहोरात्रसंबंधिनीति।तत्रक्रमेणो
दाहरणानि।योयंत्रिंशद्रात्रआगामीतस्ययोऽवरोर्धमासः।योयंमासआगामीतस्ययोऽवरःपंच
दशरात्रः।योयंत्रिंशद्रात्रआगामीतस्ययोऽवरःपंचदशरात्रः।तत्रयुक्ताअध्येतास्महेतत्रस

सि॰र॰ति
१९६
196

लृन्यालास्म इति। इहानद्यतनवद्भावेति निषेधस्यानहोरात्राणामित्यनेन प्रतिषेधात्प्रत्युदाहरणे।
लुङेव भवतीति बोध्यं। परस्मिन्विभाषा। अनहोरात्राणां। कियोयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य यः परः
पंचदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे सक्तून्पास्यामः। इह पक्षे न ल्लृङ्। भविष्यतीत्येव। तेन भू
तानद्यतने ल्लृङेव। अध्येष्महीत्यत्रार्स्तेचात्रस्योदाहरणानि उक्तान्योरित्यारभ्य द्वेयानि। ततः प्रा
चीनेषु वोताप्योरित्युत्तरसूत्रे णाविकल्पो केः। तेनोताप्यादिभिर्योगे लिङ्निमित्ते क्रियायां निष्प
न्नो भूते नित्यमेव ल्लृङ् भवति। उताध्येष्यत अप्यध्येष्यतेत्यादि। गर्हायां लट्। एतच्च प्रत्या
ख्यातं भाष्ये। क्रियायाः समाप्तिविवक्षायां वर्तमाने लडित्येव सिद्धेः। शतृशानचावप्राप्ते। राम
वे। अपि मां याजयेत् त्वं पश्य। अपि मां याजयमानमिति। गर्हितमेतदिति। लिङ्निमित्ताभा १९६

सुदृष्टिश्चेद्भूता मविंत्त दासुभिन्नो मप्यभविष्यदित्यत्र भूतार्थे ल्लृङ्॰ ३

५१

वादिहक्रियातिपत्तौ लृङ्। उपज्ञे कालत्रयेपीति। सूत्रे विभाषाग्रहणसामर्थ्यादिति भावः। भवि
ष्यति लृङिति। लिङ्निमित्ते लृङ् इत्यनेन भविष्यत्काले नित्यो लृङित्यर्थः। भूते चेति। तत्र वो
ताप्योरिति विकल्पाधिकारादिति भावः। अनवक्लृप्ति इहा किं वृत्तग्रहणं व्यर्थं किं वृत्तस्या
नधिकारात्। अत्र तिङि तिप्रतिषेधात्तिङ् तेन समासाभावात् उपपदसंज्ञार्थमपि नत्रोपयुक्त
मिति बोध्यं। कालत्रयेप्यस्य प्रवृत्तेः सर्वलकारापवादावेतौ लिङ्लृटौ। पूर्वसूत्रेप्येवं। वा किंकि
लालिङोपवाद इति। हेतुहेतुमतोरित्यनेन प्राप्तस्य। आशिर्भवतीति। त्वत्कर्तृकं श्रद्धाकर्म
कं गमनमसीत्यर्थः। गमनक्रियाया अक्रियायां कर्तृत्वात् लिङ् प्राग्वदिति। भूते वैक
ल्पिकः। क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यो लृङ्। त्यर्थः। जातुयदोः रिति निपातस्य ग्रहणं। अन

३ संभावनमिति टी॰१ अलमीति ३

सि॰रु॰त्ति १८७ 197 वक्तृस्मामर्षयोरितिलिङ्ः लृट् सिद्धोवचनमिदंलृयेनिवृत्यर्थमित्याह॥लृटोपवाद इति॥सूत्रेलि
ङ्ग्रहणस्यपरिसंख्यार्थत्वादित्यर्थः॥संभावनेलम॥सर्वलकारापवादः॥संभावनइत्येन
त्साम्नस्यंनेप्रथमयाऽलमितिचप्रथमांतंसप्तम्याविपरिणम्यतेइतिक्रमेणान्वयः॥नन्वप
दद्वयमावर्त्ततांनदेनदाह॥संभावनेर्थेलिङिति॥प्रौढिरिति॥संभावनंनामक्रियासुयो
ग्यताध्यवसानं॥तद्विषयस्यभेदनादिरूपक्रियाविशेषस्यहन्त्यसाध्यताविरहएवप्रौ
ढिरित्यर्थः॥सिद्धाप्रयोगइति॥सिद्धः अप्रयोग अनुच्चारणंयस्यालमस्तस्मिन्सतीत्यर्थः॥
शिरसाभिंद्यादिति॥चैत्राभिन्नाश्रयंशिरःकरणकंगिरिकर्मकंभेदनंहन्त्यसाध्यंनेत्यर्थ रामु
ः॥अलमितिचेत्किं॥प्रायेणाकाशंगमिष्यति॥विभाषाधातौ॥एवैनानि [redacted] १८७

शाच्छोरन्यतरस्यामिति स्त्रे ३

त्यप्राप्तेविकल्पार्थमिदं।हे.तुहेतुमतोः।यंनिहितंविभाषायाग्रहणमनुवर्त्ततेत्याह।वास्यादिति।लिङितिवर्त्तमानेपु
नार्लिङ्ग्रहणंकालविशेषसंग्रहार्थं।तदाह।भविष्यत्येवेष्यतइति।ह.तीति।हननंहेतुः।पलायनंहेतुमत्।लक्षण
हेत्वोरित्यनेनशता।दक्षत्रातिनागलोयाहइतियोगेचसाद्धिविःसिध्यतेनविभाष्यंतेगवाहृःशंसितत्रेनइतिभाष्येव्य
वस्थितविभाषास्वपाठात्।इच्छार्थेषु।सर्वलकारापवादोयं।कामप्रवेदनइति।कामइच्छातस्याःप्रवेदनंप्रकाश
नं।स्वाभिप्रायाविष्करणमितियावत्।कच्चिदमिहकामप्रवेदनस्यावश्यकत्वेनेनैवसिद्धत्वात्कामप्रवेदनेऽकच्चितीति
तिसूत्रंमास्त्वितिचेत्न।यत्रप्रकरणादिनापिकामप्रवेदनंगम्यतेतदर्थंतदारम्भात्।नहितेनैवसिद्धावितिव्यर्थमिति
चेन्न।तेनलिङःसिद्धावपिलोडर्थमस्यावश्यकत्वात्।लोटाबाधामाभूदितिलिङ्प्रवृत्तेः।नचैवंलोड्ढ्येवोक्ततामि
तिवाच्यं।लिङोऽनुकर्षेतत्संबद्धस्यविभाषाग्रहणस्याप्यनुकर्षापत्तेः।लिङ्च।पूर्वसूत्रेणप्रसमानकर्तृकेषुतुमु
न्विहितः।समर्थेच्छार्थेषुलिङ्लोटावितिप्राप्तंलोटंबाधित्वाएवंलिङमपिबाधेत।कृत्युट्टत्वपुनरत्वलर्थेषुवासि
रूपविधिर्नेतिलिङ्विधानमेतत्।लिङ्निमित्तेक्रियातिपत्तौभूतेलृङ्।क्रेषातिसर्गेलोटोऽनुकर्षणमिति।विहि

अस्त्रियामित्यस्यापमर्थे ज्ञापकसिद्धः १
ति ५

सि॰ र॰ ति॰ ५८ 198

तेनानेन लोटाबाधा माभूदिति पुनः कृत्यानां विधानम्। एतदेव ज्ञापयति अधिकारादाप्यवासरूपविधिर्नास्तीति।
अर्हे कृत्य। वासरूपविधेरभावात् हात्यत्र बोधिधीयते। माङि लुङ्। अत्र सर्वलकारापवादत्वाल्लुङ् कृते कथमिति। मास्म
भूदिति। नचैवं माङि लुङित्यादिसूत्रयोर्वैयर्थ्यम्। लुङ्लङ्लोडादूनिषेधार्थतरांभात्। माशब्दयोगे तु सर्वलकाराभ
वेति अडाटौ वाचिप्यापि लकारेषु भवत इति न कस्यचिद्वैयर्थ्यम्। धातुसंबंधे। कथमिदं विज्ञायते धात्वोः संबंधे तथा
त्वर्थयोरिति। नाद्यः। गुणानां च परार्थत्वादित्यायेन स्वार्थोपस्थापकत्वेनोपदर्शितयोर्विशेषणविशेष्यभावल
रण संबंधानर्हत्वात्। कारकविशिष्टा क्रिया वाक्यार्थ इति राद्धांतात्। यत्स्वपदार्थमि संसर्गो वाक्यार्थ इत्याहुस्तन्न। सं
सर्गस्य मुख्यविशेष्यत्वे प्रसिद्धांतापत्तेः। [redacted] प्रथमांतविशेष्यकबोधस्य मु
निवयविरुद्धत्वात् कार्यकारणभावभंगापत्तेश्चाति कारक एव दूषितत्वात्। शाब्दबोधे प्राधान्योपि भासत इति मते पि ए
[redacted] न्यस्यार्थं प्रत्येव प्रकारतावगाह्यांतरं प्रति। न वार्थद्वारा धात्वोरेवोक्तलक्षणः सं
बंधोस्तु। यया सन्निधौ धात्वोरेव कर्मत्वसमानकर्तृकत्वाद्यर्थद्वारकं विशेषणविशेष्यभावः त्रितं तद्धितीति वाच्यम्। ताद

राम १५८

णानेकधात्वप्रयोगेमत्येव प्रत्ययाइत्यर्थपर्यवसाना०ोमानानामीद्दोमानभावितेत्यापिस्वर्थापत्तेः।नह्यत्रवर्तमानकालो
ऽस्तिः प्रयुज्यते।नवाप्रयुज्यमानस्यसंबंधः संभवति।प्रत्ययइत्यधिकारेमत्यापिपुनः प्रत्ययग्रहणमधात्वप्रत्ययेषु
तद्धितेष्वप्यस्य प्रवृत्त्यान्दोषस्यद्योतनात्।अस्कतर्हिद्वितीयः।नचधात्वग्रावृत्त्यर्थायालयैलङ्गुणात्मकोदोषः।शंकयः।अ
गत्यातदस्युपगमादित्याशयेनव्याचष्टे।धात्वर्थानामिति।लसव ङ्लोपङ्क्व ङ्वचनं।एकेकालङ्गापङ्गायात्वा
त्वर्थयोगितिव्याख्येयं।संबंधस्यानेकानिरूपितत्वेनोपसर्जनमपदार्थगोमेवाधकाभावादितिभावः। नत्तत्नाद्दिविमि
रेवप्रत्ययाः सिद्धाइतिव्यर्थमिदं।नचयत्राप्राप्राप्तत्रेदंविधेयमथमितिवाच्यं।तत्राद्विधीनांवै पर्थ्यापत्तेः। प्रश्नांतिप्रत्
यार्थीयाधीनांमांकर्यप्रसंगाद्वित्याशंकयव्याचष्टे।यत्रकालइति।यदेतिवक्तव्येयत्रग्रहणात्ङ्ग्रहणाया कथंवित्रे
यः।अयंभावः।वर्तमानसामीप्यइत्याभ्यभूतभविष्यद्वर्तमानाद्यतनानद्यतनकालानामेव परस्परं बाध्यबाधके
भावोलकाराणांप्रक्रियायांनिरूपितइत्यनेनापिकालमात्रमेव बाध्यते नत्वन्यत्।उपस्थितबाधेनेत्यादिन्यायादि
ति[redacted]।क्रियायाः प्राधान्यादिति।एतत्प्रकारकेलः कर्माणिचेत्यत्र चनिरूपितं।तदनुरोधेनेति।गुणानुरोधेन

सर्वैकान्येत्यत्रतदूषितम् ४

सि॰र॰ति॰ प्रधानबाधोन स्याप्य॥ अत एव जननांतर कर्तृत्व्यापि जातेष्टिः पुष्यनंतरामेवकर्तव्येति सिद्धां तितं पूर्वतंत्रे [redacted]।
१९९ अत एवाह। भूतेलडिति। शब्दं तार्थस्य दाक्षिं प्रतिगुणत्वेनाश्रयात्प्राधान्याभाव इत्यर्थः॥ एवं वददर्शेत्यत्रैव वलिमा
199 नेलिड्भ्याद्दितिवेपरीत्यं नाशं कथमेवा [redacted]। स्यादेतत्। आमिभूजनिभिः संबंध एवेदं कालान्यत्वविधायकमित्र
कं भाष्ये। कैयटश्च धातोरितिवर्तमाने पुनर्धातुग्रहणं धातावेशेषपरिग्रहार्थमिति नास्ति भूजनिसंबंध एव प्रत्यया
नां कालांतरसाधुत्वमन्वाख्यायत इति व्याचष्ट। एवं चवमनूददर्शवितरंतं। वनानिपत्यर्यौनि वदयिष्यतामनान
चिष्यथेइत्यादीनाम हाकविप्रयोगाणां कागतिः॥ आमन्यादिसंबंधाभावात्। भाष्यकृत्य गदिषुगोमानासीत्गो
मानभवितेत्यादयस्त्यादिसंब[redacted]दाहरणानामेवदृश्यमानत्वाच्चेति चेत्सत्यम्। आचार्यदेशीयस्येदंमतं न त्वाचा
र्यस्येति कैयटेन ध्वनितत्वात्तवमनूददर्शेत्यादिष्वनकाचिदनुपपत्तिः॥ भाष्यकृतानुक्तत्वेनेदं प्रत्याख्यातं। तथाहि राम
। अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनिता न्यत्र विभूत एवा अग्निष्टोमयाजीत्येवं व्यवहारिष्यमाणो जनितेत्यध्याहार १९९
णामाधुत्वोपपत्ते॥ लक्षणा वाक्क। एवं गोमानासीतदन्यत्रापि गोमानित्येवं व्यवहारविषय आसीदित्यर्थः॥ एव

हिस्वावादेशोस्त्वित्येकोवाक्यार्थः। द्वितीयस्तु लन्दृशगां मानाभावाल्लोट एवस्थाने ह

भावितया २

पुत्रोजनिष्यमाणा आसीदित्यासवपिवो अं। युक्तं चैतत्। असया भाविकृत्यमासीदित्यत्र भाविशब्दस्य भूतकालवा
चित्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगो न स्यात्। तस्माद् घटे तावंतं कालं अवहृतंतदिदानीमासीदिति तस्या
र्थः। इत्थं च मकलक्षस्य साधुत्वापप्नेमृत्वं अर्थमेवेति [redacted]। एवं महाकविप्रयोगा अपि लङ्लणादिनैव साधूकर्त
व्या इति दिक्। क्रियासमभिहारे। धातुसंबंध इति वर्तते। क्रियासमभिहार इत्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणं। समभिहारवि
शिष्टक्रियावाचकाद्धातोर्लोट् स्यात्सर्वेषु कालेषु। सर्वलकारापवादः। एवं स्थिते फलितमाह। धात्वर्थ इति। प्रकृत्य
र्थस्य योनः पुनरादिर्लोट्ना त्पर्थ्याहक इति भावः। ततो लोटो हिस्वावित्यादिवाक्यांतरम्। तस्य च सामर्थ्यः संभवति लो
ट्शब्देन लोडादेशानुक्तिङो लक्ष्यंते। तद्भावीति षष्ठ्या न षष्ठी निर्देशबलात्। अन्यथा सामान्यविहितानां तिङां बुरो
धविहिताभ्यां हिस्वाभ्यां बाधे सति तिध्वमोः स्थानेऽप्यसत्यभावात्किंतेन। एवं च लोडादेशानां तिङां हिस्वावादेशः। तौ च मो
दितिविषयमस्मासीति। तत्राद्यस्थानिवद्भावेनातिङ्त्वात्पदत्वं लभ्यत इत्येको गुणोस्ति। तथापि बहवोत्र दोषाः सं
ति। तथाहि। तिशमिप्रमियास्थानेविहितस्य हेः स्थानिवत्त्वेनापित्वाल्लुनीहि लुनीहि लुनीतेत्यनम्यात्। ब्रूहि ब्रूहीतिः

स्वा ३ धृ ३

लन्हृ ३ लोडुत्तमस्य १

सि॰ र॰ ति स्यात्। तत्रापि तत्राश्रित इत्यत्र तत्राह इत्स्यात्। सो हं तत्राश्रित तत्राश्रित इत्येवं लक्षणहानीत्यादो साक्षात्स्यैहा वादेशेः स्थानिवद्भावे
नपित्वात् स्त्रमोः लोपो न स्यात्। एवं सोहं भुक्त्वा भुङ्क्ष्वेत्यवायं भुनजे इत्यत्र स्वादेशेऽप्यल्लोपो न स्यादित्यादि इष्टं व्यं। किं च समैव्यो ति २
२११
२००
तिङां सूत्स्वोपर्यायेण स्यात्। न तु पदस्य वैमत्येया। अपि च लोट इत्यस्यातिङ्‌ हुँ एणाप्यनुचिता। अभंजातत्वाय वाधेमाना
भावात्। तस्मात् लोटः स्थान एवादेशेण हि स्वोपु क्तो न तावति ङांसंभाविततद्दोषाणां परिहारिष्यमाणत्वादित्याशयेना
ह। तस्य वेति स्यादेतेत्। हुधो रपि लादेशो ताता प्रस्मेपद संज्ञा स्यात्। ततश्च द्वावपि परस्मैपादिस्य एव कर्तर्येव स्या
तामतस्त्राह। तौ वेति। कोपे णाति। इदमत्राकूतं। लोटा हि स्यावित्यत्र लोडित्यनुवर्तते। तच्चाहि स्वयो विशेषणं। तस्य
हि स्वौ लोटो भवत इति प्रामथ्यादप्रकल्पस्ते [redacted] अप्रकल्पस्त इत्यादिस्थानयेन वन्यर्थ गमयाति। तेत्रेवमुस्य लोडुधर्मी
तिदेशो व्यर्थः स्थानिवत्वेनैव तस्य लब्धत्वात्। [redacted]। तस्मात्लोडितिग्रथ मांतेनातिङ्‌ प्रत्याहारे तर्ग गम
ध्व २ तस्यानिहायास्थानिवद्भावेनल[redacted]ति अपदेशो हि स्वोलस्सेते। तयोरेव धर्माः परस्मैपदत्वात्मनेपदत्वातिङ्‌[redacted] २..
त्वरूपाक्रमेण तयोरतिदिश्यंत इति प्रवेष्टप्रक्रिः। तदेतत्साह। परस्मैपदत्यादिति ङ्‌ संज्ञोचेत्यंतेन। हि स्वविधानेति।

ध्व ३

यदि हि पुरुषवचनसंज्ञे अप्यातिदेशिके स्यातां तर्हि युष्मत्साधनाधिकरणे एकत्वे सत्येव स्यातामिति विधिवैय
र्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः। समुच्चये स्यतास्यां। द्योत्य इति। समुच्चीयमानक्रियावचनाद्धातोः सत्यपि समानो लोट् तात्पर्य
ग्राहकएवेति भावः। प्रागुक्तमिति। लोट्‌शपि सिद्धे हि स्व सहशो हि स्वौ तध्वमौ विषयेवेत्यर्थः। यथाविध्यनु। समुच्चये
विशेषस्य वृक्षमाणत्वादिह पूर्वस्मिन्निति निस्पष्टार्थ्यं। ननु हि स्वौ तस्मनामि व्यक्तपदार्थकमिति संख्याकारकपुरु
षकालविशेषाणामभिव्यक्तये तु प्रयोगोऽस्याधुमि द्धएवेति चेन्न। वचनस्य यथाविध्यनुप्रयोगार्थत्वात्। तेनाधी
ष्वाधीष्वेत्यधीत इत्येवानुप्रयुज्यते नतु पठतिकरोतीति वा। भाष्येऽत्र मूत्रेऽप्रत्याख्यातमेव। उपस्थितलोट्‌प्र
कृतिभूतधात्वपरित्यागेनाभावेनातिप्रसंगाभावादित्याशयः। पूर्वस्य वाहि तत्प्रयोगानिवृत्त्यर्थमित्यप्रिनेत्थ
ते। पुंक्तपुंक्तेत्येव पुनजा इति भाष्यादाहरणात्। एतच्च केयटमाधवहरदत्तादिग्रंथेषु स्पष्टम्। उत्तरसूत्रमप्येव म
द्भुं वाच्य इति। वार्त्तिकमेतद्धि तत्प्रक्रियायां व्याख्यातं। यत्तु नेदं भाष्यस्थमिति वदंति तदप्रमाणं। इति शब्दे ति
द्धं वाच्य इति। वार्त्तिकमेतद्धि तत्प्रक्रियायां व्याख्यातं। यत्तु नेदं भाष्यस्थमिति वदंति तत्प्रमादात्। इति शब्दस्तु
सामान्यविशेषक्रिययोरभेदान्वयं न्यायसिद्धमेव द्योतयतीति भावः। तध्वमौ विषये हि स्वौ पाक्षिकावित्युक्तं

लोटो लडू त तस्य स्थेति सूत्राभ्याम् १
पधिथय याथेप

स्वि.र.ति. तत्र ह्यार्हिआवधप्रदेशस्य तादृशोतदं तस्याः क्रियासमभिहारेष्वितं । तदाह । यात यातेतीति । क्रियासमभिहारो हिस्वा
2:1 प्रकृतिपरे समर्वज कालापवादः लोडादेशाभूततध्वम्स्याप्येवं संख्याकारकपुरुषविशेषबोधेपिवर्तमानपरोक्षा
ने ३ नद्यतनभूतादिकालविशेषद्योतनाय लडादिप्रथ्यमपुरुषबहुवचनानामनुप्रयोग आवश्यकएवेत्यभिसंधायाप्या
2:1 ह । यूयं याथेति । उदाहरणं तु याहि याहीति याभिपादः । यामः । एवं याहि याहीति य यावित्याद्यूह्यं । तद्विषये तत्पात
यातेति यूयं । इति बोध्यं । एवं भावविषयेपीत्याह । यूयम् वीक्ष्यते । अध्यवहरतीति । समुच्चये सामान्यवचनस्यानु
प्रयोगः । एतत्सर्वा भावे सर्वविशेषानुप्रयोगाः स्यादिति वृत्तिः । वस्तुत तस्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेवैतत् । लाघ
वात्सामान्यवचनस्येवानुप्रयोगासिद्धेः । विजातीयानेकक्रियासमुच्चये पानखादनाद्यर्थं संयाह । ओदनं भुंक्ते
तिमित्रएवधातुरनुप्रयुक्तः । इति कृतात्लोट् प्रकृतिभूतोपि धातुरनुप्रयुक्तः । आत्रुमटमठ पठदेवालयम् टाप
त्यटतीति । एकस्याः अटनक्रियायाः कारकभेदात्भेदोप्यस्ति । तासां चाटतीत्यटनसामान्येनाभेदसंसर्गेणान्वयः 2:1
संभवत्येवेति । अप्रमूलकमेवेति । यदपि सकृत्यिवस्तु इत्यादयुक्तं आचालोडआवश्यकलडादेः पुनः पुनराप

३६

वतिपुनः पुनः स्वादतीत्यभ्यवहरतीत्यादीति। तदपि नासमुच्चयोक्त्याहरणे पुनः पुनरित्यस्यायस्मासे बीजाभावात्।
समुच्चेयस्यतस्याभिसत्रक्रिया समभिहारइतिनानुवर्त्तते इत्येव सिद्धांतात्। अन्यथा समकृत्स्विबधानः स्वादेश्च अभ्य
वहरतीत्यत्र मुख्योदाहरणेद्वित्वापत्तेः। लोडभावप्रसंगाभ्यवहरतीत्यनुप्रयोगस्य हिस्वात योर्विहितस्य संगत
त्वाच्च। एतेन लोडभावप्रसंगोप्यपास्तः। भृशार्थे इति केचित् अस्य त्वपिधानमटतीत्येवास्यमटतीति चेत्रिकू डप्रानुप्र
योगोपिपरास्तः। कालकारकसंख्यानां ल एवस्य शीह्यतत्वाद्येति दिक्। च समएवेति। पुरुषांशावचनांशस्वकाव्य
व्याख्यातृणामितिभावः। एकंवपुरीसवस्फेदे त्यादेः पुरुषवचनसंज्ञयोरभावेपिति ङ तव्यपाद्दे पदात्मनेपदं त
त्वं च यथाशास्त्रं सिद्धम्। युक्तिप्राचुर्ययुक्तोश्रीतैङन्तलाकौतुले। अपुमस्कांलकारार्थानुर्वेक देशास्यतुष्टये॥ इ
तिश्रीमद्दृंकराद्रिमदपादात्मजातिमलमट्टपादतनूजरामभट्टसमदकर्तृकौवेपाकरणसिद्धांतरत्नाकरेलका
रार्थप्रक्रिया॥ विद्वानभूद्दंकरभट्टपादः सादात्मजातिर्मलभट्टपादात्। श्रीरामकृत्तोजानिपाद्विनीतः फाणी
दुभाष्याशिवपादश्रा १ गोभिरामको जनुषः फलार्थी सिद्धांतरत्नाकरसर्थगूढम्। अदीदिपंतद्धवालपुष्पैः

लोवनार्थी। दि: १

१९९

ग्रं० ६३ व्याकरण

॥

सि०र०ति० :धंपूजयेत्सांकस्पास्यप्रभुम् २ श्रीरामकृष्णेनमयासमुद्धृतःपाजंलाङ्गाख्यमहोदधेयमौक्तिकांतरलाकरसांज्ञितस्त

२०२ तस्तोत्रख्यातांपांभ्राहीहरकुंडलः ३ कांतंमर्वतीलाकेप्रमोदयेधामप्रभुपरेयोरश्रीगमनाविद्यमानांनाना

कृतिसंग्रंपूर्वातात्रकाशः।पुराणामित्यवनसाधुसर्वनवीनामित्यवनचापवग्रम्।परीक्षणस्त्रीतबुधाश्चसर्वमात

२०२ यपुत्वाथमेदेवनाप्यत ४ श्रीरत्नमहस्तशाः कोटिपाश्च श्रीः शुभमस्तु ७ ७संवत् [illegible] ॥१७४८॥

श्रीमान् नागोगणाधिपः। चतुर्गुणस्यत श्वस्य ज्ञानात् पुस्तक २८७॥

श्रावसथ्यकश्रीपालाच्छ्रीमान्

२२०० ग्रन्थसंख्या